

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ORTA ÇAĞ AZERBAJCAN'LI ARAP DİLBİLİMCİLERİ
VE ESERLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
İNTİGAM MAMMADOV

DENİZLİ, 2021

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ORTA ÇAĞ AZERBAJCAN’LI ARAP DİLBİLİMCİLERİ
VE ESERLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

INTIGAM MAMMADOV

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Fethullah Yener

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Arap Dili ve Belagatı

“Bu tez sınavı 25/10/2021 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”	
JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Galip YAVUZ	BAŞARILI
Dr. Öğr Üyesi Fetullah YENER	BAŞARILI
Dr. Öğr Üyesi Sefa ATİK	BAŞARILI

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Intıgam MAMMADOV

ÖNSÖZ

Azerbaycan bölgesi İslam'ın ilk yıllarında, ikinci halife Ömer b. el-Hattâp'ın döneminde Müslümanlar tarafından fetih edilerek İslâm Devletine katılmıştır. Bu tarihten sonra Azerbaycan coğrafyası İslâm kültürünün ve medeniyetinin merkezlerinden birine çevrilmiştir. İlk İslâm fethinden sonra tahminen sekiz asırlık bir zamanda bu bölgede çok büyük İslâm alimleri yetişmiş ve çeşitli beldelere yayılarak ilme hizmet etmişlerdir. Bu alimlerin kimisi Azerbaycan'da kalmış ve kimileriye diğer İslâm bölgelerine giderek oralara yerleşmişlerdir. Azerbaycan'da kalan alimler burada kurulmuş olan ayrı ayrı devletlerin gölgesinde ilmi araştırma ve çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu dönem on altıncı asırda (hicri sekizinci asır) Safevî ihtilalına kadar devam etmiş, bu ihtilalden sonra İslâmi ilimler sekteye uğramış ve sonraki dönemlerde ise tamamen yok olmuştur.

Azerbaycan'da yetişmiş bu alimler hadis, tefsir, fıkıh gibi İslâmi ilimlerde çok yüksek ilmi seviyelere ulaşmakla beraber tıp, astronomi, kimya ve fizik gibi dünyevi ilimlerde de zamanın tanınmış alimleri arasına girmişlerdir. Tüm bu ilimlerle beraber bu dönemde yetişmiş olan Arap dilbilimcileri ve gramer alimleri de İslâm medeniyet ve ilim tarihine katkı sağlamışlardır.

Yüksek Lisans tezi olarak *Orta Çağ Azerbaycan'lı Arap Dilbilimcileri ve Eserleri* konulu çalışmayı seçmemizin nedeni, bu bölgede Arap dilbiliminde yetişen alimleri, hayatlarını ve eserlerini anlatan derli toplu bir çalışmanın olmayışı ve her birinin muhtelif kaynaklar arasında kalmasıdır. Bu maksatla Orta Çağ'ın IV/X - X/XVI yüzyıllarını kapsayan altı asır içerisinde Azerbaycan bölgesinde yetişmiş olan dilbilimcilerin hayatları ve eserleriyle ilgili bir çalışmayı okuyucuya sunmaya çalıştık.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verdik. Birinci bölümde Azerbaycan bölgesinin coğrafi sınırları ve yerleşim yerlerini tespit ederek Orta Çağ'da en mühim şehirleri ve bu bölgede kurulmuş devletler hakkında geniş bir şekilde bilgi vermeye gayret gösterdik. İkinci ve çalışmamızın ana bölümünde ise Orta Çağ'da Azerbaycanlı Arap dilbilimcilerinin hayat ve eserleri hakkında malumat verdik.

Çalışmamızın meydana getirilmesinde bir çok ilim adamının desteği olmuştur. Bu vesileyle tez konunun tespitinde ve hazırlanmasında bana destek ve yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Fethullah Yener'e şükranlarımı

sunmayı borç bilirim. Araştırmamla ilgili kaynak temininde sürekli yardımlarını gördüğüm Dr. Elnur Nesirov'a, kendisine müracaat ettiğim anlarda yardım ve alakalarını esirgemeyen hocam Prof. Dr, Galip Yavuz'a minnet ve şükranlarımı arz ederim. Bunlarla birlikte tezimi Türkçe yanlışlardan arındırıp, tashih etmede bana yardımcı olan kızkardeşim, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü doktora öğrencisi Gülzar Mammadova'ya teşekkür ederim. Ayrıca çalışmamızın teknik taraflarını düzenleyen değerli arkadaşım Yaşar Elimirzeyev'e de teşekkür etmeyi borç bilirim.

Son olarak senelerce maddi ve manevi yardımlarıyla yanımda olan aileme, özellikle babam Prof. Dr. Ramazan Mammadov'a ve annem Gülsure Mammadova'ya, ayrıca zor günlerde bana destek olan eşime ve çocuklarıma yürekten tüşükkürlerimi sunuyorum.

Intıgam MAMMADOV
Bakü, 2021

ÖZET

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Orta Çağ Azerbaycan'lı Arap Dilbilimcileri ve Eserleri	
Tezin Yazarı: İntıgam Mammadov	Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi. Fetullah YENER
Kabul Tarihi: 25.10.2021	Sayfa Sayısı: xi (ön kısım) + 133
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri	Bilimsel Dalı: Arap Dili ve Belagatı
<p>İslâmi fetihlerin başlamasıyla birçok halk bu dini kabul eder ve İslâm kültürünün bir parçası haline gelir. Fetih edilen topraklar İslâm devletine katılır ve İslâm'ı kabul eden yerli halklar da bu dinin yayılması için çalışmalar başlatır. Bunun için medreseler kurulur ve İslâm âlimleri yetiştirilir. Bilindiği üzere bu çalışmaların temelini Arap dili oluşturur.</p> <p>İslâm kültür tarihine baktığımızda İslâmi ilimlerle uğraşan âlimlerin çoğunun Arap olmadığı görülür. Arap dili II/VIII-VII/XIII yüzyıllarda Müslümanlar arasında ilim ve iletişim dili haline gelir. İslâmi ilimlerin anahtarı konumunda olan Arap dili ve bu ilmin kurallarını tayin edip inceleyen Arap dilbilimciliği müslüman âlimleri tarafından daima öğrenilip geliştirilmesine çalışılan konulardan biri olmuştur. İlimin gelişiminde çeşitli İslâm ülkelerinde yetişmiş âlimlerin büyük payı vardır. Bu ülkelerden biri de çalışmamızın konusu olan Azerbaycan bölgesidir. Burada yetişmiş olan âlimlerin sayısının fazlalığı Orta Çağ'da bu bölgede ilmi ve edebi gelişmeler hakkında yeterli kadar bilgi vermektedir.</p> <p>Bu ilmi ve edebi gelişmenin başlıca sebeplerinden biri de bu bölgede kurulmuş olan devletlerin ilmi çalışmalara verdikleri desteklerdir. İslâm Hilâfeti'nin bir parçası olarak kurulmuş olan bu devletlerin başkanları ve emirleri sarayların kapılarını bu âlimler için açmış, maddi ve manevi olarak bu ilim adamlarının yanında olmuştur. Azerbaycan bölgesinde yetişmiş olan bu alimler kendilerinden sonra burakıp gittikleri ilmi miraslarıyla yüzyıllar boyu İslâm dünyasına büyük faydalar sağlamışlar. Onların bir kısmının izleri günümüze kadar da devam etmektedir. Dilbilimci ve gramer alimi İbnü'l-Hâcib ve Şeyh İzzüddîn ez-Zencânî bunlardan bir kaçıdır denilebilir.</p> <p>Araştırmamızda Orta Çağ'ın IV/X - X/XVI yüzyıllarını kapsayan altı asır içerisinde Azerbaycan bölgesinde yetişmiş olan dilbilimcilerin hayatları, eserleri ve Arap dilbilim ilmine katkılarını araştırmağa çalıştık.</p>	
Anahtar kelimeler: İslâmi ilimler, Arap dilbilimciliği, Azerbaycan, Orta Çağ, Alimler.	

ABSTRACT

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences

Abstract of Master Thesis

Title of the Thesis: Medieval Azerbaijani Arabic Linguists and Their Works	
Author: Intigam Memmedov	Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi. Fetullah YENER
Date: 25.10.2021	Nu. Of Pages: xi (ön kısım) + 133
Department: Temel İslam Bilimleri	Subfield: Arap Dili ve Belagatı
<p>With the start of the Islamic conquests, many peoples accepted this religion and became a part of Islamic culture. The conquered lands joined the Islamic state and the indigenous peoples who accepted Islam also started working for the spread of this religion. For this, madrasas (İslamic schools) were established and Islamic scholars were prepared. As it is known, the basis of these studies is the Arabic language.</p> <p>When we look at the history of Islamic culture, it is seen that most of the scholars dealing with Islamic sciences are not Arabs. The Arabic language became the language of science and communication among Muslims between the II/VIII-VII/XIII centuries. The Arabic language, which is the key to Islamic sciences, and Arabic linguistics, which determines and examines the rules of this science, has always been one of the subjects that are learned and tried to be developed by Muslim scholars. Scholars trained in various Islamic countries have a great share in the development of science. One of these countries is Azerbaijan. The high number of scholars trained here gives enough information about the scientific and literary development in this region in the Middle Ages.</p> <p>One of the main reasons for this scientific and literary development is the support given by the states established in this region to scientific studies. The heads and so called "amirs" of these states, which were established as a part of the Islamic Caliphate, opened the doors of the palaces for these scholars and stood by these scholars materially and spiritually. These scholars, who grew up in the Azerbaijan region, have provided great benefits to the Islamic world for centuries with their scientific heritage that they left behind. The traces of some of them continue to the present day. It can be said that linguist and grammar scholar Ibnu'l- Hâcib and Sheikh Izeddin ez-Zenjani are a few of them.</p> <p>In this research, we tried to learn the lives, works and contributions of linguists who grew up in the Azerbaijan region during the six centuries covering the IV/X - X/XVI centuries of the Middle Ages.</p>	
Keywords: Islamic sciences, Arabic linguistics, Azerbaijan, Middle Ages, Scholars.	

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
AZERBAJYAN HARİTASI.....	x
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi
GİRİŞ.....	1
I. ÇALIŞMANIN KONUSU.....	1
II. ÇALIŞMANIN AMACI.....	2
III. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ	2
IV. ÇALIŞMANIN KAYNAKLAR	3

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞDA AZERBAJYAN BÖLGESİ

1.1. COĞRAFİ DURUM	6
1.1.1. Azerbaycan Sözü'nün Kökeni ve Coğrafi Kaynaklarda Kullanışı.....	6
1.1.2. Orta Çağ'da Azerbaycan Coğrafyası	7
1.1.3. Orta Çağ'da Azerbaycan'ın Önemli Şehirleri.....	9
1.2. SİYASİ DURUM.....	17
1.2.1. İslâm Öncesi Azerbaycan.....	17
1.2.2. Hilâfet Ordularının Azerbaycan'ı Fethi	18
1.2.3. Râşidî Halifeler Döneminde Azerbaycan	20
1.2.4. Emeviler Döneminde Azerbaycan	21
1.2.5. Abbâsîler Döneminde Azerbaycan	23
1.3. AZERBAJYAN'DA KURULAN DEVLETLER.....	25
1.3.1. Sâciler Devleti (Sâcoğulları Hanedanı) (889-929).....	25
1.3.2. Sellârîler Devleti (Müsafiriler Hanedanı) (941-1062)	28
1.3.3. Revvâdîler Devleti (955-1071)	31
1.3.4. Şeddâdîler Devleti (951-1175).....	32
1.3.5. Şirvanşahlar Devleti (799-1607).....	34
1.3.6. Tiflis Emirliği (810-1122).....	38
1.3.7. Derbent Emirliği (869-1075)	39
1.3.8. Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) Devleti (1148-1225).....	40
1.3.9. Karakoyunlu Devleti (1351-1469)	42
1.3.10. Akkoyunlu Devleti (1340-1514).....	44
1.4. SOSYAL ve KÜLTÜREL DURUM	46
1.4.1. Orta Çağ'da Azerbaycan'ın Etnik ve Dinî Yapısı	46

1.4.2. İslâm'ın Azerbaycan'da İntişarı.....	47
1.4.3. Belli Başlı İlim Dalları ve Ünlü Âlimler.....	49

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ AZERBAYCAN'LI ARAP DİLBİLİMCİLERİ VE ESERLERİ

2.1. ARAP FİLOLOJİSİNİN GELİŞİM EVRELERİ.....	51
2.1.1. Nahiv İlmi	51
2.1.2. Sarf İlmi	67
2.2. AZERBAYCAN'DA ARAP DİLİ ÜZERİNE ÇALIŞMALARIN BAŞLAMASI..	70
2.2.1. Azerbaycan'da Arap Dili Eğitiminin Tarihi Serüveni	70
2.2.2. Azerbaycan'da Arap Dili Eğitiminin Bugünkü Durumu	78
2.3. DÖNEMLERİNE GÖRE AZERBAYCAN'LI DİLBİLİMCİLER	79
2.3.1. IV/X. Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler.....	79
2.3.1.1. Ebû Bekr Muhammed b. Ali el- Merâğî (ö. 335/947)	79
2.3.1.2. Ebû'l Feth Muhammed b. Cafer b. Muhammed el-Merâğî el-Hemdanî el-Vadîî (ö. 371/982)	80
2.3.2. V/XI. Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler.....	81
2.3.2.1. Ebû'l Mekârim Abdolvâris b. Abdulmunîm en-Nahvi el-Luğavi el-Ebherî (ö. 449/1057).....	81
2.3.2.2. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109)	82
2.3.2.3. Kâdî Ebû'l-Kâsım Nâsır b. Ahmed b. Bekir/ Bekrân el-Hôyî en-Nahvi (ö. 507/1115).....	84
2.3.2.4. Ebû'l Hasan Ali b. Haskuye b. İbrâhîm el- Merâğî (ö. 516/1122)	85
2.3.2.5. Ebû Nizâr el-Hasan b. Ebû'l-Hasan Sâfî b. Abdullah b. Nizâr en-Nahvi el-Luğavi el-Bağdâdî (ö. 568/1187).....	86
2.3.3. VI/XII Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler	88
2.3.3.1. Ömer b. Abdulmecid el-Ezdi el-Merendî (ö. 616/1219).....	88
2.3.3.2. Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya b. Hişam el-Endelüsi el-Berdei (ö.646/1248)	89
2.3.3.3. Allame Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus el-Kurdi ed-Düveyni (İbnü'l-Hâcib) (ö. 646/1249)	90
2.3.3.4. el-Hakîm Ebû'l-Fazl Bedüzzamân Kemâlüddîn Hüseyin Hubeş b. İbrâhîm b. Muhammed et-Tiflîsî (ö. 629/1232)	93
2.3.3.5. Kâdî'l-Kudât Şemsuddin Ebû'l Abbas Ahmet b. Halil b. Sa'âde b. Cafer b. İsa eş- Şâfî el-Bermekî el-Hôyî (ö. 637/1240)	97
2.3.3.6. Şeyh Ebû'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-Zencânî (ö. 654/1256).....	99
2.3.4. VII/XIII. Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler	100

2.3.4.1. Nâsîrüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286)	100
2.3.4.2. Ebû Abdullah Kâdî Şehâbeddîn Muhammed b. Kâdî Şemseddin Ahmed b. Kâdî Şehâbeddin Halil b. Sa'âde b. Cafer Hôyî eş-Şâfî (ö. 693/1294).....	102
2.3.4.3. Allame Taceddin Ebû'l-Cevab Musa b. Muhammed b. Mesud eş- Şâfî el-Merâgî (ö. 693/1294).....	104
2.3.4.4. Mahmut b. Muhammed b. Ali b. Mahmut el- Arrâni es-Sekînenî (ö. 734/1333 sonrası).....	105
2.3.4.5. Fahrüddîn Hindûşâh b. Sencer b. Abdillâh es-Sâhibî el-Kîrânî en-Nahcivânî (ö. 730/1330 sonrası)	105
2.3.4.6. Şeyh Sefiyüddin Ebû's-Sena Mahmûd b. Muhammed b. Ebî Bekr Hâmid el-Luğavi el-Urmevî (ö. 723/1323).....	106
2.3.5. VIII/XIV Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler.....	108
2.3.5.1. Şeyh Safiyüddîn Abdulummin b. Abdurrahim Şîrvânî (XIV asır)	108
2.3.5.2. Cemâleddin Mehmed b. Muhammed el-Aksarâyî et-Tebrizi (ö. 779/1371). 108	
2.3.5.3. Felekeddîn Ebû'l-Meâli Abdullah b. Ali b. Muhammed et-Tebrizi (ö. XIV yüzyıl).....	110
2.3.5.4. Kafiyüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Sait et-Tebrizi (ö. XIV yüzyıl).....	111
2.3.5.5. Kâdî Zeynüddîn Ali b. Rûzbihân b. Muhammed el-Huneçî (ö. 707/1307) ..	111
2.3.5.6. Ebû'l-Hasan Taceddin Ali b. Abdullah el-Erdebili et-Tebrizi (ö. 746/1345)111	
2.3.6. IX/XV. Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler.....	112
2.3.6.1. Şeyh Baba Ni'metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî (ö. 920/1514)	112
2.3.6.2. Fethullâh b. Ebî Yezîd b. Abdil'azîz b. İbrâhîm eş-Şâberânî eş-Şîrvânî (ö. 891/1486).....	113
2.3.6.3. Muhyiddîn Muhammed b. Alî el-Karabâgî er-Rûmî el-Hanefî (ö. 942/1535)	117
2.3.7. X/XVI Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler.....	118
2.3.7.1. Cemâleddin Muhammed b. Abdulkani el-Erdebilî (ö. 1036/1627)	118
2.3.7.2. Şeyh Mehmed Emin b. Sadreddin Şîrvânî (ö. 1036/1627)	119
2.3.7.3. Allame Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî el-Halhâlî (ö. 1014/1605)	121
2.3.8. Orta Çağ Azerbaycan'lı Arap Dilbilimcilerin Genel Bir Değerlendirmesi.	121
SONUÇ	123
KAYNAKÇA	125

KISALTMALAR DİZİNİ

ADÜ	Azerbaycan Devlet Üniversitesi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	Bin, ibn (oğlu)
bkz.	Bakınız
TDV İA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
h.	Hicri
Hz.	Hazreti
m.	Miladi
m.ö	Milattan önce
m.s.	Milattan sonra
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm tarihi
r.a.	Radıyallahu anh
S.S.C.B.	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
s.a.s.	Sallahü Aleyhi ve Sellem
thk.	Tahkik
v. dğr.	Ve diğerleri
v.s.	Ve saire

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KONUSU

Bilindiği üzere Azerbaycan toprakları hilafetin ilk yıllarında, Ömer b. el-Hattâb'ın yönetimi döneminde fethedilerek İslâm topraklarına katılmıştır. Böylece İslâm bu coğrafyada yayılmaya başlamıştır. İslâm kültürünün benimsenmesinden sonra bölge, uzun bir dönem İslâm medeniyetinin ana merkezlerinden biri haline gelmiş, buradan İslâmî ilimlere katkı sağlayan ve İslâm medeniyetinin gelişmesinde büyük payı olan âlimler yetişmeye başlamıştır. Sekiz yüz yıllık bir medeniyetin ve İslâm ümmetinin bir parçası olmasına rağmen 1500'lü yıllardaki siyasi ve etnik gelişmeler üzerine başlayan mezhepsel siyaset bölgede yaşayan toplumlara ümmetten ve muhteşem İslâm medeniyetinden kopartmıştı. Üçyüz yıl devam eden mezhep siyaseti ve demografik değişikliklerden sonra 1800 yıllarının başında Azerbaycan toprakları İran ve Çarlık Rusya'sı arasında bölünmüştür. Çarlık Rusya döneminde sömürge muamelesi gören Kuzey Azerbaycan'da SSCB döneminde toplum ateist ideolojinin etkisiyle şekillenmiştir. Güneyde de durum aslında farklı olmamıştır. Mezhepsel aşınma ve insanların monoteizmden politeizme sapmaları sonucu eskiden benimsediği kültür ve değerlerden uzaklaşan bir toplum ortaya çıkmıştır. Kuzeyde yirminci yüzyılın başlarında kurulan Sovyetler Birliği'nin dayattığı komünizm ideolojisinin bu toplumdaki din ile birlikte ahlâk ve millî bilinci de alıp götürdüğü söylenebilir. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru Sovyetler Birliğinin dağılması ve Azerbaycan'ın kuzey topraklarının bağımsızlığa kavuşması ile birlikte bu bölgede İslâmî bilimler alanındaki çalışmalara geri dönmüş ve bu alanda faaliyetlerin yeniden başladığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda söz konusu coğrafyada yetişmiş, bilimsel çalışmaları ve eserleriyle İslâm medeniyetinin gelişiminde rol oynamış ve İslâmî ilimlere önemli katkıda bulunmuş İslâm âlimlerinin tanıtılması önem arz etmektedir. Genel olarak İslâm kültürüne baktığımızda bu topraklarda hadis, fıkıh, tefsir ve diğer bilim alanlarında ünlü âlimlerin yetiştiğini görmekteyiz.

Söz konusu âlimlerin hayatlarını ve eserlerini anlatan en kapsamlı eser Dr. Elnur Nesirov'un *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycan'lı Âlimler* isimli kitabıdır. Mezkur kitapla birlikte Türkiye'de ve Azerbaycan'da Azerbaycan'lı kimi muhaddisler, müfessirler, kelimciler hakkında yazılmış çeşitli yüksek lisans ve doktora tezleri bulunmaktadır.

Azerbaycan topraklarında tarihten günümüze Arap dili ve edebiyatı alanında da eser vermiş çok sayıda âlim yetişmiştir. Fakat bunların hayatı ve eserlerini konu edinmiş müstakil bir çalışmaya rastlamamaktayız. Hâlbuki Arapça ve Arap dili bilimleri İslâmî ilimlere giriş konumundadırlar. Arapça, ilim adamları nezdinde İslâmî ilimlerin ön şartı olarak görülmüş ve bu ilimlerin anlaşılması bakımından bir vasıta, araç anlamında ‘âlet ilmi’ olarak tasnif edilmiştir. Bu bakımdan çalışmamız, Azerbaycan coğrafyasında Arap Dili bilimleriyle uğraşan ilim adamlarının tespit edilip tanıtılması ve Arap dili ile İslâmî ilimlere katkılarının araştırılmasını konu edinecektir.

II. ÇALIŞMANIN AMACI

Arap diline ve İslâmî ilimlere önemli katkılar sunmuş dolayısıyla İslâm medeniyeti ve kültüründe belirli bir yer edinmiş olmasına karşın Orta Çağ Azerbaycan topraklarında yetişmiş Arapça dilbilimcileri ve bunların eserleri hakkında kapsamlı bir araştırmaya rastlanılmamaktadır. Bu sebeple, Orta Çağlar’da Azerbaycan coğrafyasında Arap dili bilimleri ve genel olarak İslâmî ilimler alanındaki faaliyetlerin ve bunların tarihî, kültürel ve sosyolojik arka planının araştırılması bu çalışmanın başlıca hedefidir. Mezkur dönemde yaşamış ilim adamlarının ve bunların eserlerinin bir araya toplanarak bir bütün olarak değerlendirilmesi, söz konusu dönemin İslâm kültürü ve medeniyetindeki etki ve izlerini ortaya koyacağı gibi Azerbaycan coğrafyasının nasıl büyük bir kültürel mirasa sahip olduğuna dair kanıtlar da sunacaktır. Böylece günümüz toplumu ve gelecek nesillerin benlik algısının teşekkülüne farklı bir açıdan katkı sağlayacaktır. Diğer taraftan İslâmî ilimlerin ve Arap filolojisinin gelişiminde söz konusu dönemin rolü ve etkisini göz önüne serecektir.

III. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızın başlıca yöntemi ele alacağımız konuda Orta Çağ’da yaşamış Azerbaycan’lı Arapça Dilbilimcilerin hayatlarını ve eserlerini kapsamlı bir şekilde araştırmak ve bu eserlerin İslâm medeniyetine sunduğu katkılarını ortaya çıkartmaktır. Bunun için ilk önce Azerbaycan’ın coğrafi olarak nerede yerleştiğini ve şimdiki Azerbaycan topraklarının aslında hilafetten önce ve sonraki Azerbaycan toprakların çok az bir bölümü olduğunu ortaya koyacağız. Coğrafi tanımlamadan sonra Azerbaycan’a İslâm hilafetinin gelişi ve fetihten sonraki yıllarda burada ortaya çıkmış devletler hakkında tarihi malumat

vereceğiz. Bundan sonra Nahiv ve Sarf ilminin ortaya çıkması hakkında kısa bir bilgi verip ana konumuz olan Azerbaycan'lı Dilbilimcilerini yaşadıkları asırlara göre tasnif ederek betimleme yöntemiyle onların hayatlarına ve eserlerine değineceğiz. Bu esnada araştırmanın kapsamı içinde olup çalışmamızın daha verimli olmasına katkı sağlayacağını düşündüğümüz kitap, tez, makale, dergi, söyleşi, şiir, serbest yazı ve sempozyum gibi ilmi değeri olan kaynakları gözden geçireceğiz. Analiz yöntemi ile Arap dili alanındaki bu çalışmaların gerçekleştirildikleri dönemin kültürel dokusuna katkılarını tahlil etmeye çalışacağız.

IV. ÇALIŞMANIN KAYNAKLAR

Çalışmamızın birinci bölümünde öncelikle bölgenin coğrafi sınırlarını ve yerleşim merkezlerini belirlemek için Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân*, İbin Havkal'ın *Şûretü'l-arz*, Yakubi'nin *Kitâbü'l-büldân*, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*, Ebû Tâhir es-Silefi'nin *Erba'üne'l-büldâniyye*, Hamdullâh b. Ebî Bekr el-Müstevfi el-Kazvîni'nin *Nüzhetü'l-kuşûb*, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî'nin *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, Abdurreşid el-Bakuvi'nin *Kitab Telhüs'l-esâr ve ecaib el-Melik el-Kahhar*, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem* ve Moisey Kalankatuklu'nun *Albaniya Tarihi* gibi klasik kaynaklardan istifade ettik. Bundan sonra modern Azerbaycan tarihçilerinden Ziya Büniyatov'un *Azerbaycan VII-IX asırlarda ve Azerbaycan Atabeyler Devleti*, Reşid Göyüşov'un *Azerbaycan Arxealogiyası*, Elnur Nesirov'un *Râşidî Halifeler Döneminde Azerbaycan'ın Fethi*, Naile Velihanlı'nın *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, İsmâil Hakkı Uzunçarşılı'nın *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Sara Aşurbeyli'nin *Şirvanşahlar Devleti*, Memmedeli Şerifli'nin *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri ve Komisyon tarafından tertib edilmiş olan Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar ve XIII-XVIII yüzyıllar* kitaplarından yararlandık. Bunlarla birlikte bu eserlerin gönderme yaptığı Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh ve Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Kesîr'in el-Bidâye ve'n-nihâye* gibi klasik tarih kaynaklarını kullandık.

İkinci bölümün başında Nahiv ve Sarf ilmi ve bu ilimlerin tarihi serüveni hakkında malumat verdiğimiz zaman es-Sîrâfi'nin *Ahbârü'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn*, Ebû't-Tayyib el-Lugavî'nin *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, Corcî Zeydân'ın *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, ez- ez-

Zübeydî'nin *Tabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, Muhammed et-Tantâvî'nin *Neşetü'n-Nahv ve Tarihu eşheri'n-Nuhât*, Mustafâ Sâdik er-Râfî'nin *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, Saîd el-Efgânî'nin *Min târihi'n-naḥv*, Hıdır Musa Muhammed Hemmud'un *en-Nahvu ve'n-Nuhât el-medârisu ve'l-hâsâis*, Şevkî Dayf'ın *el-Medârisü'n-naḥviyye*, el-Mekrem'in *Helekâtü'l-mefkude fi târih Nahvi'l-Arâbi* ve Muhammed Hüseyin Âl-i Yasin'in *ed-Dirâsetü'l-Luġâviyye inde'l-Arâb* kitaplarından istifade ettik. Aynı bölümde Azerbaycan'da Arapça'nın tedrisatı tarihi hakkında konuştuğumuz zaman saygıdeğer hocam Doc. Dr. Memmedeli Babaşlı'nın *Arâp Filoloji İhtisâsı Üzere Bâkâlâvr Kâdr Hâzırlığı: Mevcut Tecrübe ve Yeni Temâyüller* isimli makalesinden, Prf. Dr. Vasim Memmedeliyev'in "Şarkşünaslık fakültesi dün, bu gün ve yarın" konulu söyleşisinden ve Azerbaycan'lı Orta Doğu uzmanı Prf. Dr. Malik Mahmudov'un *Arapça yazmış Azerbaycan'lı Edip ve Şâirler* isimli kitabından faydalandık.

Daha sonra tezimizin esas kısmı olan "Orta Çağ Azerbaycan'lı Arap Dilbilimcileri ve Eserleri" konusunu işlediğimiz zaman haklarında malumat vereceğimiz alimleri tespit amacıyla es-Süyûtî'nin *Buġyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf el-Kıftî'nin *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, Ömer Rızâ Kehhâle'nin *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, İsmâil Paşa Bağdatlı'nın *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âşârü'l-muşannifîn* ve Hayrüddîn ez-Ziriklî'nin *el-A'lâm* gibi biyografi eserlerinden ve bu eserlerin gönderme yaptığı ez-Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*, es-Sübki'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, Ebû Amr İbnü's-Salâh'ın *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, el-İsnevî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, el-Cezerî'nin *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbni Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, İbnü'l-Fuvatî'nin *Mecma'u'l-âdâb*, İbn Kâdî Şühbe'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Ref'u'l-işr'an kuḍâti Mısr, ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, Yusuf b. Tağraberdi'nin *ed-Delilü's-şâfi' ale minhelü's-sâfi*, Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî'nin *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-(ebna'i a'yâni' ulemâ'i) ḳarni't-tâsi*, el-Leknevî'nin *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Saîd-i Nefisî'nin *Târîh-i Nazm u Neşr der İrân*, Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî'nin *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Ahmed Efendi Taşköprizâde'nin *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ'i'd-devleti'l-'Osmâniyye* ve İbnü'l-

İmâd el-Hanbelî'nin *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb* kitaplarını da inceleyerek neticeye ulaşmağa çalıştık. Tespit ettiğimiz alimlerden Hacı Halîfe Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* ve İsmâil Paşa Bağdatlı'nın *Îzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* isimli bibliyografik kaynaklarda eserlerine yer verilenleri de kaydettik.

Çalışmamızda dipnotta hakkında malumat vereceğimiz alimlerin hayatları hakkında bilgi verdiğimiz zaman esasen *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* ve İmam ez-Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* isimli ansiklopedik kitaplar kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ'DA AZERBAJYAN BÖLGESİ

1.1. COĞRAFİ DURUM

1.1.1. Azerbaycan Sözü'nün Kökeni ve Coğrafi Kaynaklarda Kullanışı

Azerbaycan'ın coğrafi sınırları ve bu sözün coğrafi kaynaklarda kullanılmasına geçmeden önce kelimenin manası üzerinde durulmalıdır. Bu konuda tarihçiler arasında çeşitli fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Bu konudaki farklı görüşleri şöyle sıralayabiliriz;

Rusya Doğu Çalışmaları okulunun kurucularından biri olan tarihçi Vasily Bortlad'a göre "Azerbaycan" kelimesi, milattan önce 331 yılındaki Gaugamela yenilgisinden sonra Büyük İskender'in hizmetine giren İranlı satrap¹ Atropates'in adından gelmektedir. Atropates, İskender'in ölümünden sonra, önceleri onun adına yönettiği Küçük Medya (Media Minor) bölgesinde (Güney Azerbaycan ile İran Kürdistanı'nın batı kısımları) müstakil bir krallık kurmuş ve bu devlete "Atropates'in ülkesi" anlamında Grekçe "Atropatene" adını vermiştir. Daha sonraları Ermeni dilinde "Atrapatakan", Farsçada "Aturpatakan", Süryanicede "Azarbaygan" şeklinde telaffuz edilen bu kelime, Arapça değişikliği sebebiyle "Azerbaycan"a dönüşmüştür.² Vasiliy Bortlad'ın bu görüşünü ünlü Azerbaycan tarihçisi Ziya Buniyatov'un onayladığı ve benimsediği de söylenebilir.³

Bazı tarihçilere göre ise "Azerbaycan" adının Azarbâz b. Bivaresf isimli şahsın isminden geldiği söylenmektedir. Yâkût el-Hamevî,⁴ "Azerbaycan" ismini açıklarken Azarbâz'ın Nuh Peygamber'in torunun oğlu olduğunu yazar.⁵

Modern Azerbaycan tarihçilerinde benimsediği üçüncü bir görüşe göre "Azerbaycan" ismi üç kelimenin birleşmesinden oluşmaktadır. Bunlar "azer", "bad veya "abad" ve "gan"

¹ Sâsânî imparatorluğunun ele geçirdiği topraklarda kurduğu, satraplık adı verilen eyaletlere atadığı, asayiş sağlama için genellikle yerel halkta seçilen valiler. (Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, (Bakı: Elm Neşriyyatı, 2007), 1/87).

² Vasiliy Bartold, *Soçineniya*, (Moskva: 1963), 2/776.

³ Ziya Buniyatov, "Azerbaycan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 6/322-324.

⁴ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229) "*Mu'cemü'l-büldân*" ve "*Mu'cemü'l-üdebâ*" adlı eserleriyle tanınan coğrafyacı, tarihçi, edip ve seyyah. Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/288-291).

⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâr Sâdır, 1977), 1/81.

sözleridir. Bu sözlerin kendi başlarına hangi manalara geldiğine bakıldığında, “azer” sözü kadim Pehlevi dilinde “od, ateş” manasına geldiği görülür. “Azerbad” veya “Azerabad” kelimeleri Ateşperestlerin (Zerdüştilerin) din adamlarına verdikleri isimlerdir. Bazı tarihçilere göre bu isim, hatta Zerdüş’tün⁶ döneminden önce mevcut olduğu ve Sâsânî İmparatorluğu döneminde kullanıldığı vurgulanır.⁷ “Gan” veya “qan” ise bir yer veya memleket anlamına gelir. Sonu “gan” ve “qan” ile biten bir dizi yerleşim merkezinin Orta Doğu ülkelerinde hala mevcut olduğu görülür.⁸ Bundan yola çıkarak, Zerdüşti din adamlarının memleketi manasına gelen “Azerbadgan” veya “Azerabadagan” kelimelerinin ise zamanla ortaya çıktığı söylenebilir. “Azerabadgan” sözünün Pehlevi dilinde diğer manası Zerdüş mabedi olarak da bilinmektedir.⁹ “Azerbadgan”ın “Azerbaycan”a çevrilmesi ise Arapça’da “g” sesinin olmaması ile ilişkilendirilebilir. Bu sebeple Orta Çağ Arap dilli tarih kitaplarında “Azerbadgan” sözü, “Azerbadcan” ve son olarak da “Azerbaycan” şeklini alır.¹⁰

1.1.2. Orta Çağ’da Azerbaycan Coğrafyası

Azerbaycan’ın, tarihte geniş bir coğrafyaya sahip olduğunu ve hudutlarının Hemedan, Ebher ve Zencan’dan Derbend’e (el-Bâbülebvâb) kadar olan toprakları kapsadığını söylemek mümkündür. Orta Çağ tarihçileri, “Azerbaycan” topraklarını ele aldıklarında şimdiki İran Cümhuriyeti sınırları içerisinde kalan Güney Azerbaycan topraklarını kast ettikleri bilinir. Bağımsız Azerbaycan Cümhuriyeti sınırları içerisinde kalan araziler ise Arrân (Errân) olarak isimlendirilirdi. Bu asırlarda yaşamış olan meşhur İslâm coğrafyacısı ve tarihçisi İbn Hevkal,¹¹ Azerbaycan’ı; “*er-Ras (Araz) nehrinin güneyindeki ülkeye Azerbaycan adı*

⁶ Zerdüş, Zerdüştilik dinin kurucusu olmuş, şimdiki İranın doğusunda milattan önce 6-5 yüzyıllıklarda yaşadığı ihtimal edilir. (Şinasi Gündüz, “Mecûsilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 28/279).

⁷ Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbâycân*, çev. İsmâil Şems, Kafar Kendli, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1987), 152.

⁸ Azerbaycan Cümhuriyetinde Beyleqan, Özbekistan Cümhuriyetinde Namengan, Afganistan Cümhuriyetinde Uruzqan şehirlerini misal vere biliriz.

⁹ el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 1/81.

¹⁰ Elnur Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, (Bakü: Nurlar, 2011), 323.

¹¹ Ebû’l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî ve ya Muhammed b. Alî en-Nuseybi ve ya en-Nuseybini, 943- yılında şimdiki Türkiye Cümhuriyetinin Nuseybin şehrinde doğmuş, meşhur Orta Çağ tarihçisi, yazarı ve coğrafyacısı. Onun en meşhur kitabı *Şüretü’l-arz (el-Mesâlik ve’l-memâlik)* eseridir. O, 977\367 yılında Nuseybinde vefat etmiştir. (Ramazan Şeşen, “İbni Havkal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/34-35)

verilmektedir. *Azerbaycan'ın en büyük şehri Erdebil'dir. Serah, Merağa, Tebriz, Selmas, Hoy, Erciş, Miyane bu ülkenin en büyük şehirleridir.*"¹² şeklinde ele alır.

İbn Havkal çizdiği haritada Kür ve Araz nehirleri arasında kalan araziye Arrân (Errân) olarak göstermekte ve bunu Kür nehrinin kuzeyindeki araziye dahil etmemektedir. Kür nehrinin kuzeyi coğrafyacılar göre Şirvân ülkesi olarak bilinmektedir. İbn Havkal, Kür nehrinin Hazar deniziyle Aras nehri, Bâbülevvâbla Tiflis şehri ve Nahcivan arasında kalan toprakları ikiye ayırdığı için burayı iki Arrân diye (Errân) adlandırmıştır. Yukarı Arrân'ı Şirvan bölgesi olarak isimlendirerek, Bâbülevvâb, Şabrân, Şeki ve Kabele şehirlerinin ise Şirvân ülkesinde olduğunu söyler. O, bu düşüncesini "*Khanan, Gence, Şemkur, Kala' şehirleri Kür nehrinin güneyinde yerleşmektedir. Bu şehirlerin yerleştiği ülkeye Arrân denmektedir. Arrân'ın en büyük şehri Berzaadır.*"¹³ şeklinde dile getirir.

Bazı tarihçiler, Kür nehrinin kuzeyindeki arazinin Bâbülevvâba kadar olan bölümünü Şirvân olarak isimlendirmekle birlikte, Aras nehrinin kuzeyinin Şirvan da dahil olmak üzere Arrân diye adlandırıldığını belirtiyorlar. Arrân'ı Azerbaycan'a dahil ederek, burayı "Azerbaycan el-Ulya" (Yukarı Azerbaycan) şeklinde adlandırdıkları da görülmektedir.¹⁴

Arrân bu tarihçilere göre Orta Çağda Azerbaycan vilayetinin üçte birini kapsar. Onun sınırlarını tam olarak çizdiğimiz zaman Hazar deniziyle Araz nehri arasındaki yarımada Arrân olarak isimlendirilir. O, Kuzeyden Bâbülevvâb sınırlarından Tiflis şehrine kadar, güney batıdan Nahcivan şehrinden Aras nehri sahilleriyle Hazar denizine kadar uzanır. Bazı tarih kitaplarında Malik ismiyle bilinen Kür nehri bu ülkeyi iki kısma ayırır. Onun en büyük şehirleri, Beylekan, Şemkur, Genze, Şamahı, Şirvân, Şabrân, Bâbülevvâb, Kabele ve Şeki'dir.¹⁵

Tarih ve coğrafyacıların verdiği bilgilerden hareketle orta çağlarda Türkiye'nin güneydoğu ve doğusundaki bazı şehirlerden Hazar denizinin kuzey batısındaki şehirlere kadar, Zencan'dan itibaren İran coğrafyasının kuzey kesimlerinden Tiflis'e ve oradan da Derbend'e kadar olan geniş bir coğrafyanın Azerbaycan diye adlandırıldığı söylenebilir.

¹² Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal, *Şüretü'l-arz*, (Leiden: Beril, 1938), 333.

¹³ İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, 332.

¹⁴ Ahmed b. Ebî Ya'küb el-Ya'kübî, *Kitâbü'l-büldân*, (Leiden: Beril, 1860), 47.

¹⁵ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 158.

Fütuhattan sonra Müslümanlar, Sâsânî İmparatorluğunda var olmuş Azerbaycan vilayetinin sınırlarında bir değişiklik yapmazlar ve Sasanîler dönemindeki hudutları korurlar. Bunlara göre Azerbaycan, el-Cezire'nin doğusunda bulunur. Batısında İrmîniye ve el-Cezire, doğusunda Hazar denizi, güneyinde Cibal vilayeti yer alır. Hilâfet döneminde ilk önce idare merkezi olarak kullanılan Erdebil şehri sonradan Marağa şehrine taşınır.¹⁶

Bazı dönemlerde Hilâfet idarecileri bu üç ülkeyi (Azerbaycan, Arrân ve İrmîniye) bir yönetim merkezinde birleştirerek bunları ilk olarak Arrân, daha sonra ise Azerbaycan olarak isimlendirirler. Bunlardan yola çıkarak Azerbaycan'ın büyük bir ülke olduğunu söylemek hiç de yanlış olmaz. Sınırları; güneyinde Hamadan, kuzeyinde Derbend, doğusunda Hazar denizi, kuzey batısında Tiflis, güney batısında ise Nahçıvan şehri yer almaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Orta Çağ tarihçilerinden İbn Havkal, Azerbaycan'ın her tarafını gezdikten sonra Azerbaycan, Arrân ve İrmîniye'nin genel haritasını çizerek onu, "Azerbaycan haritası" şeklinde adlandırdığını görmek mümkündür.¹⁷

1.1.3. Orta Çağ'da Azerbaycan'ın Önemli Şehirleri

Orta Çağda Azerbaycan olarak isimlendirilmiş olan bölgenin birçok büyük şehri mevcuttur. Bu bölümde, Orta çağ Azerbaycan'lı Arap Dilbilimcilerinin ait oldukları büyük şehirler hakkında bilgiler verilmesi amaç edinilmiştir.

Orta Çağda Azerbaycan'ın en mühim şehirlerinden biri "Düveyn" şehridir. Bu şehri Azerbaycan'lı araştırmacılar "Debil", Ermeni, Rus ve Avrupalı tarihçiler ise "Dvin" olarak isimlendirmişlerdir. Orta Çağ Arap dilli tarihçilerin kitaplarında ise bu şehrin ismi "Düveyn" ve ya "Düven" şeklinde geçmektedir.¹⁸ *Hudûdü'l-âlem* kitabının yazarı bu şehri "Düven" olarak isimlendirerek, şehrin büyük, bereketli, refah dolu bir yer olduğunu, ahalsinin Hıristiyan ve Müslümanlardan oluştuğunu haber vermektedir. O, Düveynin Rum topraklarıyla sınırda bulunduğunu ve Cezireye yakın olduğunu bildirir.¹⁹ Bazı tarihçiler Düveyn şehrinin Sâsânî hükümdarı Hosrov Perviz (531-579) tarafından inşa edildiğini

¹⁶ Elnur Nesirov, *Müslümanların Azerbaycana Düzenledikleri İlk Fetih Hareketleri (634-661)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 2.

¹⁷ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, 158.

¹⁸ Ebû Tâhir Sadrüddin Ahmed b. Muhammed b. Silefe es-Silefi, *Erba'üne'l-büldâniyye*, thk. Abdullah Rabih, (Dimeşk: Mektebetü'l-Dâru'l-Beyrutî, 1992), 73.

¹⁹ Anonim, *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriq ile'l-mağrib*, thk. Yusuf el-Hadi, (Kahira: Daru's-Sekafe lin Neşr, 1999), 120.

söyleseler de, bu şehirde yapılmış olan arkeolojik araştırmalar buranın daha eskiden var olduğunu göstermektedir. Hosrov Perviz bu şehri yeniden imar etmiş ve kale duvarlarını yenilemiştir.²⁰

Düveyin şehri ilk defa hicretin 640 yılında Nahevend savaşından sonra Cezire valisi İyaz b. Ğanem tarafından fethedilir. Ama bunun kalıcı bir fetih olmadığı görülür. Sonradan Osmân b. Affânın Hilâfet’i döneminde Düveyin şehri Habîb b. Mesleme el-Fihri tarafından ikinci defa ve kalıcı olarak fethedilir. Bu sıralarda şehir ahaliyle ahitname bağlanmış ve bu ahitnameyle onlara cizye vermekle canları, malları ve mabedlerinin güvenliğine teminat verilmiştir.²¹

Bu dönemden sonra Düveyin Hıristiyan, Yehudi, Ateşperest ve Müslümanların birlikte yaşadığı bir şehire dönüşerek, o zamanki ismiyle İrmîniye vilayetinin başkenti olmuştur. Orta Çağda yaşamış tarihçilerin verdiği malumatlara göre Düveyin bu bölgede büyüklüğüne göre Erdebilden sonra ikinci şehir olarak görülür ve burası siyasi ve ekonomik merkez olmakla birlikte ilmin ve kültürün yayıldığı bir yer haline gelmiştir.²²

İslâm dünyasının büyük bölümünü yakıp yıkan Moğol istilaları, 1236 yılında Azerbaycan’a üçüncü seferlerini düzenleyerek Düveyni tamamen yıkar ve bir daha da yerleşim yeri olarak kullanılamaz hale getirir.²³

Orta Çağda Azerbaycan’ın en gelişmiş şehirlerinden biri de Erdebil’dir. Erdebil şehri, önce Sâsânî’ler döneminde, daha sonraysa İslâm hilâfetinde Azerbaycan vilayetinin idare merkezi olması sebebiyle diğer şehirlerden daha ilerde olmuştur. Bir rivayetde şehrin Sâsânî imparatoru Firuz (459 – 484) tarafından inşa edildiği ve ilk olarak isminin Bazan Firuz olduğu²⁴ ve diğer bir rivayetde ise Keyani hükümdarlarından²⁵ Siyavuşun oğlu Keykavus tarafından inşa edildiği ileri sürülür.²⁶ Sâsânî İmparatorluğu üzerinde kazanılmış olan

---

²⁰ Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 34.

²¹ Elnur Nesirov, *Râşidî Halifeler Döneminde Azerbaycanın Fethi*, (Bakı, 2006), 51.

²² Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*, (Laiden: Beril, 1937), 188.

²³ Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 34.

²⁴ Hamdullâh b. Ebî Bekr el-Müstevfi el-Kazvîni, *Nüzhetü’l-kulûb*, (Tahran: Ermağan Kitapevi, 1362), 83; el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 1/145,

²⁵ M.ö. 900-775 yılları arasında İran’da hüküm süren bir hânedan.

²⁶ Naile Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, (Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1993), 72.

Nahevend savaşımdan sonra İslâm Ordularının komutanı, Huzeyfe b. Yemân 642 yılında Erdebili fethederek, onlarla cizye karşılığında ahitname bağlar.²⁷

Erdebil, Moğollar tarafından 1220 yılından dağıldıktan sonra Harizmşah Celâleddin²⁸ tarafından 1227 yılında yeniden imar edilir ve ahalinin bir kısmı buraya geri getirilir.²⁹

Orta Çağda Erdebil'den sonra Güney Azerbaycan'ın ikinci büyük şehri Marağa olmuştur. Bu şehir eskiden Fraata olarak bilinmekle birlikte, Arap yazarlarının kitaplarında Afraharuz olarak geçmektedir. Azerbaycan ve İrmîniye valisi Mervan b. Muhammed'in (732-744) Muğan ve Gilan seferinden geri dönerken buraya yakın yerde konakladıkları bilinmektedir. Orduda olan bineklerin bu yerde ovaladığı için burayı, hayvanların ovalandığı (üzerinde ağnadığı) yer anlamına gelen قرية المراغة olarak isimlendirildiğini, sonradan ise قرية sözünün düşürülerek sadece المراغة olarak kaldığı söylenir. Bu yüzden burası Marağa olarak isimlendirilir.³⁰

Marağa şehri, yüksek Sehend dağının güneyinde, Sehend'den çıkarak Urmiye gölüne dökülen nehrin kıyısında yerleşir. Etrafındaki yüksek dağlar Marağayı kuzey rüzgârlarından koruduğu için burası ziraat ve bilhase meyvecilik için çok uygun olmuştur.³¹

1221 yılının Mart ayında Moğol saldırıları sırasında Marağa tamamıyla dağıtılarak, ahalisi öldürülür. Moğollar buradan taşınabilir eşya ne varsa kendileriyle götürerek kalanları ise yakarak şehri terk ederler. Daha sonra İlhanlı hükümdarı Hülâgû'nun Marağayı imar etmesiyle yeniden gelişen şehir, ilim ve kültür merkezine dönüşür. Nitekim 1259 yılında burada meşhur müneccim Hacı Nasîrüddîn-i Tûsî³² için rasathane inşa edilerek Bağdattan getirilen birçok kitap bu rasathanenin kütüphanesine yerleştirilir. Hacı Nasîrüddîn-i Tûsînin

²⁷ Nesirov, *Râşidî Halifeler Döneminde Azerbaycanın Fethi*, 53.

²⁸ Celâleddin Hârizmşah, (ö. 629/1231) Hârizmşahlar devletinin son hükümdarıdır. 1220-1231 yılları arasında hükümdarlık yapmış, Son olarak 1231 yılında Moğollarla girdiği savaşta yenilmiş ve kaçarken yolda eşkiyalar tarafından öldürülmüştür. (Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993),7/248.)

²⁹ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/145.

³⁰ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, (Beyrut: Tebba, 1987), 461; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/93.

³¹ Vasiliy Barthold, *Azerbaycan ve Ermenistan*, çev. İsmâil Aka, AÜTAD, 8/14, (1963), 77-87.

³² Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö. 672/1274) İranlı âlim ve filozof. (Ağil Şirinov, "Tûsî Nasîrüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012),41/437)

kaleme aldığı astronomiye dair en meşhur eseri olan “*Zic-i İlḥânî*”nin burada yazıldığı bilinmektedir. İlhanlılardan sonra kendi devlet merkezi niteliğini kaybeden Marağa bir müddet sonra ilim ve kültür merkezi olma özelliğini diğer bir Azerbaycan şehri olan Tebrize devreder.³³

Bu dönemde Azerbaycan’ın önemli şehirlerinden biri de Nahcivandır. Nahcivan, en eski yerleşim merkezlerinden biri olup, aynı isimli nehrin sağ kıyısında inşa edilir. İlk defa Yunan coğrafyacı Ptolomey kendi “Coğrafiya” kitabında bu şehrin ismini “Naksuana” şeklinde kaleme alır. Altıncı yüzyılda bu şehirde basılmış olan sikkelerin üzerinde şehrin ismi “Nahç” şeklinde yazılır.³⁴

Orta Çağ tarihçilerinden el-Belâzürî³⁵ Nahcivan’ın Besfürrecan topraklarında Neşava ismiyle tanındığını ve bu şehrin Sâsânî hükümdarı I Khosrov Enuşirvan tarafından inşa edildiğini haber vermektedir. I Khosrov Enuşirvan bu şehri genişleterek tamir eder.³⁶ Şehir Orta Çağ tarihçilerinin kitaplarında daha çok Neşava, Nehçuvan, Neççuvan ve Neçşuvan şeklinde geçmektedir. Şehrin bu telaffuzları Arapçada “ç” sesinin olmamasıyla beraber şehrin isminin uzun olmasından kaynaklanır.³⁷

Nahcivan da meşhur Arap komutanı ve sahabe Habîb b. Mesleme el-Fihri tarafından fethedilir ve Düveyin ahalisiyle yaptığı ahitname gibi, oranın ahalisiyle bir ahitname bağlar.³⁸

Orta Çağda Nahcivan şehri Atabeyler devleti zamanında özellikle Atabey Eldeniz döneminde ikinci başkent şehri olur. Şehir en güzel zamanlarına bu devletin zamanında kavuşmuştur. Burada camiler, medreseler ve büyük kütüphaneler inşa edilerek, şehir ilim ve kültür merkezine dönüştürülür.³⁹

Orta Çağdaki diğer Azerbaycan şehirleri gibi Nahcivan da Moğol saldırılarından kurtulamayarak tamamen tahrip edilir. 1255 yılında Moğolistan seferinden dönerken

³³ Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 44; Barthold, *Azerbaycan ve Ermenistan*, 77.

³⁴ Reşid Göyüşov, *Azerbaycan arxealogiyası*, (Bak: İşiq Neşriyyatı, 1986),128.

³⁵ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93) Tarihçi, nesep âlimi. Tarihçiler onun daha fazla Farsçadan Arapçaya tercüme yapıtığı için Fars asıllı olduğunu söylemektedirler. Abbâsî Halifelerinin sarayında yaşamış ve ömrünün sonuna doğru aklını kayb ederek bir hastanede vefat etmiştir. (Mustafa Fayda, “Belâzürî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/392-393)

³⁶ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 274.

³⁷ Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 46.

³⁸ Nesirov, *Râsîdî Halifeler Döneminde Azerbaycanın Fethi*, 75.

³⁹ Abdurreşid el-Bakuvi, *Kitab telhisü'l-âsar ve ecaib el-Melik el-Kahhar*, (Bakı: Şur neşriyyatı, 2001), 116.

Nahcivan'a gelen Fransız rahip Qilyom de Rubrik, şehrin bir zamanlar devlet merkezi ve en büyük ve en güzel bir şehir olduğunu, sonra ise Moğolların onu sahraya çevirdiklerini kaleme alır.⁴⁰

Moğol saldırılarından sonra kurulmuş olan İlhanlılar devleti döneminde diğer Azerbaycan şehirleri gibi Nahcivan da yeniden inşa edilerek ilim ve kültür merkezine dönüştürülür. On dördüncü yüzyıl tarihçilerinden olan Hamidullah Kazvînî şehrin güzelliklerini anlatarak burada yaşayan halkın ehli sünnetin Şâfî mezhebinden olduğunu ve Nahcivan sözünün “Neqş-i Cihan” (Dünyanın süsü) manasına geldiğini yazar.⁴¹

Orta Çağ'da Azerbaycan'ın en gelişmiş şehirlerinden bir diğeri de Şabrân şehridir. Bu şehir şimdiki Şabrân ilinin Şahnezerli köyü yakınlarında ortaya çıkar. Şabrân isminin ne manaya geldiği hakkında çeşitli görüşler olmasıyla birlikte asıl anlamının Sâsânî imparatoru Şâpûr'un ismiyle ilişkilendirildiği söylenir. Nitekim Azerbaycan ve Arrân Sâsânî imparatoru Şâpûr'un (241-272) döneminde istila edilir ve onun ismiyle çeşitli yerlerde şehirler inşa edilir.⁴²

Orta Çağ tarihçilerinden el-İstahri, Şabrân'ın, Arrân'ın küçük ve gelişmiş şehirlerinden biri olduğunu, onun deniz sahiline yakın, etrafının kale duvarlarıyla çevrili, etrafındaki dağların bol sulu ve mahsullu yerler olduğunu bildirir.⁴³

Azerbaycan'da kanalizasyon sistemi ilk defa dokuzuncu yüzyılda Şabrân'da yapılır. Taştan ve tuğladan şebeke şeklinde örülmüş olan bu sistem şehrin merkezinden geçen nehirle birleşir. Şehir ahalisinin kullanması için on birinci ve on ikinci yüzyılda 14 km. mesafeden içmede kullanılan su getirilir. Bu şehir de diğer Azerbaycan şehirleri gibi Moğol orduları tarafından dağıtılır ve sonra yeniden inşa edilir.⁴⁴

Büyük Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin⁴⁵ Seyahatnamesinde Şabrân hakkında geniş malumat verdiği bilinir. Şabrân Osmanlı sultanı III Murad'ın veziri Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Derbend şehri fethedildikten sora Osmanlı hilafetinin egemenliğine geçer ve

---

⁴⁰ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyler Devleti*, (Bakı: Şerq-Qerb, 2007), 171.

⁴¹ Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 46.

⁴² Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 51.

⁴³ el-İstahri, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 187.

⁴⁴ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 92; Göyüşov, *Azerbaycan arxealogiyası*, 150.

⁴⁵ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), büyük Türk seyyahı ve meşhur *Seyahatnâme* eserinin müellifidir. (İlgürel, “Evliya Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 11/529).

sancak beyliği merkezi olur. Burada olan Uzun Hasan camisinin hiçbir yerde misli olmadığından bahsedilir. Cami şehrin merkezinde yerleşmekle birlikte duvarları bukalemun derisi gibi çeşitli renklere büründüğü söylenir. Şabrân'ın yedi nahiyesi vardı ve her birinin ismi bir gezegenin ismidir. Evliya Çelebi'nin rivayetine göre Şabrân şehri havasından ve suyundan dolayı Azerbaycan'da Tebriz'den sonra ikinci sırada yer alır.⁴⁶

Arkoloji kazıntılar sonucunda ortaya çıkan Azerbaycan'ın antik yerleşim merkezlerinden biri de Şamahı şehridir. Kaynaklarda “Kemahiyya”, “Eşşemahiyye”, “Yezidiyye”, “Şamahı” ve “Şamahı” gibi yazılan bu şehir, Orta Çağ'da Azerbaycan'ın en mühim zanaatkarlık ve ticaret merkezlerinden biri olduğu bilinir.⁴⁷ Abbasîlerin Şirvan valisi olan Ebû Tahir Yezid b. Muhammed eş-Şeybani 918 yılında Şamahı şehrini yaptırarak ismini bir müddet Yezidiyye olarak koyduğu bilinir. Başka kaynaklarda ise şehrin, Abbasîlerin Azerbaycan valisi Said b. Salim el-Bâhili tarafından Şirvân bölgesine emir olarak atadığı Şemmah b. Şuca'nın inşa ettiği söylenir.⁴⁸

Kaynaklarda verilen bilgilere göre, Orta Çağ'da Şamahı'de yüz bin insanın yaşadığı vurgulanır. Şehir, 1221 yılında Moğol saldırılarına üç gün dirense de daha sonra istila edilir ve kısmen dağıtılır. Bundan sonra yeniden tamir edilerek devletin merkezi olarak kullanılan Şamahı şehrinin Şirvânşahlar zamanında en güzel dönemini yaşadığı belirtilir.⁴⁹

Orta Çağ'da, tam olarak onuncu yüzyılda Azerbaycan'ın en gelişmiş şehri olan Tebriz İslâm Ordularının fetihleri döneminde küçük bir köy olarak bilinmektedir. Sekizinci yüzyılda halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (754-775) emri üzerine Yemen'den kendi kabilesiyle Tebriz'e taşınmış olan Revvad b. Musanne el-Ezdi Tebriz'den Bezz kalesine kadar tüm topraklara sahip olur.⁵⁰

Bu dönemde gelişmiş bir şehre dönüşen Tebriz, 859 yılında meydana gelen depremde harabeye dönse de Abbâsî Halifesi Mütevekkil (847-861) onu yeniden eski haline getirmeyi başarır. Deprem sebebiyle 1042 senesinde bir kez daha harap olan şehri Emir Vehsudan b.

---

⁴⁶ Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, (Bakı: Azemeşr, 2006), 60.

⁴⁷ Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, 61.

⁴⁸ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 295; Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 55.

⁴⁹ Göyüşov, *Azerbaycan arxealogiyası*, 138; Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 55.

⁵⁰ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, 285; Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 77.

Muhammed er-Revvad yeniden yaptırır ve Orta Çağın en güzel şehirlerinden birisi haline getirir.⁵¹

Selcuklular döneminde Tebriz şehri, ilmi ve kültürel yönlerden en gelişmiş dönemini yaşar. Buna sebebi olaarak, bu dönemde Tebriz'in Azerbaycan Atabeyleri'nin devlet merkezi olması gösterilir.⁵²

Orta Çağda Azerbaycan'da kurulmuş devletlerden Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf, 1408 yılında Tebriz'i Timurular'dan alarak kendi devletinin başkenti yapar. Kara Yusuf'tan sonra hükümdar olan oğlu Cahanşah'ın döneminde (1438-1467) Tebriz'de Göy Mesçid külliyesi ve Muzefferiyye medreselerinin inşa edildiği bilinmektedir.⁵³

Safevîler döneminde şehrin ilmi ve entelektüel durumu zayıflar. Dönemin bazı alimleri devletin mezheb baskılarından dolayı şehri terk ederek Mısır Memluklarına, Şeybaniler Devleti'ne ve ya Osmanlı Hilâfeti'nin çeşitli şehirlerine yerleşirler. Bununla birlikte şehiri terk etmeyen alimler ise Safevîler tarafından öldürülür. Tebriz'i kendi devletlerinin başkenti yapan Safevîler, burada şiiliştirme politikalarını sürdürmek için Livan'ın Cebeli'l-Âmil ve Irak'ın güney bölgelerinden şii alimlerini Tebriz'e davet eder. Tebriz'de ilk şia medresesinin on altıncı yüzyılda Livan'lı Nûreddin Ali el-Âmilî tarafından kurulduğu bilinir.⁵⁴

Orta Çağ'da Azerbaycan'ın kuzey batıdaki en son şehri Tiflis'tir. Tiflis, Kür nehriyle ikiye ayrılarak, kuzeyinde kalan topraklarda Hıristiyanlar, güneyde kalan kısımda ise Müslümanlar yaşar. Güney tarafda kalan kısmı tarihte Suğdabil olarak bilinir.⁵⁵

Orta Çağ Arapdilli tarihçilerin verdiği bilgilere göre Suğdabil şehri Sâsânî hükümdarı Khosrov Enuşirvan tarafından inşa edilmiştir. Şehrin Suğdabil diye isimlendirilmesinin

---

⁵¹ Bakuvi, *Kitab telhüsü 'l-âsâr*, 79.

⁵² Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyler Devleti*, 77

⁵³ İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969), 181-186.

⁵⁴ Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 59.

⁵⁵ el-İstahrî, *Kitâbü 'l-Mesâlik ve 'l-memâlik*, 185; Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 60.

sebebi ise Khosrov Enuşirvan'ın Soğd'dan (Soqđiana)⁵⁶ Fars kabilelerinin bazılarını getirip burada yerleştirmesidir.⁵⁷

Tiflis şehri Râşidî halifesi Osmân b. Affân'ın (644-656) hilâfeti döneminde, meşhur İslâm komutanı Habîb b. Mesleme el-Fihri tarafından ahalisinin cizye vermesi şartıyla fethedilir. 722 senesinde Emeviler tarafından Arrân ve İrmîniyeye vali olarak tayin edilen Cerrah b. Abdullah el-Hikemi, Tiflis ahaliyle Habîb b. Mesleme'nin bağladığı şartlara uygun olarak bir ahitname yapar. 736 yılında Tiflis kalıcı olarak hilâfete birleştirilerek İslâm hâkimlerinin idaresi altına geçirilir.⁵⁸

Yukarı kısımda bahsettiğimiz şehirler, ileride hayatları hakkında yazacağımız dilbilim alimlerinin yetiştiği ve ya nisbet edildikleri yerler olarak görülür.

Kaynaklarda, bu şehirlerden başka Orta Çağ'da, Azerbaycan topraklarında bir çok şehrin var olduğu bilinir. Bu dönemde bölgenin başkenti olan Berde şehri hakkında da bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Tarihi kaynaklarda “Partava”, “Firuzabad” ve “Berde” ismiyle tanınmakta olan bu şehir Terter nehrinin sol sahilinde bulunmaktadır. Bilim insanları Berde şehrini isim olarak farklı anlamlarda yorumlarlar. Bu yorumlardan birinde Yâkût el-Hamevî, Berde'nin Farsçada “Köleler şehri” anlamına geldiğini ve Sâsânîler'in çeşitli ülkelerden getirdikleri köleleri burada yerleştirdiklerini rivayet etmektedir.⁵⁹

Tarihçiler bu şehrin salınması hakkında birtakım fikir ayrılıkları yaşarlar. Alban tarihçisi Moisey Kalankaytuklu'nun söylediğine göre, bu şehir Sâsânî hükümdarı Firuz zamanında Alban hükümdarı olan Vaçe (459-488) tarafında inşa edilir.⁶⁰

İranla Bizans arasında meydana gelen uzun süreli savaşlarda Berde, 628 yılında Bizansın müttefiki olan Hazarlar tarafından dağıtılır. Daha sonra birinci Emevi Halifesi Muâviye döneminde Arrân hâkimi Abdülaziz b. Hatem tarafından yeniden inşa edilir.⁶¹

---

⁵⁶ Soqđiana o zamanlar şimdiki Tacikistan, Özbekistanın Buhara ve Semerkand de dahil Ferkane vilayeti ve Afganistanın kuzeyi sayılırdı.

⁵⁷ el-Belâzürî , *Fütûhu'l-büldân*, 274; Bakuvi, *Kitab telhüs'l-asar*, 106; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/110,

⁵⁸ el-Belâzürî , *Fütûhu'l-büldân*, 283-284; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/110,

⁵⁹ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/379.

⁶⁰ Göyüşov, *Azerbaycan arxealogiyası*, 131; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*,176.

⁶¹ el-Belâzürî , *Fütûhu'l-büldân*, 285; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/380.

Emeviler döneminde Hilâfet tarafından atanan valiler burada oturur ve buradan İrmîniye ve Arrân vilayetini idare ederlerdi. İdare merkezi olmasıyla birlikte Berde şehri, ülke içi ve uluslararası ticaret yollarının üzerinde olması sebebiyle yedi ve onuncu yüzyıllarda hızla gelişerek Azerbaycan'ın en büyük ekonomik, kültürel ve ilmi merkezlerinden biri haline getirilir. Hatta bazı tarihçiler onu, "Arrân'ın annesi", bazıları da onu bu yerlerin Bağdat'ı olarak isimlendirir. İsfahan ve Rey şehirlerinden sonra bölgenin en büyük şehri olduğu belirtilir.⁶²

944 yılında Rusların bu şehre saldırılarından sonra Berde şehri hiçbir zaman eski günlerine asla geri dönemez. Bunun başlıca sebebi ise onun yakınında yerleşen Gence şehrinin ticari ve siyasi yönden gelişmesidir. Bundan sonra 1136 yılında Arrân'ı Selçuklular adına idare eden Atabey Eldeniz kısa müddette Berde'yi kendine ikamet yeri seçer. Lakin bu durum çok uzun sürmez. Moğol istilası zamanı (1213-1220) Azerbaycan'da bulunan tarihçi âlim Yâkût el-Hamevî artık eski Berde'den geriye sadece dağılmış evler ve harabeliklerden başka bir şey kalmadığını ifade eder.⁶³

1.2. SİYASİ DURUM

1.2.1. İslâm Öncesi Azerbaycan

Eski kaynaklarda İslâm dininin ortaya çıktığı dönemlerde yani VII. yüzyılın başlangıcında tüm Orta Doğu ve Kafkasya'nın Bizans ve Sâsânîler arasında bölüştürüldüğü bilinir.⁶⁴ Bu iki devletle birlikte, dönemin şartlarının sağladığı avantajla büyük askeri güce sahip olmasından dolayı vazgeçilmez denge unsuru haline gelen Hazar Hakanlığı da Kafkasya'nın büyük bir bölümünü kendi hâkimiyeti altında tutuyordu. Kıyasıya süren bu mücadelede bu iki büyük İmparatorluğun amacı hasmını yok ederek bölgenin tek ve rakipsiz gücü olarak varlığını sürdürmektir. Genel ismi "Arrân"⁶⁵ olup, emirlik ve ya padişahlık olarak Sâsânî İmparatorluğuna tabi olan Azerbaycan'ın kuzey bölgesi çeşitli dönemlerde Hazar

---

⁶² Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 28.

⁶³ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 5/266-268; Kasım Hacıyev, *Berde şehrinin coğrafi, siyasi ve kültürel tarihi*, (Bakı: Uniprint, 2008), 85-109.

⁶⁴ Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, (Bakı: Avriasiya Press, 2006), 201.

⁶⁵ Yunan ve Roma kaynaklarında Araplar tarafından Arrân olarak bilinen Azerbaycan'ın güney bölgeleri Albaniya olarak bilinirdi.

Hakanlığı ve Bizans İmparatorluğunun istilasına uğradı. Altıncı yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan ve Arrân, Sâsânî İmparatorluğunun bir parçası olarak İberiya ve İrmîniyeye birlikte bu devletin dört idari bölgesinden biri olan Kuzey vilayetini oluştururdu. Bu vilayet Sâsânî Hükümdarı tarafından atanan ordu komutanı Sepahpud tarafından idare edilirdi.⁶⁶

Bizans ve Sâsânîler arasında Arrân'ı istila etmek için devam eden savaşlar sadece siyasi değil bununla birlikte ekonomik amaçlara da hizmet etmekteydi. Bu savaşların en sıcak dönemlerinde kuzeyden Hazarlar da Bizans'a yardıma gelir ve bununla Arrân ahalisinin hesabına zenginleşmeyi amaçlardılar. Kur'an-ı Kerim'de Rum suresine de konu olan, Bizans İmparatorluğuyla Sâsânî'ler arasında son savaş olarak tarihe geçen 603 yılından 628 yılına kadar devam etmiş olayların birçoğu Arrân ve Azerbaycan topraklarında meydana gelir.⁶⁷

Yukarı kısımlarda ele aldığımız bilgilerden yola çıkarak İslâm orduları Azerbaycan'ı fetih etmeden önce, güney Azerbaycan'ın tam olarak Sâsânîlerin elinde olduğu söylenebilir. Kuzey Azerbaycan (Arrân) topraklarıysa Sâsânîler'in istilası altında olsa da çeşitli zamanlarda Bizans ve Hazar ordularının eline geçer ve bu da ülkenin zayıflamasına, ahalinin çok zarar görmesine sebep olur. Arrân'ın kendi prensi ve hâkimi olmasına rağmen burada Sâsânî merzbanının da oturuyor olması Arrân'ın tam bağımsız olmadığını gösterir.

1.2.2. Hilâfet Ordularının Azerbaycan'ı Fethi

633 senesinde Sâsânî İmparatorluğunun sınırlarını geçen İslâm orduları 637 yılında İmparatorluğun başkenti olan Medâin'i alarak tüm Babilistanı fethederler. 636 yılında İslâm ordularıyla Sâsânî'ler arasında meydana gelen Katisfon (Kadisiye) savaşında, Sâsânî'ler çok ağır hezimetle uğrarlar.⁶⁸

642 yılında Nahevend savaşında Sâsânî İmparatorluğunun yenilmesinden sonra bu devletin bir daha ayağa kalkamayacağını anlayan Cavanşir askerlerini de alarak Arrân'a çekilir. Bu tarihten sonra Arrân'da Cavanşir'in bağımsız hükümdarlığı başlar.⁶⁹

Nahevend savaşından sonra darmadağın olan Sâsânî ordularının yeniden toparlanıp birleşmemeleri için Halife Ömer b. el-Hattâb Küfe ve Basra da yerleşen İslâm Ordularına

⁶⁶ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, 45-47.

⁶⁷ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, 51-52.

⁶⁸ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 15.

⁶⁹ Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, 202.

onları takip etme emirleri gönderir. Bu küçük ordular İsfahan, Rey ve Azerbaycan'a bazı saldırılar düzenlerler. Azerbaycan'a bu seferlerden birincisi 639 yılında meşhur sahabe Huzeyfe b. Yemân'ın komutanlığı altında gerçekleşir.⁷⁰

638 yılında Kürdistan ve Anadolu'nun bir bölümünü fetheden Müslüman orduları, Van gölünün kuzeyinde yerleşen Ahlat kalesini ele geçirdikten sonra, Azerbaycan'ın güney batısında en büyük şehirler olan Hoy, Selmas ve Urmiya'yı esareti altına almayı başarırlar.⁷¹

Nahevend savaşından sonra Ömer b. el-Hattâb Musul'da olan Utbe b. Ferkad'a ilerlemesini emir ettikten sonra o ilk önce Urmiya şehrini ve bundan sonra ikinci defa Hoy ve Selmas şehirlerini fetheder. 642 yılında tüm İrani feth eden İslâm orduları Hemedan, Hulvan ve Reyden'a hareket ederek Tebriz'i, Serab'ı, Miyanic'i ve diğer önemli Azerbaycan şehirlerini ele geçirirler. Bundan sonra Erdebil'i de fethederek Hazar denizinin batı sahilleriyle kuzeye taraf giderek Muğan ve Şirvan'a, oradan da Şabran'a kadar gelmeyi başarırlar. Nitekim Muğan'ı fethettikten sonra Bâbülevbâb (Derbend) yolu da Araplara açılmış olur. Aynı zamanda Müslüman orduları o zaman ki Cezire valisi İyâz b. Ganim'in emriyle Azerbaycan'ın batısında en büyük şehri olan Düveyni fetih edip orada Nahcıvan ve İrmîniye'deki birçok şehri de ele geçirirler. Bu sırada Hoy, Selmas ve Urmiya'nın ekser ahalisi İslâmı kabul eder ve İyâz b. Ganim onlara dini öğretmek amacıyla hocalar tayin ederek kendisi Cezireye geri döner. 643 yılında Halife Ömer b. el-Hattâb Utbe b. Ferkad'ı Azerbaycan'ın genel valiliğine tayin eder ve Kuzey Azerbaycan (Arrân) valiliğine ise Abdurrahmân b. Rebîa el-Bâhilî tayin edilir. Daha sonra Bâbülevbâb'dan (Derbend) kuzeye doğru ilerlemeğe devam eden İslâm orduları, Hazar Hakanlığının topraklarına girerler. İslâm orduları, ilk saldırıda el-Beyda şehrini Hazarlardan almayı başarırlar, lakin ikinci saldırıda Belencer kalesi yakınlarında İslâm orduları Hazarların karşısında yenilgiye uğrar ve Abdurrahmân b. Rebîa el-Bâhilî bu savaşta şehit olur. Bununla da Müslümanların Azerbaycan fethinin birinci evresi sona erer.⁷²

---

⁷⁰ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, 85.

⁷¹ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk, Dr. Riyad Abdulhamid, Muhammed Hessen Abid, (Beyrut: Dar İbn'i- Kesîr, 2007), 249.

⁷² Nesirov, *Râşidî Halifeler Döneminde Azerbaycanın Fethi*, 66-83; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, 81-97; Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 14-19; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 251.

1.2.3. Râşidî Halifeler Döneminde Azerbaycan

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden yola çıkarak, Râşidî Halifelerden Ömer b. el-Hattâb'ın hilâfeti döneminde, 643-644 yılları arasında Azerbaycan'ın güneyi Müslümanlar tarafından tamamen fethedilse de kuzeyi sadece Bâbülevvâb'a (Derbend) kadar olan araziler Arap orduları tarafından feth edilir. Halife Ömer b. el-Hattâb'ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan siyasi durumu kullanarak 645 yılında Azerbaycan ahalisi isyan eder. Bunun sonucunda da Müslümanlarla yaptıkları sulh anlaşmalarını bozdukları görülür. Ömer b. el-Hattâb'dan sonra hilâfete geçmiş üçüncü Râşidî Halifesi Osmân b. Affân'ın el-Velîd b. Ukbe'nin komutanlığında İslâm ordularını Azerbaycan'a göndermesiyle ikinci fetih harekâtı başlamış olur. Bu zaman el-Velîd b. Ukbe'nin ordusunda Selmân b. Rebîa ve Abdullah b. Şubeyil gibi büyük komutanlar da vardı. Bundan sonra el-Velîd b. Ukbe Eşes b. Kays'ı Azerbaycan hâkimi tayin ederek kendisi Medine'ye döner.⁷³

el-Velîd b. Ukbe Güney Azerbaycan'ın doğu taraflarında fetihle meşgul olduğu zaman aynı anda Habîb b. Mesleme el-Fihri Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân'ın emriyle batı taraftan Azerbaycan'a saldırılara başlar. Azerbaycan'dan sonra İrmîniye üzerinden geçerek Tiflis'e yaklaşır ve orayı da fetheder. Gerçekleştirilen tüm bu hareketlerden sonra, 644 yılından sonra Tiflis İslâm devletinin Arrân vilayetine eklenmiş olur. Aynı zamanda altı binlik orduyla Albaniya'nın Sünik vilayetinde Habîb b. Mesleme'den ayrılıp güney batıya taraf yönelen Selmân b. Rebîa Azerbaycan'ın Beylekan şehrine yönelir ve bunun sonucunda Azerbaycan'ın en büyük şehirlerinden biri olan Beylekan Müslümanların eline geçmiş olur. Selmân bu olaylardan sonra Arrânın başkenti Berde'ye yönelir ve bir müddet Berde'de kaldıktan sonra Arrân'ın Arsak, Uti ve Sakasena vilayetlerini de fethetmeyi başararak eski şehir olan Şemkir şehrini de esareti altına alır. Böylece Kür nehrinin sağ sahilinin fethi tamamlanmış olur. Bundan sonra Selmân Kür nehrinin sol tarafına geçerek Kabele, Şeki, Şirvan, Şabran, Taberseran ve Derbendin emirleriyle anlaşmalar yaparak onların İslâm devletine itaat etmelerini sağlar. Bununla da Müslüman Arapların Azerbaycan'ı fethinin ikinci merhalesi bitmiş olur.⁷⁴

⁷³ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 21; el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 277.

⁷⁴ Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, 60; el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 277.

Bu olaylardan iki sene sonra Halife Osmân b. Affân Habîb'i ordu ile Azerbaycan'a gönderir. Çok geçmeden Azerbaycan, Arrân ve İrmîniye Halife tarafından vali olarak atanan Huzeyfe b. Yemân de Habîb'in ordusuna ulaşır. O, ilk olarak eskiden vilayet merkezi olan Düveyin şehrini Berde ile değiştirerek buradaki ahalinin yeniden hilâfete itaat etmesini sağlar. 656 yılında Halife Osmân b. Affân şehit edildikten sonra onun yerine geçen dördüncü Râşidî Halifesi Ali b. Ebû Talib bu yerlerin idaresine ilk önce Mugîre b. Şu'be'yi ve daha sonra ise Eş'as b. Kays'ı atar. Eş'as b. Kays Erdebil'i Azerbaycan'ın idaresi için başkent yapar ve Küfe'den bazı Arapları buralarda yerleştirir. Onun zamanında Azerbaycan'da İslâm dini yayılır ve insanlar artık yeni dine girmeğe başlar. Bundan sonra Arabistanın Küfe, Basra ve Şam gibi çeşitli bölgelerinden bir çok müslüman Arap topluluklar Azerbaycan ve Arrân'da yerleşmeye başlar. Ama Osmân b. Affân'dan sonra Hilâfet içerisinde ortaya çıkan siyasi olaylardan tüm bölgeler gibi Azerbaycan da etkilenir. Bu olaylar sırasında merkezi hakimiyetin zayıfladığını gören Alban prensi Cavanşir Bizans hükümdarına haber göndererek onun itaatı altına girmek istediğini bildirir.⁷⁵

1.2.4. Emevîler Döneminde Azerbaycan

661 senesinde dördüncü Râşidî Halifesi Ali b. Ebû Talib'in öldürülmesinden sonra Hilâfet merkezinde siyasi değişimlerin yaşanması ve Emevîler'in hakimiyete gelmesi Cavanşir'i siyasetini değiştirmeye mecbur eder. Bu sebeple o, iki dafa Şama giderek Emevî Halifesi Muâviye b. Ebî Süfyân'la 667 ve 670 yıllarında görüşür. Yapılan anlaşmalara göre Albaniya Hilâfete tabi bir devlet kabul edilir ve kendi siyasi bağımsızlığını korur. Üstelik Albaniya'nın Hilâfet hazinesine ödediği vergiler üç kat azaltılır. Böylece Azerbaycan'ın güney bölgeleri tam olarak Hilâfet topraklarına katılsa da kuzey bölgeleri yani Arrân (Albaniya) yarı bağımsız emirlik şeklinde Mihraniler hanedanından olan hükümdarlar tarafından idare edilmeye devam etmiştir.⁷⁶

Cavanşir'in Emevîler'le yaptığı bu anlaşma Bizans'ın ve Hazarların razı kaldığı bir anlaşma sayılmazdı. Albaniya'daki Bizans yanlısı prenslerle Hazar yanlılarının birleşmesinin sonucu olarak Cavanşir 680 yılında bir suikast girişimi sonucu öldürülür. Aynı sene Halife

⁷⁵ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 23; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, 85-87; Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, 60-61; el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 285-287.

⁷⁶ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, 88.

Muâviye b. Ebî Süfyân'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Yezid b. Muâviye (680-683) Cavaşir'in abisinin oğlu I Varaz Tridat'ı Albaniya'nın hükümdarı olarak tanır. 705 senesinde Halifenin emriyle Azerbaycan'ın kuzey bölgelerine de yeni vali atanır ve bu kararlar Alban İşhanı, Katalikos'la birlikte bu valinin danışmanı konumuna dönüşürler. Bundan sonra artık onların bağımsız karar kabul etmek hakları da ortadan kalkmış olur. Bu yıllardan sonra Azerbaycan'ın kuzeyi yani Albaniya (Arrân) kendi siyasi bağımsızlığını kaybederek Emevî Hilâfetinin bir vilayetine çevrilir.⁷⁷

Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından 693 yılında Azerbaycan ve İrmîniye valisi olarak atanan kardeşi Muhammed b. Mervân'ın yürütmüş olduğu siyasi ve ekonomi faaliyetler sonucunda Azerbaycan'da merkezi hükümete bağlılık ve devleti idare etme yöntemi yerine oturmuş olur.⁷⁸

II Yezidin vefatından sonra Emevî tahtına oturan kardeşi Hişâm b. Abdülmelik (724-743) Cerrah b. Abdullah'ı Azerbaycan ve İrmîniye valiliğinden geri çağırıp yerine kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i tayin eder. Abdülmelik bin Mervan'ın cariyesinden dünyaya geldiği için Hilâfet hakkı olmayan Mesleme b. Abdülmelik Azerbaycan valisi olduğu dönemlerde devletin burada güçlenmesi ve sınırlarının kuvvetlenmesi için tüm kuvvetiyle çalışır.⁷⁹

730 yılında Halife Mesleme b. Abdülmelik'i geri çağırıp Cerrah b. Abdullah'ı yeniden Azerbaycan ve İrmîniye hâkimi tayin eder. 732 yılında Halife'nin İrmîniye ve Azerbaycan valisi olarak atadığı Mervan b. Muhammed 737 senesinde yeniden çok büyük bir orduyla Hazarlara saldırır ve bu savaşta onları çok ağır yenilgiye uğratar. Birçok şehir ve kaleyi ele geçirdikten sonra İtil (Volqa) nehri kıyısında yerleşen Hazarların başkenti Beyda şehrine ulaşır. Hazar hakanı mecbur kalarak sulh anlaşması yapar ve bundan sonra İslâm dinini kabul ettiğini açıklar. Bu zaman Mervan b. Muhammed'in emriyle kırk binden çok esir Samur nehriyle Şabran şehri arasında araziye göç ettirilir ve burada yerleştirilir. Bundan sonra

---

⁷⁷ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 25; Kalankatuklu, *Albaniya tarihi*, 300-307; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, 115-121.

⁷⁸ el-Belâzürî, *Fütûhu 'l-büldân*, 289; Kalankatuklu, *Albaniya tarihi*, 313-314.

⁷⁹ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, 63.

Emevî'ler döneminde Hazarlar tamamen olmazsa da kısmen Müslümanların idaresi altına düşerler ve Azerbaycan'a saldırıları kesilmiş olur.⁸⁰

Emevî'ler 737-741 yıllarında Kafkaslarda kazandıkları başarılarla rağmen Hilâfet'in diğer yerlerinde, özellikle Küçük Asya ve Kuzey Afrika da hükümet aleyhine ilerleyen ayaklanmaların önünü alamıyordular. Hişam b. Abdulmalik'in 744 senesindeki vefatından sonra siyasi istikrarsızlığın sürdüğü Emevî sarayında bir yıl müddetinde Hişam'ın üç torunu sırasıyla halife olur. Bu zaman merkezde ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık Azerbaycan ve İrmîniye valisi Mervân b. Muhammed'in kendi yerine Asım b. Abdullah el-Hilalin'yi tayin ederek, Şam'a geri dönmesine sebep olur. Şamda'ki Emevî sarayında özel bir siyasi ağırlığı olan Mervân b. Muhammed 744 yılında II Mervân (744-750) ismiyle Emevî tahtına oturur. Lakin onun tahta geçmesi de Hilâfet'i bürümüş isyan dalgalarının önünü kesmeyi başaramaz. 750 yılında Dicle nehrinin sol kolu olan Büyük Zab nehrinin kıyısında Abbâsî'lerle arasında baş vermiş savaşta II Mervân ve ordusu yenilgiye uğrar. Savaştan kendi yakınlarıyla kaçıp Şama, sonra Filistin'e, oradan da Mısır'a giden II Mervân'ın yeniden ordu toplama çabaları boşa çıkar ve o Afrika'nın Kuzeyinde öldürülür. Bununla da Emevîler'in Azerbaycan ve Hilâfet'in diğer bölgelerinde doksan yıllık ömrü sona yeter. Hilâfet'e Peygamberimizin amcası Abbas b. Abdulmuttalib'in soyundan gelen Abbâsî'ler hanedanı geçmiş olur.⁸¹

1.2.5. Abbâsî'ler Döneminde Azerbaycan

Hilâfet'te iktidar değişikliğinden sonra tahta çıkan ilk Abbâsî Halifesi Ebû'l Abbas es-Seffâh (750-754) Emevî'ler gibi Kafkasların jeopolitik ve stratejik önemini anladığı için gelecekte kendisinden sonra halife olacak kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u Azerbaycan, İrmîniye ve Cezir valisi olarak atar.⁸²

754 senesinde Ebû'l Abbas es-Seffâh'ın vefatından sonra Abbâsî tahtına Azerbaycan valisi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) oturur. Ebû Ca'fer el-Mansûr, 759 yılında Yezid b. Useyid es-Sülemin'i Azerbaycan ve İrmîniye valisi tayin eder.⁸³

---

⁸⁰ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 34-35; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, 125-127; el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 290-293.

⁸¹ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 36.

⁸² el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 294; Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, 64; Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 37.

⁸³ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 295; Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 38.

797 yılında Hârûn er-Reşîd Azerbaycan ve İrmîniye valisi olarak Said bin Selim el-Bâhili'yi vali olarak atayarak, yüz seneden beri devam eden Hazar saldırıları onun zamanında meydana gelen savaşla kökünden çözülmüş olur. Bu sıralarda Hazar ordularının saldırısından kaçarak canını kurtaran Said el-Bâhili'nin yerine Halife Ali b. İsa el-Mehan'ı Azerbaycan valisi tayin edilir. Bunun sonucunda Azerbaycan valisi olarak tayin edilen İsa el-Mehan, ahaliye kötü davranması ve ağır vergiler ödetmesi sebebiyle Şirvan halkı isyana kalkışır. Hârûn er-Reşîd bu olaylardan sonra 799 senesinde Azerbaycan'a Yezid bin Mezyed eş-Şeybani'yi yeniden vali olarak atar. Yezid b. Mezyed kendi hikmetli davranışı ve islahatlarıyla bölgenin istikrarını temin eder. 801 yılında Berde şehrinde vefat eden bu şahıs ilerde hakkında bilgi vereceğimiz Şirvanşahlar devletinin de kurucusu sayılır.⁸⁴

788 yılından sekizinci yüzyılın sonuna kadar Azerbaycan'da Abbâsîler'in on beşten fazla valisi değişti. Ama bu değişiklikler yerli halk arasın da olan memnuniyetsizliği ortadan kaldıramaz. Bu memnuniyetsizlik bazı dönemlerde küçük kalkışmalarla olsa da bunların en büyüğü Hârûn er-Reşîd'in son döneminde 808 yılından başlayarak Halife Emin (809-813), Memun (813-833) ve Mutasım döneminde devam eden tahminen otuz yılı kapsayan Hürremiler hareketiydi. Yaklaşık yirmi bir sene bu harekâta liderlik ederek Azerbaycan ve İranın birçok bölgesini ele geçiren Babek'in inancı eski Sâsânî İmparatorluğunun da dini inancı olan Mecusiliğin bir kolu sayılan Mezdekilik idi. Onun döneminde Hürremilik Yakın ve Orta Doğunun en güçlü dini ve siyasi hareketine dönüşür. Bu yıllar içerisinde Hürremiler Hilâfet'in altı ordusunu ve yarım milyona yakın askerini öldürüp Azerbaycan'ın ve İranın çeşitli bölgelerini ellerinde tutmağı başardılar. 830 yılında Babek taraftarları Hilâfet'in doğu topraklarıyla esas ulaşım yolu üzerinde olan Hemedan şehrini tutarlar. Orta Çağ tarihçilerinin de yazdığı gibi Hürremiler Abbâsî Hilâfeti'nin hâkimiyetini bitireceklerdi. Bunu anlayan Halife Mu'tesım Bizansla anlaşma yapıp devletin tüm gücünü Hürremiler'i bitirmeğe yöneltti. O, Hilâfet ordusunun komutanlığına Türk menşeli Afşin b. Haydar b. Kâvûs'u komutan olarak tayin eder. Bundan sonra artık Hürremiler'in sonunun geldiğini anlayan bazı yerli asilzadeler Babek'den ayrıldılar. 837 yılının ağustos ayında uzun süren savaşlardan sonra Afşin Hürremiler'in merkezi olan Bez kalesini alır. Daha sonra Bebek Bizans'a kaçmak

---

⁸⁴ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, 66.

için Arrâna gelir. Burada eski arkadaşı, Alban emiri Sehl b. Sımbat tarafından yakalanarak Afşin'e teslim edilir ve 838 yılının mart ayında Halife Mutesim'in huzurunda Semra şehrinde idam edilir. Onun ölümüyle Hürremiler harekâtı küçük kalkışmaları saymazsak tamamen bitmiş olur.⁸⁵

Vasık (842-847) döneminde Güney Kafkas'ın her tarafında Abbâsîler'e karşı ayaklanmalar başlar. Bu ayaklanmalar ondan sonra tahta oturmuş Mütevekkil (847-861) döneminde de devam eder. 852 yılında Azerbaycan valisi olarak atanmış olan Büyük Buğa isimli Abbâsî komutanı burada kaldığı dört yıl içerisinde bu ayaklanmaları yatırıp istikrarı yenilemeğe çalışsa da bunu başaramadı. Çok geçmeden Hilâfet'in diğer bölgelerin de olduğu gibi Azerbaycan'da da bağımsız devletler oluşmağa başladı.⁸⁶

1.3. AZERBAYCAN'DA KURULAN DEVLETLER

1.3.1. Sâciler Devleti (Sâcoğulları Hanedanı) (889-929)

Sâcoğulları hanedanı kendi ismini Mâverâünnehirin Uşrasana bölgesinden gelip Bağdata yerleşmiş, menşece Türk olan ve Abbâsî'lerin hizmetinde olmuş dedeleri Ebû's-Sâc Dîvdâd b. Yûsuf Dîvdest almaktadır. O, Abbâsî'ler döneminde devlet aleyhine baş vermiş Hürremi, Zenc vs. bu gibi büyük kalkışmalara karşı savaflara katılmış, Tarık Mekke gibi strateji taraftan önemli çeşitli bölgelerin valiliğini yapmıştır. Ebû's-Sâc Dîvdâd 879 senesinde bir yolculuk zamanı uğradığı Cündşapur şehrinde vefat etmiştir. Ondan sonra oğlu Muhammed babası gibi çeşitli bölgelerde valilik yaptıktan sonra 889 yılında Hilâfet naibi Muvaffak Billah tarafından Azerbaycan ve İrmîniye valiliğine tayin edilmiştir. Merkezi hükümetin zayıflamasını kullanarak kendi bağımsızlığını ilan eden Muhammed b. Ebû's-Sac, 893 yılında Marağa şehrini de ele geçirerek kendi hanedanını kurmuştur.⁸⁷

Muhammed b. Ebû's-Sâc 901 yılında Azerbaycan'da yayılan taun hastalığından vefat eder. Onun ölümünden sonra saray emirleri oğlu Dîvdâd'ı yeni hükümdar seçmelerine rağmen Muhammed'in kardeşi Yûsuf b. Ebû's-Sâc buna razı olmaz. 901 yılında onun, Dîvdâd'la arasında baş veren savaşta ordusunun çokluğuna rağmen Dîvdâd yenilerek

⁸⁵ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 41-44; Kalankatuklu, *Albaniya tarihi*, 321-323.

⁸⁶ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 45.

⁸⁷ Ali İpek, "Sâcoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/364-366.

Bağdat'a kaçar. Bu olaydan sonra Azerbaycan ve İrmîniye Saciler hanedanının en meşhur hükümdarı Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ın (901-928) eline geçer.⁸⁸

908 yılında hâkimiyete gelmiş Abbâsî Halifesi Muktedir (908-932) Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ı Hilâfet'in Azerbaycan ve İrmîniye hâkimi olarak tasdik ediyor. Yusuf bundan sonra Düveyn'i de ele geçirerek Gürcistan'a saldırarak, oradaki Müslüman Emirliği'ni ele geçirir. Yûsuf bu saldırıda Kartli'ni ve Kaxetiya'nı da tutur.⁸⁹

Burada üzerinde durmamız gereken diğer bir konu da Kuzey Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinin Sâcoğulları dönemindeki durumudur. Tarihi malumatlardan geline sonuca göre Sâcoğulları'na kadar Arrân ve Şirvan Abbâsî Halifeleri tarafından vali olarak atanan Mezyediler hanedanının temsilcileri tarafından idare edilirdi. Yûsuf b. Ebû's-Sâc Arrâna girdiyi zaman Mezyedilerden olan bu şahıs Şirvana gelerek, burada kendi hakimiyetini kurar. Ondan sonra Şirvan topraklarına gelen Yûsuf b. Ebû's-Sâc Mezyediler'in vergi vermeleri karşılığında onların iç işlerinde bağımsızlığını korumalarına razı olur.⁹⁰

913 yılın da Rusların Azerbaycan'a ilk saldırıları gerçekleşir. Onlar Volqa nehriyle yüzerek Hazara inerler ve oradan Gilan, Deylem, Teberistan, Abşeron ve Gürkana saldırırlar. O, zamana kadar denizden hiçbir saldırı beklemeyen sahilde yaşayan ahali bu saldırılara şaşırırlar. Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ın orduları onlarla uzun bir çarpışmadan sonra Ruslar Hazar denizindeki adalara çekilerek, kendi ülkelerine geri dönerler. Onlar girdikleri şehirleri dağıtarak, ellerine geçen her şeyi kendileriyle götürürler. Orta Çağ tarihçilerinin verdiği malumata göre bu saldırılardan en çok etkilenen o zamandan petrol şehri olarak bilinen Bakü ve etrafı oldu.⁹¹

Yukarıda bildirdiğimiz gibi Sâcoğulları'nın ilk dönemde başkenti Marağa şehriydi. Muhammed b. Ebû's-Sâc'ın oğlu Dîvdâd'ın kısa müddetli hâkimiyeti döneminde başkent olma açısından daha elverişli olan Erdebil şehrine taşınır. Fakat Marağa, kendi önemini korumaya devam eder.⁹²

---

⁸⁸ Memmedeli Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, (Bakı: Azərneşr, 2013), 112-115.

⁸⁹ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 2/240-241.

⁹⁰ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstan'ı İrem*, (Bakı: Xatun Plus Meşriyyatı, 2010), 42.

⁹¹ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstan'ı İrem*, 44.

⁹² Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 122.

919 yılında Abbâsî Ordularıyla baş vermiş son büyük savaşta Yusuf'un ordusu yenilgiye uğradı ve Yûsuf bu savaşta esir düşerek Bağdada getirilip orada hapse atıldı. Bundan sonra Sacilerin sahip olduğu topraklar Bağdatın atadığı valiler arasında bölündü. Halifenin ordusu Mûninin komutanlığı altında Azerbaycan'ı terk edince Yusuf'un yakınlarını da kendi etrafına toplamış olan azatlı kölesi Sebük, Erdebili de ele geçirerek tüm Azerbaycan ve İrmîniyeye sahip oldu. Halife Muhammed b. Abdullah el-Fariki'nin komutanlığı altında büyük bir ordu gönderse de bu ordu Sebük tarafından yenilgiye uğradı. Bundan sonra yıllık 220 bin dinar vergi vermek şartıyla Halife Sebük'un hâkimiyetini tanımış oldu.⁹³

Bundan sonra Sebük devletin idaresini güçlendirerek Hilâfet hazinesine vergi vermekten imtina etti. Halife Muktedir-Billâh Azerbaycan ve İrmîniye'nin kendi devletinden ayrılacağını anladığı için kendi veziri Mûnise tavsiyesiyle Yusuf'u hapisten azat edip Azerbaycan ve İrmîniye valisi tayin etti ve Rey, Ebher, Kazvin ve Zencanın idaresi ona verilir. Bunun mukabilinde Yûsuf'un her yıl Hilâfet hazinesine beş yüz bin dinar vergi ödemesi gerekirdi. Yûsuf 922 yılında esirlikten kurtulup Erdebil'e geldiğinde kendisi ülkede olmadığı zaman devleti haysiyetle idare eden sadık kölesi Sebük'un vefat ettiğini işitir. Yûsuf bundan sonra yeniden idareyi ele alarak bölgelerde kendi hâkimiyetini güçlendirdi.⁹⁴

Halife 926 yılında Yûsufu Karmatîler'le⁹⁵ savaşmak için Bağdata çağırdı. O, birinci davette bunu kabul etmese de ikinci defada daveti kabul etme mecburiyetinde kalır. Yûsuf kendi ordusuyla 927 yılında Ebû Tahir Süleyman b. Hasan el-Cennab'ın komutanlığı altında olan Karmatî ordusuyla karşılaşmada çok ağır yaralanarak esir düşer ve 928 yılında öldürüler. Bununla da Azerbaycan topraklarını tarihte ilk defa bağımsız devlette birleştirerek onu, 27 sene idare eden Yûsuf b. Ebû's-Sac'ın ölümüyle Saciler devletinin bağımsız hâkimiyeti bitmiş olur.⁹⁶

Yûsuf'tan sonra onun kardeşi oğlu Ebû'l Müsafir el-Fetih b. Muhammed Halife tarafından Azerbaycan ve İrmîniye hâkimi olarak atanır. Rivayete göre o çok geçmeden yani

---

⁹³ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 243.

⁹⁴ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, 243-244.

⁹⁵ Karmatîler (Karâmita) aşırı Şii İsmâiliyye mezhebine mensup bir zümredir. Abbâsî'ler döneminde mevcut olmuş dini siyasi mezhep olarak devleti çok zor durumlara salmışlardır. (Sabri Hizmetli, "Karâmita", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/510).

⁹⁶ Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 132; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, 245.

bir buçuk sene sonra zehirlenerek öldürülür. Ondan sonra tahta, Sâcoğulları'nın azatlı kölesi olmuş Vasif es-Sirvani geçer. Lakin o, Sâcoğulları'nın idaresi altında olan toprakların hepsini kendi hükmü altına alamaz. Vasif'ten sonra tahta geçen tüm hükümdarlar Saciler hanedanından değil, onların azatlı köleleri olmuştur. Ondan sonra Sâcoğulları tahtına Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ın azatlı kölesi ve komutanı olmuş Müflih oturur. O, 931-932 yıllarında tüm Azerbaycan ve İrmîniye'ye hâkim olsa da 932 yılından Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ın diğer komutanı Deysem b. İbrahim'le aralarında çekişmeler başlar. Sonunda bu çekişme 935 yılında Deysem'in zaferiyle biter. Deysem'in hakimiyeti yıllarında tüm maliye işlerini onun veziri, ve bir zamanlar Yûsuf b. Ebû's-Sâc'a hizmet etmiş Azerbaycan asıllı Ebû'l Kasım Ali b. Cafer idare ediyordu. Tüm ömrü boyu Sâcoğulları'na sadakatle hizmet etmiş bu vezir itibarsızlaştırılıp devlet idaresinden uzaklaştırılınca Deylem hâkimi Muhammed b. Musafir'in yanına kaçar. Onun da tahrikiyle Deylem hakiminin oğlu Salar Merzban b. Muhammed 941 yılında Sâcoğulları'nın topraklarına saldırarak hakimiyeti Deysem'den alır. Bununla da Azerbaycan'da yetmiş seneye yakın hâkim olan bir hanedanın hâkimiyeti bitmiş olur.⁹⁷

1.3.2. Sellârîler Devleti (Müsafiriler Hanedanı) (941-1062)

Sâcoğulları'nın maliye işlerine bakan veziri Ali b. Cafer'in tahrikiyle, Sellârîlerin temsilcisi Merzüban b. Muhammed 941 yılında Sâcoğulları'nın son hükümdarı Deysem'i yenerek Azerbaycan'a yüz yılı aşkın bir müddette sahip olacak Sellârîler Devletini kurmuş oldu. Sellârîler hanedanı aslen İranın Deylem vilayetindedirler. Şimdiki zamanda bu topraklar Gilan adlanır. Sellârîler hanedanı da menşece Deylemlilerin Hazar kabilelerine ait olup İran dil grubunun Hazar lehçesine mensupturlar. Bu kabile önceden Müsâfiriler ismiyle de bilinmiştir. Müsâfirîlerin bilinen ilk üyesi Sellâr (Sâlâr) diye tanınan Muhammed b. Müsâfir'dir. Merzübân b. Muhammed Azerbaycan'a sahip olana kadar bu kabile onun babası ve dedelerinin başkanlığı altında Deyleme hâkim olmuş ve burada esas iki şehri, Tarum ve Semiran şehirlerini başkent olarak kullanmışlardır.⁹⁸

⁹⁷ Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 140-147; Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 245.

⁹⁸ Ahmet Güner, "Müsâfiriler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/68-70, Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 150.

Onun hükümdarlığı yılları Sellârîler'in en kuvvetli zamanı olmuştur. Erdebili ele geçirdikten sonra geçmişte Sâcoğulları devletinin olmuş tüm topraklara sahip olan Merzübân b. Muhammed İrmîniye'yi de kendisine tabi ettirir. Şirvanşahlar, Gürcüler ve başka Sâcoğulları'na vergi vererek iç bağımsızlığını koruyan devletler de bundan sonra Salarilere vergi vermeğe başlarlar. Onun döneminde devletin sınırları Zencandan Derbend'e kadar uzanırdı.⁹⁹

Merzübân b. Muhammed'in ilk yıllarında, yani 944 yılında Rusların Arrâna büyük saldırısı yaşanmış ve Merzübân onlara karşı büyük savaş vermiştir.¹⁰⁰ Mosul hâkiminin ordularını Azerbaycan topraklarından çıkardıktan sonra Merzübân kendi hâkimiyetini genişletmek için Hemedan ve İsfanaha sahip olan Büveyhîler'in¹⁰¹ temsilcisi Rüküddevley'le savaşmak kararına gelir. 949 yılında Kazvin yakınlığında iki ordu arasında baş vermiş savaşta Merzübân yenilip birkaç komutanıyla birlikte Rüküddevley'e esir düşer. Onlar İsfahan'ın güneyindeki Sümeyrem kalesine gönderilirler. Rüküddev'le kendi komutanlarından Muhammed b. Abdurrezzak'ı Azerbaycan valisi tayin eder.¹⁰²

953 yılında Merzübân b. Muhammed tutulduğu hapisaneden kaçarak Erdebil'e gelir ve devletin idaresini yeniden ele alır. O, eskiden elinde olan tüm topraklarda hükümdarlığını kurmayı başarır. Merzübân b. Muhammed, 957 yılında vefat edir.¹⁰³

Merzübân b. Muhammed'in vefatından sonra onun evlatları ve kardeşi Vehsûdân arasında taht uğrunda çekişmeler başlar. Kaynaklara göre Merzübân ölürken, Salari hükümdarlığına kendisinden sonra oğlu Cüstan'ın geçmesini vasiyet ettiği bilinir. Bu vasiyet üzerine kardeşleri İbrahim ve Nasır'da Cüstan'a tabi olmuşlardır.¹⁰⁴

⁹⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 5/252; Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 245.

¹⁰⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 5/266-268.

¹⁰¹ Büveyhîler, 932-1062 yılları arasında İran ve İrakta hüküm süren Deylem asıllı bir hanedandır. (Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/496-500)

¹⁰² Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 7/229, İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 5/299-301.

¹⁰³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 5/310-311,

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7/258; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 5/319.

962 yılında Erdebili tutarak amcası Vehsûdân'ın yaşadığı Tarum kelesine saldırır ve orayı da istila eder. Bununla da Sellârîler'in elinde olan tüm topraklar İbrahim'in idaresi altında toplanmış olur ve Abbâsî halifesi onu Salari hükümdarı olarak tanır.¹⁰⁵

Orta Çağ tarihçilerinin verdiği malumatlara göre bundan sonra ki beş yıl içerisinde Sellârîler devletinde sükûnet ve barış olur. 966 yılında yeniden ordu toplaya bilen Vehsûdân, kendi yeğenine karşı mücadeleye başlar. O, İbn'i Mişaki isimli şahısla birleşerek Tarum kalesini ele geçirir ve Azerbaycan şehirlerine saldırmaya başlar. İlk dönemlerde İbrahim, küçük kazanımlar elde etse de savaşların birinde ağır yaralanarak Rey hükümdarı olan akrabası Rûknüddeve'nin yanına kaçar. Bir müddet sonra İbrahim, Rûknüddeve'nin yardımıyla yeniden Sellârî tahtına otursa da devletin eski gücünü geri döndermeği başaramaz.¹⁰⁶

Siyasi çekişmelerin güçlenmesi birçok yerli valilerin merkezi hükümete tabi olmamasına sebep olur. İlk önce Derbend Emirliği'ni ve Şirvanşahlar tâbi olmaktan ve yıllık vergileri vermekten imtina ederler. Bundan sonra Gence şehrinin yeni yaranmış Şeddadiler'in eline geçmesiyle Arrân toprakları da Sellârîler'in elinden çıkmış olur. Çok geçmeden İrmîniye topraklarının da bir kısmı Şeddadiler'in eline geçmiş olur. Bu dönemde sekizinci yüzyıldan Azerbaycan topraklarında yerleşmiş aslen Arap kabilelerinden olan Revvadiler Eher ve Karadağ'da bağımsız devlet kurmağa başlar. İbrahim yerli valileri razı salıp Sellârîler'e itaat etmelerini sağlamak için çeşitli adımlar atsa da problemleri çözüme bağlayamıyor. Yerli valilerin hazineye ödemeli oldukları vergilerden imtina etmeleri ekonominin çökmesine ve devletin hızlı şekilde zayıflamasına sebep olur. Sonunda artık güçlenmekte olan Revvadi hükümdarı Ebûlheyce 981 yılında İbrahim'i esir ederek hapse attırır ve bununla da uzun yıllar Azerbaycan'a sahip olmuş bu devlet, Sellârîler hanedanı son bulmuş olur.¹⁰⁷

¹⁰⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 5/345-346.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7/293.

¹⁰⁷ Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 217; Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 280-282.

1.3.3. Revvâdîler Devleti (955-1071)

Yukarı da bildirdiğimiz gibi Revvâdîler hanedanı sekizinci yüzyıldan itibaren Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Azerbaycan'ın Tebriz şehri ve etrafında yerleştirilmiş, aslen Yemenli Araplardan olan Ezd kabilesine mensupturlar. Bu kabile onuncu yüzyıla doğru aslen Kürt olan Hezbânîler'le karışarak Kürtleşmişlerdir.¹⁰⁸ 957 yılında Hüseyin b. Muhammed er- Revvâd, Tebriz ve etrafında kendi hakimiyetini güçlendirip bağımsızlık için ilkin adımları atmağa başladı. Onuncu yüzyılın 80 yıllarında Hüseyin'in oğlu Ebû'l-Heycâ Sellârî hükümdarı İbrahim'le savaşta onu yenerek, Aras nehrinin güneyine kalan Azerbaycan topraklarını ele geçirerek kendi bağımsız devletini kurmuş oldu. Bundan sonra Revvâdî Devleti kendi yükseliş dönemine ayak basmış olur.¹⁰⁹

Ebû'l-Heycâ 988 yılında Vaspurakan üzerine yaptığı saldırı sürecinde yolda vefat etmiştir. Ondan sonra hâkimiyete oğlu Memlân Muhammed geçer. Bazı Orta Çağ tarihçilerine göre Memlân Muhammed isminin kısaltılmış şeklidir ve bu da artık Revvâdîler'in Kürtleşmesi dönemine tevafuk ediyor.¹¹⁰

Memlân'ın 1001 senesinde vefatından sonra devletin başına geçen oğlu Ebû Nasr Hüseyin hakkında kaynaklarda hiç bir malumat yoktur. Ama ondan sonra hâkimiyete geçen kardeşi Ebû Mensur Vehsûdân hakkındaysa Orta Çağ tarihçileri çok geniş malumatlar vermekteler. Onun döneminde Azerbaycan Oğuz ve Selçuk tayfalarının göçlerine şahit olmuştur.¹¹¹

Vehsûdân'ın hâkimiyeti döneminde meydana gelen önemli olaylardan biri de 1042 senesinde deprem sebebiyle Tebriz'in dağılmasıdır. Bu depremde Tebriz'den kırk bine yakın insanın öldüğü haberi verilmektedir. Vehsûdân bu depremden sonra Tebriz'i yeniden tamir etmiş ve onu eski günlerine geri döndürmeği başarmıştır.¹¹²

Vehsûdân'ın döneminde ortaya çıkan önemli olaylardan biri de Azerbaycan'a Selçukluların gelmesidir. Toğrul beyin başkanlığı altında 1055 yılında Revvadilerin başkenti Tebriz'e gelen Selçukluları Vehsûdân, güzel bir şekilde karşılayarak onlara tabi olduğunu

¹⁰⁸ Cengiz Tomar, "Revvâdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/36-37.

¹⁰⁹ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 283.

¹¹⁰ Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 282.

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/177-179.

¹¹² Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 285-286.

bildirmiş ve oğlunu rehin olarak Toğrul beyin yanında kalmasına izin vermiştir. Bununla da Revvâdîler'in bağımsız devlet olmaları bitmiştir ve onlar Selçuklular'dan asılı hale gelmişlerdir. Vehsûdân'ın ölümünden sonra Toğrul bey 1059 yılında onun oğlu Memlân'ı Azerbaycan valisi tayin eder. Bu olaylardan sonra Revvâdîler'in idaresi altında olan Azerbaycan'ın güney bölgeleri tamamen Selçukluların hâkimiyeti altına geçmiş oldu. Sonraki dönemlerde Şirvan haricinde Azerbaycan'ın kuzey bölgeleri de onların eline geçti.¹¹³

Toğrul beyin 1063 yılında Rey şehrinde vefat etmesinden sonra hâkimiyete onun oğlu Alp Arslan gelir. Bu zaman yerli hâkimler, Selçuklulara bağlılıktan kurtulmak için çalışmalara başlarlar. Alp Arslan bunu bilince Memlân'ı hâkimiyetten uzaklaştırıp yerine Selçuklulardan bir vali tayin eder. Orta Çağ tarihçilerinin verdiği malumata göre 1071 yılında Malazgirt savaşından sonra Bizans üzerinde büyük bir zafer kazanan Sultan Alp Arslan Tebriz'e gelerek Memlân'ın çocuklarını da hapse attırır. Bununla da güney Azerbaycan'da yüz yıl hâkim olmuş Revvâdî hanedanının siyasi hâkimiyetine son bulmuş olur.¹¹⁴

1.3.4. Şeddâdîler Devleti (951-1175)

Şeddâdîler aslen Kürt menşeli olup Azerbaycan'ın Düveyin şehri etrafında yaşamışlardır. Tarihi kaynaklarda ilk bilinen isim olarak dedeleri Muhammed b. Şeddâd b. Kurtuk'un ismi geçmektedir.¹¹⁵

Hanedanın kurucusu Muhammed b. Şeddâd Sellârî hükümdarı Merzüban b. Muhammed'in hapse atılmasını kullanarak 951 yılında Düveyn şehrini ele geçirir. Merzüban b. Muhammed hapisten kaçıp kendi hâkimiyetini kurduktan sonra, Düveyn'e saldırır ve Muhammed b. Şeddâd yeniden Vaspurakan'a çekilip orada 965 yılında vefat eder. Bundan sonra onun küçük oğlu Fazl (Fazlûn) Sellârîler'in hizmetine girip Gence şehrinin idaresinde yer alır. Onun ikna çabalarıyla abisi Ali el-Leşkerî 971 yılında Gence'ye gelerek idareni ele alıyor ve burada kendi hanedanının esasını koyar. İbrahim b. Merzüban Gence'nin Şeddâdîler'in idaresi altına geçtiğini duyunca orduyla şehri kuşatma altına alır. Ama şehri almakta muvaffak olmayarak Ali el-Leşkerî'yle anlaşma yapmağa mecbur kalır. Ali el-

¹¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/316.

¹¹⁴ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 285.

¹¹⁵ Gülay Oğun Bezer, "Şeddâdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/409-411.

Leşkerî bundan sonra Sellârîler'in zayıflamasını kullanarak Gence etrafındaki Şemkir, Berde ve Nahçıvan'ı ele geçirir ve eskiden Şeddâdîler'in elinde olan Düveyn şehrini de kendi yönetimi altında olan topraklara katar. Bunla da bağımsız Şeddâdîler devletinin esasını koymuş oluyor. Orta Çağ tarihçilerinin verdiği malumatlara göre devletin başındaki şahıs Ali el-Leşkerî'nin olmasına rağmen devletin kurulması ve gelişmesinde Fazl'in çok büyük rolü olmuştur. 978 yılında vefat eden Ali el-Leşkerî, Fazl'ı veliaht tayin etmesine rağmen onun yerine diğer kardeşi Merzüban geçer.¹¹⁶

Fazl, 986 yılında kardeşiyle çıktığı avda onunla tek başına kalmasını kullanarak birkaç darbeyle kardeşini öldürür. Oradan geri gelip Gence'nin kapılarını kapatır ve Merzüban'ın oğlu Şirvan'ın hapis edilmesi için atlı destesi gönderir. Bundan sonra Şeddâdîler hanedanında yönetim Fazl'ın eline geçmiş olur. O, çok geçmeden, önceden ellerin de olan Berde, Beylekan, Nahçıvan ve Düveyn şehirlerini tutarak yeniden kendi topraklarına katar.¹¹⁷

Fazl'ın (985-1031) uzun vadeli hâkimiyeti döneminde Şeddâdîler devletinin sınırları kuzeyden Kür nehri, güneyden Araz nehri, batıda Hunan kalesi ve doğuda ise Beylekan etrafına kadar ulaşmıştır. Bazı dönemlerde devletin sınırları Arazdan güneye inmiş ve bu da Aras nehri üzerinde meşhur Hudefer'in köprüsünün inşa edilmesine sebep olmuştur. Fazl'dan sonra hâkimiyet başına gelen oğlu Ebû'l-Fazl Mûsân'ın (1031-1034) hayatı hakkında kaynaklarda çok fazla bilgiye ulaşılmamaktadır. Sadece olarak hakimiyetinin ilk yılında Bakü'ye saldıran Ruslara karşı savaştığı ve 1034 yılında oğlu Ebû'l-Hasan II. Ali el-Leşkerî tarafından bir suikast neticesinde öldürüldüğü bilinir.¹¹⁸

Ondan sonra hâkimiyete geçen oğlu II. Ali el-Leşkerî'nin (1034-1050) on beş yıllık iktidarı dönemin de Şeddadiler devletin de hiç dinçlik olmamış ve devlet çeşitli milletlerin saldırılarına uğramıştır.¹¹⁹

II. Ali el-Leşkerî'nin 1050 yılında vefatından sonra tahta Fazlın oğlu Ebû'l-Esvâr Şâvur geçer. Şeddadi hükümdarları arasında en akıllı ve ince siyasete malik birisi olan Şavur

---

¹¹⁶ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 287.

¹¹⁷ Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 228-232.

¹¹⁸ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 288.

¹¹⁹ Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 235-241.

hakkında en geniş malumatı onun sarayında birkaç yıl yaşamış olan ve “Kabusname” isimli kitap yazan Keykavus Ziyar’ın notlarından almış oluruz.¹²⁰

Orta Çağ tarihçilerinden İbnü’l-Esîrin verdiği malumata göre Selçuklu Devleti kurulunca Toğrul bey ilk önce Tebriz’i tutarak, Revvadileri kendine tabi ettirdikten sonra Arrâna yürür ve Gence hükümdarı Ebû’l-Esvâr Şâvur da ona tabi olarak ismine hutbe okutturdu. Toğrul bey diğer Azerbaycan emirleriyle de böyle davrandı ve o, yerli emirlerden asker ve para alıp Rumlularla savaşa hazırlandı.¹²¹

1067 yılında Ebû’l-Esvâr Şâvur Gence’de vefat eder ve Cuma mescidinde defin edilir. Ondan sonra Şeddâdîler tahtına oğlu II. Fazl oturur. 1074 yılında Şeddâdîler devleti sarayında baş vermiş darbeye II. Fazl oğlu tarafından devlet yönetiminden uzaklaştırılınca Çarek kalesinde ibadete çekilir. Bundan sonra onun oğlu III. Fazl ismiyle Şeddâdî tahtına oturur. Şeddâdîler’in Selçuklu devletinin tam ortasında bağımsız siyaset yürütmesi tabii ki Selçukluları rahatsız ediyordu ve Sultan Melikşahın devletin idaresini tek merkezde birleştirmek siyasetine uygun değildi. 1075 yılın da Selçuklu komutanı Savtegin’in komutası altında Arrân’a gönderdiği ordu Genceye ulaşınca III Fazl (Fazlun) ona karşı koymağa çalışsa da bunu başaramadı ve tüm Arrân’ı ona teslim etti. Böylece Şeddâdîler’in Arrân’ın bu hissesindeki hükümranlığı bitmiş oldu.¹²²

Bundan sonra Düveyn ve Anide Şeddâdîler hanedanından olan emirler Selçukludan asılı olarak devam ederler. Düveyn’de Şeddâdîler’in hükümdarlığı 1130 yılında Selçukluların saldırısıyla bitse de Anide Menûçîhr’in soyundan gelen hükümdarlar yüz otuz seneye yakın bu şehirde hâkim olmuşlardır.¹²³

1.3.5. Şirvanşahlar Devleti (799-1607)

Orta Çağ tarihçilerinin verdiği malumatlara göre ilk Şirvanşahlar Sâsânî İmparatorluğu döneminde İmparatorluğun kuzey doğu topraklarında ortaya çıkmışlardır. Bu isim o zaman Sâsânî’rin bu topraklarda olan valisine verilirdi. Müslümanlar Azerbaycan’ı fetih ettikten sonra buraya genel olarak Arrân ve Şirvan’a bir vali tayin ederler. Abbâsî

¹²⁰ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 289.

¹²¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 8/316..

¹²² Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 245-265.

¹²³ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 292.

Halifesi Hârûnürreşîd döneminde 787 yılında Arrân'a vali olarak tayin edilen Arap asıllı Yezîd b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî, müslüman Şirvanşahlar hanedanının esasını koymuş olur.¹²⁴

Şirvanşahlar devletinin sınırları genelde güneyden Kür nehri, doğudan Hazar denizi, kuzeyden Derbend ve ya Samur nehri, batıdan Göyçay ve bazı zamanlar da Şekiye kadar uzanmıştır. Mezyediler hanedanının ilk yılların da Berde ve Beylekan şehirleri de Şirvanşahlara tabi olmuştur. Bu hanedanın döneminde topraklar güneyden Aras nehrine kadar uzanırdı.¹²⁵

Orta Çağ tarihçilerinin verdiği malumata göre Yezîd b. Mezyed 801 yılına kadar Şirvan'da vali olarak kalır. Azerbaycan, İrmîniye, Arrân ve Derbend'de ona tabi olmuştur. O, 801 yılında Berde'de vefat ettikten sonra yerine oğulları Esat, Halit ve Muhammed yönetimi üstlenmiştir.¹²⁶

861 yılında Şirvan hâkimi Heysem halife Mütevekkilin öldürülmesi sebebiyle Bağdat'ta ortaya çıkan karışıklığı kullanarak Şirvanı bağımsız olarak yönetmeğe başladı. Mezyediler hanedanından ilk defa eski Şirvanşah ismini o kabul etmiştir.¹²⁷

Heysem'in ölümünden sonra hâkimiyete geçen oğlu Muhammed ve ondan sonra tahta çıkan oğlu II. Heysem'in dönemin de komşu Hazarlara karşı savaşlar devam ettirildi. II. Heysem'den sonra hâkimiyete geçen Ali b. Heysem'in idari ve askeri alanda bu uğursuzlukları sonucuyla amcazadesi Ebû Tâhir Yezîd, 918 yılında isyan kaldırıp onu yönetimden uzaklaştırdı.¹²⁸

Ebû Tâhir Yezîd'in döneminde Şirvanşahlar, Abbâsî'lerin yerli hâkimi olan Sellârîler'e vergi ödeyerek kendi iç bağımsızlığını korudu. O, şimdiki Şamahı şehrinin esasını koydu ve bu şehir bir müddet onun ismiyle Yezidiyye olarak adlanırdı. Onun döneminde 943 yılında Rusların Azerbaycan'a ikinci saldırısı yaşandı. Otuz üç yıl

---

¹²⁴ Sara Aşurbeyi, "Şirvanşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/211-213.

¹²⁵ Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 43-50.

¹²⁶ Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 62.

¹²⁷ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 248.

¹²⁸ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 248.

hükümdarlıktan sonra 948 yılında vefat eden Ebû Tâhir'in yerine oğlu Muhammed b. Yezîd geçti.¹²⁹

Muhammed b. Yezîd'in döneminde kayda değer bir olay olmamıştır ve o, 956 yılında Şirvan'da yaygın olan çiçek hastalığından vefat etmiştir. Muhammed b. Yezîd'den sonra Şirvanşahlığına Laican valisi olan oğlu Ahmet b. Muhammed (956-981) geçmiştir. O, yirmi beş yıllık hükümdarlığından sonra 981 yılında vefat eder ve yerine oğlu Muhammed bin Ahmet oturur. Muhammed b. Ahmet, Berde ve Kabele şehirlerini tutarak kendi devletine kattı ve 983 yılında Şabrân'ın kale duvarlarını yeniledi. 991 yılında vefatından sonra onun yerine oğlu Yezîd b. Ahmet geçti. Onun dönemi komşu devletlerle savaş içerisinde geçmiştir. Tarihi kaynakların verdiği malumatlara göre bu hükümdarın Sâsânî neslinden bir hanımla evlenmesi neticesinde Şirvanşahlarda Farslaşma başlar ve bu da ondan sonra gelen hükümdarların adlarında açık bir şekilde görünür. Onun otuz yedi yıllık hâkimiyet dönemi Derbend emirleriyle savaş halinde geçer ve 1027 yılında vefat ettikten sonra yerine oğlu Menûçîhr b. Yezîd (1027-1034) oturur. Menûçîhr'in kardeşi Ebû Mensur onun hanımı Şeddadilerin hükümdarı Fazl b. Muhammedin kızı Sittiy'le birlikte Menûçîhr'i 1034 yılında öldürüp hâkimiyete geçmiştir. Bundan sonra Ebû Mensur kardeşinin hanımı Sittiyle evlenir ve on yıl Şirvan'ı yönetir. O da diğer selefleri gibi Derbendi ele geçirmek için onlarla savaşlar yapar ve 1043 senesinde vefat eder. Ondandır kardeşi Kubad b. Yezîd hükümdarlığa geçer ve o, Oğuzların saldırılarının önünü kesmek için devletin başkenti Yezîdiyyeyi güçlendirip etrafına kale duvarları yaptırır ve demir kapılar koydurur.¹³⁰

1049 yılında onun ölümünden sonra Şirvanşahlığına kardeşi Buhtunnasr Alinin geçmesine rağmen toplamda birce gün hakimiyette kala kalır ve amcası Sâlâr (Sellâr) b. Yezîd onu devirerek yerine geçmeyi başarır. O, Buhtunnasr'ı Beylekana kovar ve orada onu öldürtür. Sâlâr b. Yezîd (1049-1063) hâkimiyet yılları hakkında elimizde fazla malumat yoktur. Tarihi kaynaklarda onun 1054 yılında stratejik olarak önemli olan Maluğ kalesini tutup tamir etmesi hakkında malumatlar vardır. Onun vefatından sonra Şirvan tahtına oğlu Ferîburz b. Sâlâr (1064-1075) oturur. Onun hakimiyet yıllarında bir sıra önemli olaylar olmuştur. Bu dönemin en büyük olaylarından biri de Selçukluların Şirvana saldırmaları ve

¹²⁹ Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 66-78.

¹³⁰ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 250-251.

Şirvanşah'ların onlardan asılı duruma düşmesidir. Onun vefatından sonra Şirvan tahtına oğlu ve torunları çıkar. Onların döneminde Şirvanşahlar bağımsız bir devlet olamaz. Selçuklulara tabi bir emirlik gibi yönetilir.¹³¹

Bu bağımlılık Şirvanı siyasi taraftan zayıflatmasına rağmen ekonomik, ilmi ve kültürel alanda gelişmesine sebep olur. Şirvanşah III. Menûçihir döneminde Bakü şehrinin kale duvarları yapılır ve Kür nehri üzerinde Baklan seddi yenilenir. Ondan sonra 1160 yılında tahta oğlu Efrudin oturur ama bu çok uzun çekmeden, okla vurularak öldürülür. Bu olaydan sonra saray içi çekişmelerin yaşandığı Şirvanda hâkimiyete İldenizliler hanedanının yardımıyla I Ahıstan'a geçer. Onun otuz yedi yıllık hâkimiyeti döneminde Şirvan ekonomik ve kültürel olarak gelişir. Ama 1192 yılında baş veren deprem sebebiyle Şirvanşahın ailesi dâhil birçok insan vefat etder. I Ahıstan kendisi Şamahıda olmadığı için bu depremden kurtulur. Bu olaydan sonra başkent Bakü şehrine taşınır. Çok geçmeden 1232 yılında Moğolların Azerbaycan'a saldırıları yaşanır ve bu sebeple Şirvanşahların bağımsızlığına son koyulur. Daha sonra ise Büyük Moğol İmparatorluğuna katılır.¹³²

Bundan sonra Şirvan Selçukluların, Moğolların ve Harezmsahlardan asılı durmda olan hükümdarlar tarafından yönetilmeğe devam eder. Bunlar sırasıyla Ferruh-zâd, Güştâsb, Ferâmurz, Keykubad, Kâvûs ve Hûşenktir. 1382 yılında Huşenk'in öldürülmesinden sonra Şirvan'da yeni bir hanedan, Derbendiler yönetime geçerler. Onların ilk hükümdarı Şeyh İbrâhim (1378-1418) Timur'a tabi olup Karakoyunlu Devletine karşı mücadele vermiş ve onun vefatından sonra Şirvan tahtına Sultan Halil (1418-1463) ve Ferruh Yesâr (1463-1500) geçer. 1500 yılında Safevî devletinin kurucusu Şah İsmâil, yedi bin kişilik orduyla Şirvan'a saldırır ve Ferruh Yesâr'la çıkan savaşta Ferruh Yesâr öldürülür. Şah İsmâil Bakü ve Şirvanı istila edip birçok ehl-i sünnet mensubunu öldürür ve şehirlerini yağmalar. Şirvanşahlar Osmanlılardan yardım isteyip onlara tabi olacaklarını bildirirler. Sultan Selim Ferruh Yesâr'dan sonra onun yerine geçen Şeyh II. İbrâhim'e kendisinin Halife olarak kabul edilmesini ve ismine hutbe okunmasını ister. Kanuniye tabi olduğunu bildiren II. İbrâhim 1534 yılında vefat ettiği zaman yerine Ferruh Yesâr'ın oğlu Şâhruh geçer. O, 1537 yılında Kalenderoğlu isimli birisinin çıkardığı isyanı yatırdı, lakin uyguladığı sert siyaset halkın

¹³¹ Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 87-95.

¹³² Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 252-256.

tepkisini çekti. Bundan sonra Safevî hükümdarı Şah I. Tahmasb 1538 yılında Baykurd kalesini tutup Şâhruh'u esir eder ve onu Tebriz'e götürür. Bir müddet onu hapiste tuttuktan sonra 1539 yılında onu orada öldürür. Bununla da Şirvanşahlar hanedanı ortadan kalkar ve Şirvan Safevî Devletine katılır.¹³³

1.3.6. Tiflis Emirliği (810-1122)

Tiflis şehri ve etrafı İslâm Orduları tarafından 646 yılında Habîb b. Mesleme el-Fihri tarafından fetih edilerek İslâm Devletinin yönetimi altına girer. Bu tarihten sonra Hilâfet tarafından Arrân ve İrmîniye valileri idare edilmeğe başlanır.¹³⁴

Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd'in vefatından sonra Hilâfet merkezinde baş vermiş kargaşayı kullanan İsmâil b. Şuayb Tiflis'te kendi bağımsızlığını ilan eder. O, gürcü kaynaklarında Çahap ismiyle anılmaktadır. Ondan sonra hakimiyete gelmiş olan Ali b. Şueyb ve kardeşinin oğlu İshak b. İsmâil'in (833-851) emirlik dönemleri bu devletin en güçlü dönemleri sayılır. İshak b. İsmâil'in en büyük zaferi hakimiyete geldiği ilk yıllarda Bizans İmparatorunun ordusunu yenmesidir. Abbâsî Halifesi Mutevekkilî (847-861) merkeze tabi olmayan yöneticilere karşı yürüttüğü siyaseti sonucu olarak türk komutan Buğa el-Kebirin Tiflis'i tutarak, şehri yakması ve İshak b. İsmâil'i idam etmesiyle burada Şuaybiler sülalesinin hakimiyetine son koyulmuş olur.¹³⁵

880 yılında Tiflis'de yöneticiliğe gelen Ca'fer b. Ali (880-914) Emirlikte yeni bir hanedanın, Ca'feriler'in (Benî Ca'fer) esasını koymuş olur. Onun ve evlatlarının yöneticiliği döneminde Tiflis Emirliği Abbâsî Halifesine tabi olmuş ve Emirlikte Halifelerin ismine para bastırarak hutbe okutturulmuştur. Bu dönemde Emirlik yöneticileri Gürcülerin saldırılarından korunmak için Abbâsî Hilâfet'i içerisinde kurulmuş olan komşu Sâcoğulları, Sellâriler ve Şirvanşahlarla güzel ilişkiler kurarak, devletin kültürel, ekonomik ve siyasi gelişmesine sebep olmuştur. XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren İran'ın doğusundan Kafkasya'ya Türk akınları başlar. 1063 yılında Selçuklu Sultanı Alp Arslan Gürcüstan'ı istila eder. Lakin çok geçmeden IV. Bagrat bazı kalelerini geri almayı başarır. 1067 yılında Alp

¹³³ Aşurbeyi, "Şirvanşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/211-213.

¹³⁴ Hüsamettin.M. Karamanlı, "Gürcistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/311-313.

¹³⁵ Reşad Mustafa, *Tiflis Emirliyi*, (Bakı; Turhan NPB, 2019), 101-107.

Arslan Gence'den sonra Tiflis'i ele geçirir ve burada büyük bir cami inşa eder. Alp Arslan'dan sonra Selçuklu tahtına geçen Melikşah Kafkasiyanın idaresini kendi komutanlarından Savtekine verir. 1084 yılında Tiflis'te dahil olmakla tüm Kafkasya Selçukluların Azerbaycan emirliyinde birleştirildi. 1075-1084 yılları arasında Tiflis'te emirlik kaldırılır ve o Selçuklu emirleri tarafından idare edilirdi. Gürcü hükümdarı IV. David (1089-1125) komşu meliklikleri kendi devletine birleştirerek dışardan kıpçak kabilelerini kendi topraklarına davet eder ve onların yardımıyla 1121 yılında Tiflisi Selçukluların elinden almayı başarır. Bununla da Tiflis Emirliyinin kurucusu olan Benî Ca'fer ailesi de buradan sürülür ve bu şehirdeki Müslüman Emirliyi son bulmuş olur.¹³⁶

1.3.7. Derbent Emirliği (869-1075)

Derbend eskiden el-Bâbülevbâb ismiyle bilinen Azerbaycan'ın kuzey tarafından kapısı mesabesinde olan bir şehirdir. Bu şehir etrafı Müslümanların Azerbaycan'ı fethettikleri ilk yıllarda İslâm ordularının eline geçer ve Arrân vilayetine dâhil edilerek Hilâfet'in tayin ettiği valiler tarafından yönetilir. Abbâsî'ler Hilâfet'i döneminde Halife Mütevekkilin öldürülmesiyle başlayan saray çekişmelerini kullanan Derbend emiri Haşim b. Suraka es-Sülemi 869 yılında kendi bağımsızlığını ilan etti. Kendisinin on altı yıllık hâkimiyeti döneminde Haşim komşu Şirvanşahlarla ilişkilerini iyi derecede tutarak putperest ve Hıristiyan olan Serirler'e karşı uzun savaşlara başladı. Ondan sonra bir yıl hâkimiyette olan oğlu Ömer ve sonra ise diğer oğlu Muhammed Derbend Emirliyini idare eder. Babasının siyaseti devam ettirerek otuz yıl Derbend Emirliyini yapan Muhammed bu yıllar içerisinde defalarla komşu Şendan topraklarına saldırılar düzenler. 886 yılında başlayan bu saldırılar sonucunda Şendan'dan birkaç köy ele geçirilir. Emir Muhammedin döneminde Derbend'e Hazarların büyük saldırısı yaşanır. Fakat onun güçlü ordusu önünde geri çekilmeğe mecbur kalırlar. 915 yılında onun vefatından sonra Derbend Emirliği'ne Haşim'in diğer oğlu Abdulmalik geçer. Bundan sonra Hanedan içerisinde çekişmeler başlar. Muhammed'in oğlu Ebû Necm amcasına karşı isyan ederek Derbend'de yönetimi ele geçirir. Bu olaydan sonra Saciler'den yardım alan Abdulmalik yeniden hâkimiyeti ele geçirir ve lakin Derbnd Emirliyi

---

¹³⁶ Mustafa Aydın, "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/150-153, Mustafa, *Tiflis Emiliyi*, 107-246.

Saciler'den asılı durumu düşer. Bundan sonra 919 yılına kadar amcayla yeğen arasında taht için geden mücadele sonunda Abdulmalik'in zaferiyle biter. Lakin onun döneminde Şirvanda hâkimiyete geçen Ebû Tâhir Yezîd onun için büyük bir soruna çevrilir. Onlar arasındaki sorun 930 yılında bağlanan bir anlaşmayla son bulmuş olur. Onun küçük yaşlı oğlu hâkimiyete geçse de bu uzun sürmez ve yerli reislerin baskısıyla tahtan indirilir. Yerine Şirvanşah Ebû Tâhir Yezîd'in torunu Heysem emir olarak getirilir. Ama onun da hâkimiyeti uzun sürmez ve iki yıl sonra devrilip şehirden kovulur. Ondan sonra daha iki defa Ahmet b. Abdulmalik şehre emirlik eder. Onun döneminde Salari hükümdarı Merzüban b. Muhammed Derbend'i yeniden kendi hâkimiyetleri altına geri döndürmeğe çalışsa da bu alınmaz. 976 yılında Ahmet dünyasını değiştikten sonra yerine küçük yaşta olan oğlu Meymun geçer. Onun hâkimiyet yılları Derbend için çok çalkantılı geçer ve o, 997 yılında vefat edince yerine oğlu Leşkeri geçer. Onun kısa müddetli hâkimiyet yıllarında Şirvan ve Derbend arasındaki savaşlar yeniden başlar ve Leşkeri'nin kardeşi Ebû Nasr esir düşer. 1002 yılında Leşkeri vefat eder ve daha sonra Derbend Emirliği'ne kardeşi Mansur geçer. Onun döneminde de Şirvan'la uzun süren savaşlar devam eder. Bu savaşlardan bıkmış Derbend ahali 1019 yılında Mansur'u Derbend'ten kovarak Şirvanşah'ı oraya davet ederler. Ama bu da çok çekmez ve iki sene sonra Mansur yeniden Derbend tahtına oturur. 1034 yılında Derbend Emiri olan Abdulmalik kendi selefleri gibi dışardan Şirvanşahlar ve içten şehir reisleriyle mücadele vermek zorunda kalır. O, 1043 yılında vefat edince yerine oğlu Mansur geçer. Onunla şehir reisleri arasında süren mücadele 1065 yılında emirin öldürülmesiyle son bulur. Ondan sonra Leşkerinin diğer oğlu Abdulmalik emirliğe getirilir. Bu dönemde Selçukluların Arrâna saldırmasıyla bu şehirde onların eline geçmiş olur. 1071 yılında Sultan Alp Arslan'ın büyük zaferiyle biten Malazgirt savaşından sonra Derbende yeni Selçuklu saldırıları başlar. 1075 yılında Selçukluların şehri ele geçirmesiyle Şirvanşahlar'ın bu şehre sahip olma istekleri de bitmiş olur.¹³⁷

1.3.8. Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) Devleti (1148-1225)

Temeli Şemseddin İldeniz tarafından koyulan Azerbaycan Atabeyleri devleti 1148 senesinde İldenizin Azerbaycan'a vali olarak atanmasıyla başlamıştır. 1160 yılında üvey oğlu

¹³⁷ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 257-265; Şerifli, *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*, 76-77.

Arslanşah b. Tuğrul'un Irak Selçukluları tahtına oturmasıyla bölgede önemli bir güç kazanan Şemseddin İldeniz ve kendisinden sonraki iki hükümdar Irak Selçukluları üzerine de tam hâkim olmuşlardır. Azerbaycan Atabeyleri Devleti Azerbaycan, Arrân ve Cibâl vilayetinin kuzeyini kapsıyordu ve bu devletin başkenti Nahcivan şehriydi. Atabey İldeniz'in üvey oğlu Sultan Arslanşah'ın Irak Selçuklu tahtına oturmasıyla bu devletin tüm idareleri Azerbaycan Atabeyleri'nin eline geçer. Nitekim Şemseddin İldeniz'e "Atabey-i Azam" unvanı verilerek, devletin idaresini o yapmaya başlar. O, sultan Arslanşah'ın annesi Mumine Hatun'la evliliğini kullanarak büyük oğlu Muhammed Cihan Pehlivan'ı, Sultanın hâcibi,¹³⁸ küçük oğlu Kızıl Arslan'ı ise Selçuklu ordularının başkomutanı görevlerine tayin ettirir.¹³⁹

1175 yılında Gürcü krallığına karşı yapılan saldırıdan sonra Nahcivan'a dönen Şemseddin İldeniz hastalanarak burada vefat eder ve bundan iki ay sonra Sultan Arslanşah, Hemedan'da vefat eder.¹⁴⁰

Babasının vefat haberini alan Cihan Pehlivan (1175-1186) Nahcivan'a gelerek, babasının hâkimiyetini devir alır ve kendisini Atabey ilan eder. Bundan sonra Cihan Pehlivan sadece Azerbaycan'ın değil tüm Irak Selçuklu Sultanlığının en kudretli adamına çevrilir ve "Hakan-i Ecem" ismiyle tanınmağa başlar. O, üvey kardeşi Sultan Arslanşah'ın vefatından sonra oğlu Tuğrul'u Selçuklu tahtına oturtur ve kendisi Atabey sıfatıyla devleti idare etmeğe başlar. Selçuklu Sultanlığı onun atadığı altmışa yakın idareci tarafından yönetilirdi. Cihan Pehlivanın vefatından sonra onun yerine kardeşi Muzeferrüddin Kızılarşan (1186-1192) Atabeylerin tahtına oturur. Onun dönemi Selçuklu Sultanı Tuğrul'la uzun çarpışma içerisinde geçer ve bu dönemde Abbâsî Halifesi Kızılarşan'ı desteklemeği sürdürürdü. 1190 yılında Sultan Tuğrul'u tahttan indirip kendisini sultan ilan eden Kızılarşan, çok geçmeden bir geceleyin suikast sonucunda öldürülür. Şemseddin İldeniz'le başlayan Azerbaycan Atabeyleri Devletinin gelişmesi Kızılarşan'ın Selçuklu tahtını ele geçirmesiyle kendi

---

¹³⁸ Hâcib: Türkçe Agacı ismiyle bilenen, sultan ile divan arasında irtibatı sağlayıp, saraydaki tüm iş sahiplerini kontrol eden şahıstır. (Aydın Taneri," Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 14/508-511).

¹³⁹ Erol Kürkçüoğlu, *Nahcivan Tarihi, (V-XV. yüzyıllar)*, (Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2007), 54-55.

¹⁴⁰ Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyler Devleti*, 47-57.

zirvesine ulaşır. Lakin çok geçmeden onun öldürülmesiyle de kendi çöküşünü hazırlamış olur.¹⁴¹

Kızıllarlan'dan sonra Azerbaycan Atabeyleri tahtına Cihan Pehlivanın oğlu Kutluğ İnanç (1192-1195) oturdu ve o, Irak Selçuklu tahtına oturan II. Tuğrul'u 1194 yılında yenerek başını keser ve bununla da Irak Selçuklu Devletine son vermeyi başarır. Daha sonra Harezmşah Ordularını Irak topraklarından çıkarmağa çalışan Kutluğ İnanç, öldürülür ve onun yerine Azerbaycan Atabeyliğine Nasretüddin Ebû Bekir (1195-1210) ve sonraysa kardeşi Muzafferüddin Özbek (1210-1225) Atabeyler tahtına oturur. Tüm hayatını Harezmşahlarla mücadeleye harcayan Özbek, sonunda Moğolların saldırılarından şehirlerini koruyamayınca Nahcivana kaçar. 1225 yılında Gence'yi istila eden Celaleddin Harezmşh'tan kaçarak, Alıncak Kalesine sığınan Özbek, orada üzüntüsünden ölür. Bununla da doksan yıla yakın Azerbaycan ve çevresini idare eden Atabeyler Devleti son bulmuş olur.¹⁴²

1.3.9. Karakoyunlu Devleti (1351-1469)

İran ve Irakta iki yüz yılı aşkın müddette idare eden Moğolları buradaki hakimiyetini filen bitiren ve Azerbaycan'ın türkleşmesinde önemli rol oynayan türkmen tayfalarının birleşmesiyle yaranan Karakoyunlu Hanedanının hangi Oğuz boyundan olduğu bilinmemektedir. Karakoyunlular içerisinde yerleşim merkezi İrevan'la Arpaçayın Aras nehrine karıştığı yer arasındaki araziler olan Sadili kolu çok önemli rol oynamış bu bu kabilenin reisi olan Bayram Hoca Karakoyunlu hanedanının ilk beyi olmuştur. O, 1360 yılında Musul'u tutarak buranın idaresini kardeşi Birdi Hocaya verir ve kendisi kurduğu Beyliyin başına geçer. Bununla da on dördüncü yüzyılın sonlarına doğru mahalli hanedanları kendisine tabi ettiren Bayram Hoca Van-Erciş bölgesi merkez olmakla kuzeyde Erzurum ve güneyde Musula kadar olan topraklarda kendi beyliyini kurmuş olur. Ama çok geçmeden 1366 yılında Celâyirli Hükümdarı Sultan Üveys Musulu tutarak, Bayram Hocanın kardeşi Birdi Hocayı esir alır. Muş ovasında Bayram Hocay'ı da yenerek kendilerine itaat etmelerini sağlayan Sultan Üveys Tebriz'e gider. Onun ölümünden sonra 1374 yılında Celâyirli Muzafferiler'in istilâsına uğrar. Bu durumdan yararlanan Bayram Hoca Doğu Anadolu'da

---

¹⁴¹ Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/84-85.

¹⁴² Kürkçüoğlu, *Nahcivan Tarihi*, (V-XV. yüzyıllar), 58-59.

kendi hâkimiyetini tekrar sağlayarak, İranda bazı toprakları kendi ülkesine katar. 1375 yılında Musul'u tekrar tutarak kardeşi Birdi Hoca'ya verir. Bayram Hoca'nın 1380 yılında vefatından sonra hâkimiyete onun oğlu olmadığı için kardeşi Türemişin oğlu Kara Mehmet (1380-1389) geçer.¹⁴³

Kara Mehmed'in 1390 yılında bir savaşta öldürülmesi sebebiyle Karakoyunlu beyliğine oğlu Mısır Hoca geçerse de bu uzun sürmez ve onun yerine Karakoyunlu Devletinin kurucusu Kara Yûsuf (1390-1420) geçer.¹⁴⁴

Kara Yûsuf'un Karakoyunlu beyliğine geçtiği dönem Timur'un Azerbaycan ve Anadolu'ya saldırılarının sürdüğü dönem idi. Bu dönemde o, tabii olduğu Celâyir'i Sultanı Ahmet'le birlikte Timur'a karşı koymağa çalışsa da birkaç defa mağlup olarak, Osmanlıların memleketine ve Suriyeye kaçmalı oldu. 1405 yılında kendi topraklarına geri dönen Sultan Ahmet ve Kara Yûsuf Bağdadı Timur'un torunu Mirza Ebû Bekr'in elinden alılar ve bu şekilde Kara Yûsuf da yeniden kendi memleketine sahip olmuş olur.¹⁴⁵

Azerbaycan'a geri dönen Kara Yûsuf iki defa, 1406 ve 1408 yılları arasında Timur'un torunu Ebû Bekir Mirzayla karşılaşır ve ikisinde de onu mağlup ederek kaçmağa mecbur eder. İkinci savaşta Tebriz'i tutan Kara Yûsuf Ebû Bekr'in babası Miranşah'ı öldürür ve tüm Azerbaycan'a sahip olur. Bununla da Azerbaycan'da Timurilerin hâkimiyetine son koyulur ve burada Karakoyunlu Devleti kurulmuş olur. Bu devletin arazisi Kürden güneye tüm Azerbaycan topraklarını, İrmîniye, Anadolu'nun doğu bölgelerini ve Irakı kapsıyordu. Kara Yûsuf'un bu dönemde en azılı düşmanı Horasan'da oturan Timur'un torunu Şahruh idi. Şahruh 1420 yılında bizzat kendisi ordusunun başında olarak Kara Yûsuf'un üzerine yürüdü. Kara Yûsuf da onlarla karşılaşmak için elli bin kişilik bir ordu hazırladı, lakin bu savaş olmadan Kara Yûsuf kendi ordu merkezinde hastalanarak öldü.¹⁴⁶

Bu olaydan sonra Kara Yûsuf'un ordusu dağılır ve Şahruh hiçbir engelle karşılaşmadan Azerbaycan'ı istila etmiş olur. Fakat Karakoyunlu devleti dağılmaz. Onun oğlu İskender Mirza Kara Yûsuf'tan sonra Devletin başkanlığına seçilir ve Karakoyunlu

---

¹⁴³ Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/434-438.

¹⁴⁴ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 180.

¹⁴⁵ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 181.

¹⁴⁶ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, XIII-XVIII yüzyıllar*, 73.

Devletini güçlendirmek için çalışmalara başlanır. İskender birkaç defa Şâhruh'la karşılaşsa da sonunda 1421 yılında baş vermiş savaşta mağlup olur. Şâhruh İskender'in kardeşi Cihanşah'ı Azerbaycan valisi ilan eder ve o, Alancak kalesini kuşatmaya alınca, İskender kalede oğlu Kubad tarafından öldürülür. Bundan sonra Karakoyunlu Devleti Şâhruh'un ölümüne kadar Timuriler'den asılı duruma düşer. Cihanşah hâkimiyetinin ilk yıllarında Gürcüler üzerinde birkaç zafer kazanır ve Irak'ı ele geçirilir. Şâhruh'un ölümüne kadar ona bağlılığını muhafıza eden Cihanşah, onun ölümünden sonra evlatları arasında çıkan taht kavgalarını kullanarak, 1457 yılında Horasan ve Heratı istila eder. Cihanşah, Osmanlı Devletiyle iyi geçinir, dönemin Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmet'le iyi ilişkiler kurar. 1467 yılında Diyarbakır ve Erzincan taraflarında kendi hâkimiyetini kurmuş olan Akkoyunlu beyi Uzun Hasana karşı yapmak istediği bir savaş hazırlığında Akkoyunluların ani saldırısıyla Cihanşah öldürülür. Onun ölümüyle Karakoyunlu devletinin zayıflaması ve Akkoyunlu devletinin gelişmesi başlamış oldu. Cihanşah'ın ölümüyle Tebrizde bulunan saray adamları onun oğlu Hasan Ali'yi (1467-1469) yeni Hükümdar ilan ederler. Kendi başarısını devam ettirerek, Karakoyunlu Devletinin topraklarının tamamını ele geçirmeği düşünen Uzun Hasan, Alin'in Hamedan'da toplamış olduğu orduya ani bir baskın yapıp bozguna uğratar ve Hasan Ali kendisi kaçarak Timur Hükümdarı Ebû Said'e sığınır. Bununla da Azerbaycan ve İranda Karakoyunluların hâkimiyeti bitmiş olur ve daha sonra Uzun Hasan Bağdatıda tutarak kendi devletine katmış olur.¹⁴⁷

1.3.10. Akkoyunlu Devleti (1340-1514)

Kökenleri itibarıyla Oğuzların Bayandır boyuna mensup olan Akkoyunlu aşireti Moğol istilasını dönemlerinde Horasan'dan Azerbaycan'a, oradan da Anadolu'ya gelir ve burada Diyarbekir'in Ergani yöresine yerleşerek ve Artuklular'a bağlanırlar. Tarih sahnesine çıkışları ilk defa Tur Ali Bey komutanlığında Trabzon yöresine yaptıkları baskınlarla bilinir. Tur Ali Bey'den sonra Akkoyunluların başına geçen Kutlu Beyin (1362-1388) ölümünden sonra onun evlatları Ahmet, Pir Ali ve Kara Osman arasında hâkimiyet için çekişmeler yaşanır. Sonunda Kara Osman (1394 -1435) Diyarbakırı ele geçirip Akkoyunlu devletinin esasını koyar. Sonra ise Erzincan ve Mardin arazilerini de ele geçirip kendi devletine katar.

---

¹⁴⁷ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 183-184.

Osmanlılarla sınır arazilerde Akkoyunluların güçlenmesi Yıldırım Bayezid'i rahatsız etmeğe başlar ve bunun üzerine Kara Osman Bey Anadolu'ya yürüyen Timur'la ittifak yapar ve onun bu saldırılarına katılır. 1420 yılında Karakoyunlu Yusuf Beyin vefatından sonra da Akkoyunlularla savaşlar sürer ve ömrünün tamamını savaş meydanlarında geçiren Kara Osman Bey 1435 yılında bir savaşta aldığı yara sebebiyle vefat etti.¹⁴⁸

Kara Osmanın vefatından sonra Akkoyunlu hükümdarlığı için aşiret arasında uzun süren çekişmeler başladı ve bu çekişmelerde onun oğlu Ali Bey (1435-1444) Memluk Sultanları ve Osmanlılardan yardım alarak muvaffak olsada sonunda bu çekişmelerden bıkarak başkanlığı bırakıp Mısıra geçer. Ondan sonra Akkoyunlu reisliğine onun kardeşi Hamza Bey (1435-144) geçer. Hamza Bey vefat edince acilen Mardine gelen Ali Bey'in büyük oğlu Cahangir Mirza (1444-1453) Akkoyunlu hükümdarlığını ele geçirir. 1447 yılında başlayan 1453 yılında Cahangir Mirzayla Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah arasında bağlanan anlaşmayla son bulan savaşlar bitince Akkoyunlu hanedanı arasında çekişmeler yeniden başlar ve bu çekişmelerde Cahangir Mirzanın kardeşi Uzun Hasan Bey, 1453 yılında Diyarbakırı tutup aşiret reisliğini ele geçirir ve Cahangir Mirza Mardine kaçar.¹⁴⁹

Bununla da otuz seneye yakın Akkoyunluları devlet olarak teşkilatlandırıp hükümdarlık edecek olan Uzun Hasan'ın (1453-1478) hâkimiyet yılları başlamış olur. 1453 yılında sadece Diyarbakıra sahip olan Uzun Hasan az müddette Anadolu'nun doğu kısımlarını, Irak'ı, Azerbaycan'ı, İran'ı ve Horasan'ı tutarak büyük bir İmparatorluk kurar. Bundan sonra Uzun Hasan Karakoyunlu hükümdarı Cihanşahın ordusunu 1467 yılında bozguna uğratarak, onu öldürür. Bununlada Azerbaycan ve Arrân'a da sahip olur. 1469 yılında Timurilerin hükümdarı Ebû Saidi'de mağlup ederek öldürür. 1473 yılında Osmanlı hükümdarı Sultan Mehmet'le giriştiği Otlukbeli savaşında mağlup olan Uzun Hasan elini bir defalık batıdan çeker ve 1476 yılında Gürcüleri yenerek tamamen kendi itaatına alır.¹⁵⁰

Uzun Hasan'ın vefatından sonra Akkoyunlu hanedanı içerisindeki zayıflıklar ortaya çıkmağa başlar Ondan sonra hakimiyete gelen Sultan Yakup (1478-1490) döneminde Akoyunlularla Memlûklüler arasında Urfa şehri yakınlarında 1480 yılında baş veren savaşda

---

¹⁴⁸ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/270-274.

¹⁴⁹ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 190.

¹⁵⁰ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, XIII-XVIII yüzyıllar*, 83-88.

Memlûklüleri bozguna uğratılır ve komutanları öldürülür. Sultan Yâkub'un aniden vefat etmesi taht uğrunda hanedan içerisinde çekişmeleri güclendirmiş olur. Ondan sonra dokuz yaşlı oğlu Baysungur (1490-1492) tahta çıkarılsa da çok geçmeden Uzun Hasan'ın torunu Rüstem (1492-1497) Tebriz'de Akkoyunlu hükümdarı ilan edilir ve Baysungur Şirvanşahlara sığınır. 1499 yılında Akkoyunlu devleti iki yere bölünür ve çok geçmeden 1501 yılında Uzun Hasan'ın da torunu olan ve Safevîler devletinin kurucusu Şah İsmâil Akkoyunluları bitirerek kendi devletini kurar.¹⁵¹

1.4. SOSYAL ve KÜLTÜREL DURUM

1.4.1. Orta çağda Azerbaycan'ın Etnik ve Dinî Yapısı

Tarihi kaynaklarda İslâm'ın Azerbaycan'a gelişinden önce bu topraklarda yaşayan ve çeşitli dillerde konuşan onlarca milletin ismi geçmektedir. Arrân ve Azerbaycan'da yerleşmiş olan Hazar, Kıpçak ve Sabirler gibi Türk asıllı tayfalarla beraber burada Kafkas asıllı Udin, Qarqar, Hinalık, Lezgi ve İran dilli Tat, Taliş, Kürt ve diğer halklar yaşamaktaydı. Arrân'ın (Albaniyanın) çeşitli bölgelerinde “sak” köküyle başlayan ve biten yerlerin çokluğu (Balasakan, Arsak, Saki, Sakasena) burada Sak tayfalarının daha fazla yaşadığına tanıklık etmektedir.¹⁵²

Arap dilli kaynaklarda Azerbaycan ve Arrân ahalisinin menşei hakkında malumat verilirken onların Nuh Peygamber'in oğlu, Sam'ın oğlu, Esved'in oğlu, Azerbaz'dan türediği hakkında malumatlar verilmektedir. Bu kaynakların verdiği malumatlara göre Nuh'un oğlu Yafet'in evlatlarından olan Avmar'ın oğlu, Lanta'nın oğlu Kasluhimi'den Arrânlıların dedesi Arrân ve Gürcülerin dedesi Cürzan dünyaya gelmiştir.¹⁵³

Kendisinden önce yaşamış olan müelliflerin bilgilerini sistemleştiren Yâkût el-Hamevî Azerbaycan'da kullanılan dilin Azeri dili olduğunu ve onu diğer milletlerin anlamadığını yazmaktadır. Diğer bazı tarihçiler bu dilin Pahlevi ve ya Dari dilleri gibi İran dil grubundan olduğunu kaydederler.¹⁵⁴

¹⁵¹ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 196-197.

¹⁵² Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 47.

¹⁵³ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/81; Kalankatuklu, *Albaniya tarihi*, 23.

¹⁵⁴ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/81.

Tarihçiler bu dönemlerde Karabağ ve Berde'de Arrân halkının, Kafkasyadaysa üç yüz altmıştan fazla milletin yaşadığını haber verirler. Diğer bir Orta Çağ tarihçisinin verdiği malumata göreyse Erdebil'in dağlık bölgelerinden altmıştan fazla halk ve dil mevcut idi ve oradan kuzeyde Taylasan'da Talişlar yaşıyordu. Müslümanlar Azerbaycan'ı fetih ederken burada Balasakan ve Savalan dağlarında Kürtlerin yaşadığı hakkında kaynaklarda malumatlar vardır. Fetihden sonra bu topraklara bazı Arap kabileleri göç ettirilmiş ve onlar yerli halklarla karışarak kendi dillerini unutmuşlardır. On birinci yüzyılın ortalarında Selçukluların ve Oğuzların, on ikinci yüzyılın ikinci yarısında Kıpçakların Azerbaycan'a gelmesiyle burada yaşayan ve biri diğerine karışmış yerli halklarla kaynaşmaları sebebiyle şimdiki Azerbaycan halkı ortaya çıkmış olur. Lakin onlarla birlikte bu topraklarda diğer az sayılı milletler de yerleştikleri topraklarda kendi yaşamlarını sürdürürler.¹⁵⁵

Sâsânî'ler döneminde İmperyanın bir vilayeti olan Azerbaycan'ın güney kısmındaki ahalinin çoğu İmperya'nın resmi devlet dini olan Mecusiliği kabul etmişlerdir. Aynı dinin muntasipleri Azerbaycan'ın kuzey kısmın da yani Arrân'da da az değildi. Arrân'da (Albaniyada) daha fazla olarak Hıristiyanlık yayılmış ve güneyde bazı bölgelerde de bu dini yaşayan insanların olduğu bilinmektedir. Nitekim Urmiya ve Cenze şehirlerinde Orta Çağ'da Hıristiyan mabedlerinin olduğu hakkında malumatlar vardır. Orta Çağ tarihçilerinin verdiği malumatlardan da bilindiğine göre Müslümanların yerli milletlerle bağladıkları ahitnamelerde o dönemde bu topraklarda Yahudilerin de yaşadığı ve özellikle Düveyin ve Nahçıvan şehirlerinde yerleştiği bilinir. Bunlarla birlikte buraya göç ederek gelip yerleşmiş türk asıllı halkların ise putperestliğe itikat ettikleri bilinmektedir. Türklerle beraber yerli Albanlardan da putperest olanlar vardı.¹⁵⁶

1.4.2. İslâm'ın Azerbaycan'da İntişarı

Müslümanlar Azerbaycan ve Arrân'ı fetih ettikten sonra diğer yerlerde olduğu gibi Ehli Kitap olan Hıristiyan ve Yehudilerin dini inancına dokunmadan sadece verdikleri

---

¹⁵⁵ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 50.

¹⁵⁶ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 51.

haracla birlikte can vergisi (cizye)¹⁵⁷ alırlar. Bu kurallar Azerbaycan topraklarında yaşayan Mecusiler'e de şamil edilmiştir.¹⁵⁸

Müslümanlarla Azerbaycan ahalisi arasında bağlanan ilk ahitnamelerin şartlarına göre Mecusiler'e verilen bu özel haklara rağmen İslâm'ın verdiği manevi ve maddi üstünlükler, müslümanlardan cizyenin alınmaması, müslüman camaatının Mecusi toplumunda olduğu gibi tabakalara bölünmemesi vs. bu gibi sebepler Azerbaycan'lı mecusilerin de bu yeni dine yönelmesine sebep olur. Taberinin verdiği malumata göre Hazreti Ömer'in Halifeliği döneminde ilk defa Azerbaycan'ı fetih edilirken Hoy ve Selmas ahalisi İslâm'ı kabul ederler. Araştırmacıların fikrine göre Allah karşısında her kesin eşit olduğunu ilan eden bu ideoloji Sâsânî İmparatorluğunun Fars olmayan ahalisi arasında ve onlarla birlikte Azerbaycanlı'lar arasında suratle yayılır. Orta Çağ tarihçisi Belazurinin verdiği bilgiye göre Azerbaycan'ın güney arazisindeki ahali dördüncü Râşidî Halifesi Ali b. Ebû Talib'in (656-661) döneminde İslâm'ı kabul ederek, Kur'an okurlar. Araştırmacıların görüşüne göre İslâm dini şehirlerde köylere nisbeten daha hızlı yayılmıştır. Bunun sebebi Arapların şehirlerde yaşayan tacir ve zanaatkarlara daha çok yakınlışmaları ve idare merkezlerinin şehirlerde yerleşmesiydi. Tarihi kaynaklardan da bilindiği gibi Azerbaycan'ın kuzeyi yani Arrân güneyinden daha gec İslâm dinini kabul etmiştir. Bunun esas sebebi bu arazilerde Ehl-i Kitab'ın üstünlük teşkil etmesiydi. İslâm'ı kabul etmiş milletler Müslüman ordusuna katılır ve alınan ganimetlerden pay alınırdı. Bu gruplar mevali adlanırdı. Bu dönemlerde yerli ahalinin İslâm'a davet edilmesi bu topraklara göç ettirilmiş Arap kabileleri tarafından yapılırsa da dokuzuncu asrın sonlarına doğru bu işi yerli ahaliden müslüman olmuş insanlar üstlenmeğe başlar. Önceleri sadece Arapların yaşadığı yerlerde mevcut olan camiler Râşidî Halifesi Ali b. Ebû Talib'in Hilâfeti döneminde Azerbaycan valisi olan Eşas b. Kays tarafında başkent Erdebil'de inşa edilir ve bundan sonra diğer şehirlere de camiler yapılmaya başlanır. Artık onuncu yüzyıla geldiğimizde Azerbaycan'ın tüm şehirlerinde camiler inşa edilmişti. Bununla da

---

¹⁵⁷ Cizye, İslâm devletindeki gayri müslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisidir. Bu vergi yalnız sağlam erkeklere göre ödeniyor, çocuklar, bayanlar, hastalar ve hiçbir şeyi olmayan din adamları bu vergini ödemiyordular. (Mehmet Erkal, 'Cizye', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/42).

¹⁵⁸ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX asırlarda*, 97.

Müslümanların Azerbaycan'ı fethinden geçen ilk üç asır içerisinde Azerbaycan ahalisinin çoğunluğu İslâm'ı kabul eder. Fakat Araplar'ın idaresi altına düşen komşu Hristiyan milletler ise kendi dinlerinde kalmaya devam ederler. Azerbaycanlı'ların İslâm'ı kabul etmesinin esas sebebi burada yaşayan ahalinin çoğunluğunun Mecusi ve Putperest olmalarıydı. Bu halklar İslâm'ı kabul etmekle Kafkasların ilk müslümanları oldular.¹⁵⁹

1.4.3. Belli Başlı İlim Dalları ve Ünlü Âlimler

İslâm'ı kabul etmiş tüm halklar gibi Azerbaycanlı'larda dokuz ve onuncu asırlarda ilerleme, onuncu ve on ikinci asırlarda ise çiçeklenme dönemlerinden geçen İslâm kültürünün gelişimi sürecine katılmışlardır. Bu dönemlerde İslâm kültürünün merkezlerinden olan Bağdat, Dimaşk, Kahire, Medine ve başka şehirlere Azerbaycan'dan da çok sayıda ilim talebeleri gitmiş ve geri döndüklerinde kendileriyle İslâmi ve dünyevi birçok ilimleri getirirler. İslâmi ilimlerde ortaya çıkan ihtilafların cami içlerinden medreselere geçmesi ve ilk olarak onuncu yüzyılda Nişapur şehrinde inşa edilip sonradan İslâm ülkelerinin her bir tarafına yayılan medrese medeniyeti tabii ki o zaman Hilâfet'in bir hissesi olan Azerbaycan'a da gelip çıkmıştır. Bu medreselerde ders veren âlimler kendi tertip ettikleri program çerçevesinde talebelerini eğittikten sonra onlara şimdiki diplomaların yerine geçen icazetler veriyorlardı. Yedinci yüzyıldan başlayarak onuncu yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'da edebiyat, hukuk ilimleriyle beraber doğa bilimleri, matematik, astronomi ve başka ilimlerde yayılmağa başladı. Dokuzuncu yüzyılın başlarından diğer dillerde olan ilmi edebiyatın Arapça'ya tercüme edilmesi ilmi gelişimi daha da hızlandırdı. Elde olunan ilmi kazanımlar tek ortaya çıktığı ülke içerisinde kalmayıp tüm Müslüman halkların daha sonraysa tüm beşeriyetin genel servetine çevrildi.¹⁶⁰

Bu dönemde Azerbaycan'da İslâmi ilimlerden en ileride olanı fıkıh ilmi olarak bilinen İslâm hukukuydu. Ehl-i Sünnetin dört mezhebinin her birisinden Azerbaycan'da fakihler yaşamış ve bu dalda çeşitli kitaplar yazarlar. Hanefilerden Ebû Saîd Ahmed b. Hüseyin el-Üsrûşenî el-Berdaî (929), Malikilerden Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh et-Temîmî el-Ebherî (902-985), Şâfiîlerden Yakup b. Musa el-Erdebîlî (941) ve başka Azerbaycan'lı fıkıh âlimlerinin isimlerine çeşitli ilmi kaynaklarda rastlanmaktadır. Hadis ilminde ismi tüm İslâm

¹⁵⁹ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 51-54.

¹⁶⁰ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 156-160

âleminde yayılan, meşhur Azerbaycan'lı âlimlerden Ahmet b. Hârûn el-Berdaî (844-914), Mekki b. Ahmet el-Berdaî (965), Cafer b. Muhammed el- Merâgî (889-967), Abdulaziz b. Hasan el- Berdaî (935) gibi âlimlerin isimlerini sıralamak mümkündür. Bunlarla birlikte Emeviler ve Abbâsî'ler döneminde ortaya çıkmış Akait mezheplerinin Azerbaycan'da da yayılması burada Kelam ilminin gelişmesine ve bu ilim dalında da âlimlerin yetişmesine sebep olmuştur. Nitekim Harici fakihlerinden olup da Mutezile âlimlerinden sayılan Ebû Bekir Muhammed el-Berdaî (961) Azerbaycan'da yaşamıştır. Onunla birlikte yukarıda isimlerini sıraladığımız Ebû Saîd el-Berdaî ve Ebû'l Hasan el- Berdaî de Mutezile mezhebinden olmuştur. Ebû'l Hasan el- Berdaî Mutezilenin meşhur âlimlerinden Ebû Alî el- Cübbâî'nin (844- 916) talebelerinden sayılır. Bu dönemde gelişmekte olan edebiyat ilmine de Azerbaycan'lı birkaç şair kendi eserleriyle katkı sağlar. Arapça yazan Azerbaycan'lı şairlerden Musa Şehavat, Ebû'l-Abbâs el-Ama, İsmâil b. Yasar ve kardeşi Muhammed b. Yasar ve oğlu İbrahim b. İsmâil b. Yasar'ı örnek olarak vermek mümkündür. Genel olarak bu edebiyatçı ve şairlerin hepsi İslâmi ilimlerde de âlim olarak tanınırlardı. ¹⁶¹

On üç ve on beşinci yüzyıllar arasında Azerbaycan'da yetişmiş tabip ve filozof olarak bilinen ve bu ilimlerle birlikte ilahiyatçı âlim gibi tanınmış Mahmûd b. İlyâs, Şükrullâh-ı Şîrvânî, Sa'dî el-Erdebîlî, Necmuddin Ahmed Nahcıvani (1253) gibi âlimleri örnek olarak verilebilir. Bunlarla birlikte matematik sahasında İslâm âleminde meşhur olan Übeyd Tebrizî, Şeyh Abdullah Şebüsterî ve Muhammed Tebrizî'i yine örnek olarak gösterilebilir. Felsefe dalında Şeyh Mahmut Şebüsterî (1252-1320), Ziyaeddin Şîrvani (1485), Abdulmecid Şinani ve Seyit Ahmet Lalevi'nin (1506) isimlerini zikretmek mümkündür. Seyit Ahmet Lalevi mantık, matematik, gramer ve matematik dallarında büyük âlimlerden sayılırdı. Filozof ve tarihçi olarak bilinen Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî, Ebû'l-Heca Revvadi, İbnü'l-Müsennâ, Ahmed b. Muhammed et-Tebrîzî ve Abdurreşid Saleh el-Bakuvi Orta Çağ'ın meşhur Azerbaycan'lı âlimlerindendir. ¹⁶²

¹⁶¹ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 218-230.

¹⁶² Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, XIII-XVIII yüzyıllar*, 115-117.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ AZERBAJCAN'LI ARAP DİLBİLİMCİLERİ VE ESERLERİ

2.1. ARAP FİLOLOJİSİNİN GELİŞİM EVRELERİ

2.1.1. Nahiv İlmî

Dilbilgisi gerçek anlamında her insanın doğuştan sahip olduğu bir melekedir. Çünkü insan konuşmayı öğrenmeye başladığı andan itibaren konuştuğu dilin kurallarını da öğrenmiş olur. Ama her hangi bir insan kendi ana dilinden başka bir dil öğrenmek isterse o dilin kurallarını öğrenir ve bu kurallar o dili öğrenmede ona yardımcı olur. Milletler asırlarca yaşar, şiirler yazar, hutbeler verir ama tüm bunlarla birlikte gramer kuralları isimli bir ilme sahip olamazlar. Misal olarak Yunanlılar çok eskiden şiir, edebiyat, felsefe ve hitabet konularında mahir olsalar da kendi dillerinin kurallarını sadece milattan önce beşinci yüzyılda yazmışlardır. Romalılar da aynı şekilde devam etmiş ve Latin dilinin kuralları miladın birinci yüzyılında ancak yazılmıştır.¹⁶³

Arap dili de diğer diller gibi onu konuşan insanlar arasında hiçbir yazılı kurala bağlı kalmaksızın asırlarca devam ederek babadan oğula aktarılmıştır. Bildiğimiz gibi Araplar İslâmdan önce de dil ve özellikle hitabet ve etkili konuşma alanında çok üst seviyedelerdi.¹⁶⁴ Cahiliye döneminde yazılmış şiirler ile bu şiirlere yapılan yorumlardan ve bu dönemde yapılan şiir yarışmalarından yola çıkarak bunları söylememiz mümkündür. Şiir yarışmaları için Mekke'nin güneydoğusunda Tâif ile Nahle arasındaki kurulan meşhur "Ukâz panayırı", "Merrüzahrân" ve daha sonra ise "Halfe Arafe"de tesis edilen panayırlarda seslendirilen şiirlerde Arapların yazılı bir kitapları olmasa da dil kurallarına nasıl bağlı kaldıklarını görmekteyiz. Peygamberimiz (sav) döneminde de Arapça eskiden olduğu gibi yazılmayan kurallar üzerine devam etmiş ve Kur'ân-ı Kerim de bu yazılmamış kurallar üzerine indirilerek okunmuştur. Allah Resûlü'nün bir sahabenin dil konusunda yanlış yaptığını

¹⁶³ Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, (Kahira: Hindâvî Matbaası, 2012), 269.

¹⁶⁴ Nihad M. Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/276-309.

gördüğü zaman diğerlerine *أَرشُدُوا أَخَاكُمْ فانه قَدْ ضل* “Kardeşinizi uyarınız, çünkü o hata etti.”¹⁶⁵

buyurduğu rivayet edilmektedir. Peygamberimizden (sas) sonra sahabeler de bu konuda titiz davranmış ve doğru bir şekilde Arapçayı öğrenmeye insanları teşvik etmiştir. Bu da onların bu dile ve onun kurallarına nasıl sıkı bağlı olduklarını göstermektedir. Konumuzla alakalı olduğu için aşağıdaki rivayet buna örnek verilebilir. ez-Zübeydî Ali b. el-Medîni yoluyla Ebû Osmân en-Nehdî rivayet ediyor ki, biz Azerbaycan’da olduğumuz zaman Ömer b. el-Hattâp’ın yazdığı mektub bize ulaştı ve orada bize bazı şeyleri emreliyordu. Onlardan biri de “Arapça’yı öğrenin!” emriydi. Ömer b. el-Hattâp’dan rivayet edilen diğer bir sözde ise o şöyle der: “Arapça’yı öğrenin, o akli gençleştiriyor ve kişiliği artırıyor.” Başka bir rivayette ise “Arapça’yı, miras ilmini ve Sünnet’i Kur’ân-ı Kerim öğrendiğiniz gibi öğrenin!” dediği bilinmektedir. Enes b. Mâlik ise şöyle dediği rivayet edilir: “İrab dilin süsüdür, dilinizi bu süsten mahrum etmeyin.” Osmân b. Affân’ın oğlu Ebân b. Osmân ise şöyle der: “Eskime elbisede gizli olduğu gibi lahnda (gramer hataları) kişilerde gizli olur.”¹⁶⁶

İslâm’ın yayılması ve Arap olmayanların da İslâm’a girmesiyle Araplar diğer milletlerle karışmaya başlamış ve bu durum Arapçaya bu dillerden birçok kelimenin girmesine sebep olmuştur. Özellikle İslâm devletiyle sınır bölgelerinde yaşayan diğer milletlerle ekonomik, ticari ve siyasi ilişkiler ve bu yerlerde yaşayan Araplar’ın onlarla karışması sebebiyle kullanılan dil gün geçtikçe bozulmaya başlamıştır. Bununla birlikte Peygamberimizin (sav) vefatından sonra Arap olmayanların İslâm’a girmesi ve fetih edilen topraklarda Arapların yerleşmesi, feth edilen topraklarda yaşayan milletlerin Medine ve Mekke gibi Arap şehirlerine göç etmeleri bu dilin kuralların bozulmasına sebep olmuştur. Arapça cümlelerin genellikle kelime sonlarına koyulan i‘rab kurallarıyla manası belirtildiği için bu kurallarının bozulmasıyla manalar da değişmeğe başlamış ve bu da Arapçada gramer hatalarını (lahn) ortaya çıkarmıştı.¹⁶⁷ Meşhur Nahiv tarihçisi Ebû’t-Tayyib Lugavî’nin¹⁶⁸ de

¹⁶⁵ Muhammed b. Abdullah Nisâbüri, *Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 2/477.

¹⁶⁶ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim, (Kahire: Dârü’l-Maârif, 1984), 12-13,

¹⁶⁷ Muhammed et-Tantâvî, *Neşetü’n-Nahv ve Tarihu eşheri’n-Nuhât*, (Kahire: Dar-İbn’i Kesir, 2014). 11.

¹⁶⁸ Ebû’t-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî (ö. 351/962) meşhur lügat ve nahiv alimi. Genel olarak Nahiv tarihi kitabıyla meşhur olmuştur. Abbâsî halifesi Mutazid-Billah döneminde (892-902) Askerimükremde doğmuştur, doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. İlk öğretimini burada aldıktan sonra Bağdata

belirttiği gibi Arap dilinde ilk bozulan ve öğrenilmesine ihtiyaç duyulan şey i‘rab olmuştur. Zira hareke hataları Allah Resulü’nün (sas) döneminde Araplaşmış kimselerin ve mevalilerin dilinde ortaya çıkar. Yukarıda Peygamberden (sas) rivayet ettiğimiz hadis buna işaret etmektedir.¹⁶⁹ Diğer taraftan hicretin ilk asrında badiyeden şehirlere gelerek buraya yerleşmiş kimselerinde fasih Arapça muhitinden uzaklaşmaları nedeniyle lahn yapmaları ve bunların arasında şehrin aydın kesiminin de olması bu işin artık her tarafa yayıldığını göstermektedir. Dilin doğru bir şekilde konuşulması probleminin artması lahn yapmayanların parmakla gösterilmesine sebep olmuştur. Nitekim hicretin ilk yüzyılında lahn yapmayanların isimlerini veren Nahiv tarihçileri Abdülmelik b. Mervân’ı, eş-Şa‘bî’yi, el-Hasen el-Basrî’yi, Eyyub b. Karye’yi bunlardan saymışlar.¹⁷⁰ Bu olgu doğru dilin öğretilmesi ve koruma altına alınması ihtiyacını ortaya çıkarmış, böylece gramer ilminin ve dilin kurallarının belirlenmesi için şartlar artık olgunlaşmaya başlamıştır. Bununla birlikte dini metinlerin bozulma ihtimalinden korunması ve bu metinlerin gelecek nesillere doğru bir şekilde ulaştırılması da gramer ilminin ortaya çıkması için başlıca sebeplerden biri olmuştur. Arap olmayanların Arapça indirilmiş Kur’ân-ı Kerim okudukları zaman yanlışlar yapmaları ve bu yanlışların da dini metinlerde hataların oluşmasına sebep olması o zamanın dini ilimlerle iştiğal eden alimlerini bu dilin kurallarını yazmaya sevk etmiştir.¹⁷¹

Dilin kurallarının tespit edilmesi yönündeki bu çalışmaların başlıca kaynakları Kur’ân-ı Kerim, Arap şiiri, darbımeseller, hikmetli sözler, çölde yaşayan bedevi Arapların kullandıkları kelimeler ve bu kelimeleri kullanma şekilleriydi. Bu sebeple hicretin ilk asrında dil kurallarını tertip etmekle ilgilen alimlerin birçoğu henüz dil selikaları bozulmamış olan bedevilerin yaşadığı bölgelere seyahatler düzenleyerek onlardan topladıkları şifahi malzemelerini referans alırlar. Bunlarla birlikte dilbilim alimlerinin gramer için topladıkları

---

giderek dil ve edebiyat konularında ilim aldı. Sonra dönemin ilim merkezlerinden biri olan Halep şehrine yerleşti ve burada “Lugavî” nisbesiyle tanındı. O, Halebin Bizanslılar tarafından istila edildiği 22 Zilkade 351 (22 Aralık 962) günü şehit edilmiştir. Birçok eseri günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşmış eserleri “*Merâtibü’n-naḥviyyîn*”, “*el-İtbâ’ fi’l-luğa*”, “*Kitâbü’l-İbdâl*”, “*Şecerü’d-dür*”, “*Kitâbü’l-Ezdâd fi kelâmi’l-‘Arab*” ve “*el-Müşennâ fi’l-luğa*” kitaplarıdır. (Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, (Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyin, 1980), 4/325.)

¹⁶⁹ Ebû’t-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Lugavî, *Merâtibü’n-naḥviyyîn*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim, (Kahira: Mektebütü’n-Nahdetü Mısır, 1955), 5

¹⁷⁰ Mustafâ Sâdık er-Râfî, *Târîhu âdâbi’l-‘Arab*, (Kahira: Hindâvî Matbaası, 2012), 213.

¹⁷¹ Saîd el-Efgânî, *Min târihi’n-naḥv*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1975), 10.

önemli malzemelerden biri de Basra yakınlarında kurulan pazarlarda yapılan şiir ve edebiyat tartışmalarından çıkan sonuçlardır. Bu pazarlar bedevilerin gelip gittiği ve ticaret yaptıkları yerler olmuştur ve bu bedevilerin bazılarıysa Basra da ikamet ederlerdi. Arap gramerinde önemli kaynak rolünü oynayan bedevilere dilci alimler her zaman saygı göstermişlerdir. Hatta dil ile ilgili konularda onları hakem tayin etmiş ve verdikleri kararları doğru kabul etmişlerdir. Dil çalışmalarını yapan alimler rastgele herkes ve her kabileden malzeme almamış ve bu konuda son derece seçici davranmışlardır. Misal olarak Farslara yakın yaşadıkları için Bekr kabilesini, İrak şehirlerine yakın yaşadıkları için Tağlib kabilesini fasih kabul etmemiş, Kays, Temim ve Esed kabilelerinin dillerini saf ve arı kabul ettikleri için bunların kullanımlarını delil kabul etmişlerdir.¹⁷²

Sözlükte “yönelmek, izini takip etmek, itimat etmek” manasına gelen nahiv isim olarak “yön, taraf ve yol” manasına gelmektedir.¹⁷³ Nahiv ilmine bu ismin verilmesinin sebebi olarak dördüncü Râşidî Halifesi Ali b. Ebû Talib’in Ebû’l-Esved ed-Düelî’ye¹⁷⁴ kelime çeşitleriyle tanımlarını kapsayan bir sayfayı verdikten sonra, “Bu yola girerek ilerle” dediği şeklindeki rivayet zikredilmektedir. Aynı sözü ed-Düelî’nin kendi talebelerine dediği de nakledilmiştir.¹⁷⁵

Terminolojide ise nahiv değişik şekillerde tanımlanmıştır. Bunlardan iki tanesini zikir edelim:

---

¹⁷² Mehmet Yavuz, Gramer Çalışmalarını Başlatan Amiller ve İlk Çalışmalar, *Nusha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3/10 (2003), 119-129.

¹⁷³ Muhammed b. Ya’küb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muḥîṭ*, thk. Muhammed Neim Erahsusi, (Dimeşk: Muessesetü’r-Risale, 1998), 1337.

¹⁷⁴ Ebû’l-Esved Zâlim b. Amr b. Süfyân b. Cendel ed-Düelî (ö. 69/688) Kur’ân-ı Kerîm’e hareke sistemini getiren ve Arap nahvinin ilk esaslarını tesbit eden âlim, şairdir. Ebû’l-Esved ed-Düelî’nin İslâm dini ortaya çıkmamıştan birkaç sene önce dünyaya geldiği, yaşça sahabenin çoğundan büyük olmasına rağmen Peygamberi görmediği için tâbiinden sayıldığı ve seksen beş yaşında vefat ettiği rivayet edilmektedir. Ömer b. Hattabın Halifeliği döneminde Basraya yerleşmiş ve Ali b. Ebû Talib’in Halifeliği döneminde Basra kâdîliği ve Hariciler üzerine gönderilen orduya komutanlık yapmıştır. Abdullah b. Abbasın Basra valiliğinden ayrılmasının ardından kısa süreliğine Basra valisi olarak görev almış ve orada çıkan bir salgın hastalığı sebebiyle vefat etmiştir. (Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Ebû’l-Esved ed-Düelî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/311-313.)

¹⁷⁵ Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-İzâḥ fi ‘ileli’n-naḥv*, thk. Dr. Mazin el-Mubarek, (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1979), 89

es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî “*et-Ta rîfât*” kitabında nahivi şöyle tanımlar: “Nahiv, kendisiyle i‘rab , bina ve bunların haricinde Arapça cümlelerin durumlarının bilinmesine dayanan bir dizi kural ve kanunlar ilmidir.”¹⁷⁶

Hıdır Musa Muhammed Hemmud ise “*En-Nahvu ven-Nuhat*” kitabında nahivi, “Nahiv, kelime sonlarının i‘rab ve bina açısından inceleyen bir ilimdir.” şeklinde tarif eder.¹⁷⁷

Nahiv ilmi ilk başta sarf, belağat, aruz, sözlükbilim gibi diğer dilbilim ve edebiyat ilimleriyle karışmış şekilde olmasına rağmen zamanla bu ilimlerden ayrılmış ve kendi başına özgür bir ilim dalı haline gelmiştir. Bu gün nahiv söz dizimi, cümle bilimi, sentaks terimleriyle karşılaşılır ve dil bilgisinin söz dizimi kurallarıyla i‘rab olgusuna ilişkin kısmını içerir. Bu bakımdan nahvin konusu terkip ve cümlelerin kuruluşu, öğeleri, çeşitleri, i‘rab olgusu, âmiller, mâmuller, i‘rab alâmetleri, mu‘reb ve mebnîler gibi meseleleri kapsar.¹⁷⁸

Nahiv ilmi tarihî süreç içerisinde önemli merhaleler kaydetmiş ve bu ilmin kuruluş ve gelişimi farklı nahiv kitaplarında farklı tasniflerle yer bulmuştur. Bu tasnifler arasında Muhammed et-Tantâvî’nin tasnifini daha açıklayıcı olduğu söylenebilir. et-Tantavî, bu merhaleleri sırasıyla şu şekilde özetler;

1. Kuruluş ve Oluşum Dönemi (Basra dönemi)
2. Gelişme ve İlerleme Dönemi (Basra ve Kûfe dönemi)
3. Olgunluk Dönemi (Basra ve Kûfe dönemi)
4. Tercih ve eserlerin tasnif edildiği dönem. (Bağdad, Endülüs, Mısır ve Şam dönemi)¹⁷⁹

Ama bu merhalelerin arasında kesin bir zaman ayırımı koymamız mümkün değildir. Çünkü tüm merhaleler bir-birinin içine girmiş, biri diğerini tamamlayacak niteliğe gelmiştir. Nahiv ilminin ilk olarak kim tarafından ortaya konulduğu hakkında çok sayıda rivayetler vardır. Âlimlerin çoğunluğunun görüşüne göre bu ilmin kurucusu Ebû’l-Esved ed-Düelî

¹⁷⁶ Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mucem et-Ta rîfât*, thk. Muhammed Sıddık el-Miñşavî, (Kahira: Dâru’l-Fadile, 2004), 202.

¹⁷⁷ Hıdır Musa Muhammed Hemmud, *en-Nahvu ve’n-Nuhat el-medarisu ve’l-hasais*, (Beyrut: Alemül’-Kutub, 2003), 9.

¹⁷⁸ İsmâil Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/300-306.

¹⁷⁹ et-Tantâvî, *Neşetü’n-Nahv*, 36.

olarak bilinmektedir. Nitekim es-Sîrâfî bu konuda şöyle der: “*Âlimler nahiv ilmini ilk defa kimin koyduğu hakkında ihtilaf ederler, bazıları Ebû'l-Esved ed-Düelî, bazıları Nasr b. Asım, bazıları ise Abdurrahmân b. Hürmüz* ¹⁸⁰ *olduğunu söylerler. Fakat onların çoğunluğu bu ilmin kurucusunun Ebû'l-Esved olduğunu kabul ederler.*”¹⁸¹ Rivayete göre Ebû'l-Esved ed-Düelî Ali b. Ebû Talib'in Hilâfet'i döneminde Basra valisi olan Ziyâd b. Ebîh'e:¹⁸² “Arapların diğer milletlerle karışması Arapçanın bozulmasına sebep olmuş, izin ver ben Araplar için kurallar tertip edeyim ve o kurullarla kendi dillerini korumuş olsunlar.” demiştir. Lakin Ziyâd buna izin vermemiştir. Ama bir Arabın onunla konuşmasında yaptığı hatayı görünce ed-Düelî'yi çağırarak önceden karşı geldiği işi yapmasını emretmiştir.¹⁸³ Bundan sonra ed-Düelî Kur'ân-ı Kerim'e harekeleri noktalar şeklinde koymuş ve bazı gramer kurallarını belirtmiştir.¹⁸⁴ ed-Düelî'den Nahiv ilmüne girişmesine kimin sebep olduğu sorulduğunda, Ali b. Ebû Talib'in onu bu işe yönlettiğini söylediği bilinir. Başka bir rivayetteyse, “Ali b. Ebû Talib bana bazı kaideler öğretti.” dediği nakil edilir. Bu söylemlerden anlaşıldığı gibi Ali b. Ebû Talib siyasi ve askeri meselelerle meşgul olduğu için bazı kurulları ona öğretmiş ve lakin kitap yazmak gibi bir işe girişmemiştir. ed-Düelî Ziyâd b. Ebîh'in izniyle bu işe girişmiş ve ilk nahiv kurullarını tespit ederek yazmıştır.¹⁸⁵ Onu dilin kurullarını yazmağa sevk eden sebepler farklı olduğu gibi, ilk olarak nahvin hangi kuralını ve ya kurullarını tayin ettiği konusunda da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin, Cumahi'ye göre ed-Düelî'nin dilde

¹⁸⁰ Ebû Dâvûd Abdurrahmân b. Hürmüz el-A' rec el-Medenî (ö. 117/735) Meşhur muhaddis, *Kur'ân* karisi ve gramer alimidir. Ebû Hüreyre, Abdullah b. Abbas, Muhammed b. Mesleme ve başka sahabelerden rivayetler etmiş, ondan Zührî, Ebû'z-Zinâd gibi meşhur muhaddisler rivayetler etmişler. O, Kureys kabilesinin nesebini en iyi bilen idi. Ömrünün sonuna yakın Mısıra gitmiş, İskenderiye'de murâbit olarak vefat etmiştir. Vefat ederken yaşı sekseni geçtiği biliniyor. (Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Dr. Beşşar Avar Meruf, Dr. Muhyi Hilal Serhan, (Beirut: Müessesetu'r-Risale, 1985), 5/70).

¹⁸¹ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Başriyyîn*. (thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Muhammed Abdülmün'im Hafâcî), (Kahira: Mektebetül-Halebi, 1955), 10.

¹⁸² Ebû'l-Mugîre Ziyâd b. Ebî Süfyân (ö. 53/673) 622 yılında Taifde doğmuş, babası bilinmediği için b. Ebîh yani babasının oğlu olarak isimlendirilmiştir. 664 yılında Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından babası Ebû Süfyânın nesebine bağlanmasına rağmen Ziyâd b. Ebîh ismiyle meşhur olmuştur. Önceleri koyu bir Ali b. Ebû Talib taraftarı olmuş, onun Basra valiliğini yapmıştır. Sonrada Emeviler tarafına geçen Ziyâd b. Ebîh uzun müddet Basra sonraysa Basra ve Kûfe şehirlerinin valiliğini yapmıştır. (İrfan Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/480-482.)

¹⁸³ ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 22.

¹⁸⁴ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1968), 13; el-Efgânî, *Min târihi'n-nahv*, 27; et-Tantâvî, *Neşetü'n-Nahv*, 13.

¹⁸⁵ es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Başriyyîn*, 12-16; ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 22.

ilk koyduğu kurallar fail, meful, muzaf, cer, ref, nasb ve cezm ile ilgilidir. Ebû't-Tayyib el-Lugavi'ye göre ise ref, nasb ve cer konularını, es-Sîrâfi'ye göre ise fail ve meful konularıdır. Ebû'l-Esved'in hangi kuralları ilk olarak koyduğunu tespit etmek bu gün için zor olsa bile, genel bir düşünceye göre onun yaptığı ilk iş Kur'ân-ı Kerim'de kelimelerin sonlarını harakelemek olmuştur. Arapça'nın tespiti (رسم العربية) adı verilen bu işlem raviler tarafından gramer kurallarının koyulması olarak nakil edilmiştir. Aslında ise onun yaptığı kelimelerin sonunda ref, nasb ve cer olmasına göre i'rablarının gösterilmesidir. Nitekim, Ebû'l-Esved'in bu çalışması onun için bir tecrübe olmuş ve sonradan Nahiv kurallarının tespitinde ona yardım etmiştir.¹⁸⁶ Nitekim İbnü'n-Nedîm'in¹⁸⁷ bazı sahaflarda gördüğü, Yahyâ b. Ya'mer tarafından yazılmış fail ve meful konularını içeren, Ebû'l-Esved ed- Düeli'ye mahsus olduğu söylenen dört sayfalık risalesi de bu çalışmaların bir sonucu olmuştur.¹⁸⁸ Ondan sonra talebeleri olan Abdurrahmân b. Hürmüz¹⁸⁹, Yahyâ b. Ya'mer¹⁹⁰, Meymûn el-Akrâ¹⁹¹,

¹⁸⁶ Mehmet Yavuz, Gramer Çalışmalarını Başlatan Amiller ve İlk Çalışmalar, *Nusha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3/10 (2003), 124.

¹⁸⁷ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 385/995 [?]) Arap bibliyografya alimi. Hayatı hakkında yeterli malumat yoktur. *el-Fihrist* isimli meşhur bir eseri kalmıştır. (Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnü'n-Nedîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/171-173.)

¹⁸⁸ Hemmud, *en-Nahvu ve'n-nuhat*, 12.

¹⁸⁹ Ebû Dâvûd Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec el-Medenî (ö. 117/735) tâbiinden olan muhaddis ve mukrî imamlardandır. Başta Ebû Hüreyre olmak üzere Abdullah b. Abbas, Muhammed b. Mesleme, Ebû Saîd el-Hudrî ve Abdullah b. Buhayne gibi birçok sahâbîden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Zührî, Ebû'z-Zinâd, Sâlih b. Keysân ve Abdullah b. Lehîa gibi muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. Yedi kıraat imamından Medine'nin meşhur kıraat âlimi Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym'a da aynı yolla kıraat okutmuş, Arap dili ve ensâb konusunda sayılı âlimlerden birisi olmuştur. Arapça ile ilgili kaideleri ilk defa ortaya koyanın A'rec olduğu da ileri sürülmüştür. (Abdullah Aydın, "A'rec, Abdurrahmân b. Hürmüz" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/350-351).

¹⁹⁰ Ebû Süleymân Yahyâ b. Ya'mer el-Advânî (ö. 89/708) Kur'an'ı noktalayan tâbiüdür. Arapça'yı babasından, nahiv ve Kur'an ilimlerini Ebû'l-Esved ed-Düeli'den öğrendi. Arap dili ve grameri, fıkıh ve Kur'an ilimlerinde tâbiilerin ileri gelenlerindendi. Bir müddet Horasanda Divan katipliği ve Merv kâdîlığını yapmıştır. O, gramer alimliğiyle birlikte hem de sika hadis ravilerindendir. Büyük hadis alimleri Buhârî, Müslim, Tirmizi ve Ahmet b. Hanbel ondan hadis rivayet etmişlerdir. Ehli Beyte sevgisinden dolayı ismi ilk Şialar arasında geçmektedir. Yahyâ b. Ya'mer'in ölüm tarihinin 708 ve ya 709 yılı olmasında alimler arasında ihtilaf vardır. Büyük ihtimal onun 708 yılında Mervde vefat ettiğiidir. (Celal Kırca, "İbn Ya'mer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/447-448).

¹⁹¹ Meymûn el-Akrân, gramer imamlarından, meşhur nahiv beşlisinden biridir. O, gramer ilmini Ebû'l-Esved ed- Düeli'den aldıktan sonra Enbese b. Meden el-Mihri ondan bu ilmi almıştır. (Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. Dr. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru'l Arab el- İslâmi, 1993), 5/543)

Enbesetü'l-Fil¹⁹², Nasr b. Âsım el-Leysî¹⁹³ gibi âlimler bu işi devam ettirmiş, Düelfî'nin temelini attığı konulara daha da yoğunlaşarak nahiv kurallarının tespitinde büyük rol oynamışlardır. Ebû'l-Esved'in talebeleri olarak bilinen âlimlerin arasında onun Ata ve Ebû Harb adlarındaki iki oğlunu da anmak gerekir. Bu âlimler arasında kelimenin sonundaki hareke, bu harekenin sebebi ve cümledeki yeri üzerine tartışmalar yaşanmıştır. Bu tabakada kıraat, nahiv ve sarf ilimleri iç-içe olarak devam etmiştir. Gramer ilminde ikinci tabakaya geçmeden önce burada dikkat çekmemiz gereken bir mesele vardır. Âlimlerin genel görüşüne göre Düelfî'nin talebelerinden olan Nasr b. Asım ve Yahyâ b. Ya'mer kendi hocalarının temelini attığı Arap yazısı meselesinde çok büyük bir ilerleme yapmış ve benzer harflerin bir-birinden farklılaşması için onlara noktalar koymuşlardır. Onların bu çalışmayı dönemin Irak valisi el-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin¹⁹⁴ emriyle yaptıkları rivayet edilmiştir.¹⁹⁵ Bir müddet sonra el-Halîl b. Ahmet Ebû'l-Esved'in kelime sonuna koyduğu ve hareke yerine geçen noktalarla Nasr b. Asım ve Yahyâ b. Ya'mer'in benzer harfleri bir-birinden ayırmak için koyduğu noktaların karıştığını görmüş ve bunları ayırmak için i'rab alametlerini küçük birer harf şekline çevirmiştir. Bundan sonra ref alameti küçük bir "vav", nasb alameti küçük bir "elif" ve cer alameti ise küçük bir "ye" harfi olarak şimdiki şekline düşmüştür.¹⁹⁶

¹⁹² Enbese b. Meden el-Mihri, hicretin ilk asrında yaşamış meşhur nahiv alimlerindendir. Hakkında kitaplarda o kadarda geniş malumat yoktur. Onun aslı Meysandandır. Babası Basraya yerleşmiş ve O, Basra da doğmuş ve burada yaşamıştır. "Fil" olarak lakaplandırılması hakkında çeşitli rivayetler vardır. Alimlerin çoğunun kabul ettiği görüşe göre babası Basra valisi Ziyâd b. Ebîh'in ordusunda Fil bakıcılığı yaptığı için "Fil" olarak lakaplandırılmış ve bu lakap oğluna da intikal etmiştir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/2133).

¹⁹³ Nasr b. Âsım b. Amr el-Leysî el-Basrî (ö. 89/708) Mushaflara noktalama sistemini ilk defa uygulayan tâbiinin fakihlerindendir. Basra'da yetişip, burada ilmi hayatına devam etmiştir. Ebû'l-Esved ed-Düelfî'den kıraat ve nahiv konularını okuduğu bildiriliyor. Daha fazla olarak Düelfî'nin talebesi olmuş Yahyâ b. Ya'mer'den de faydalandığı zikredilmiştir. Nasr b. Asım önceden Haricilerin fikirlerine meyil etmiş, ama sonradan tevbe ederek dönmüştür. Talebeleri arasında Ebû Amr b. Ala gibi meşhur gramer alimleri olmuştur. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2749).

¹⁹⁴ Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafî (ö. 95/714) Zalim lakabıyla meşhur Emevî valisidir. Emevîler'e sadakatle bağlı olduğundan "Küleyb" (köpek yavrusu) lakabıyla da tanınır. Okuma yazma bildiği, küçük yaşlarda Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlediği ve Tâif'ten ayrılincaya kadar babasının yanında kardeşiyle birlikte çocuklara Kur'ân öğrettiği rivayet edilir. Abdullah b. Zübeyr Hicazı ele geçirince babasıyla birlikte göç ederek Dimeşke yerleşti. Bütün gücünü Emevî saltanatının ayakta kalması için harcayan Haccâc, yirmi beş yılı aşkın bir mücadeleden sonra Kûfe ile Basra arasındaki kendi kurduğu Vâsıt şehrinde ölmüştür. (İrfan Aycan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427-428)

¹⁹⁵ el-Efgânî, *Min târihi'n-naħv*, 35.

¹⁹⁶ Muhammed Hüseyin Âl-i Yasin, *ed-Dirasetü'l-luğaviyye inde'l-Arab*, (Beyrut: Dâr Mektebü'tl-Hayat, 1980), 55.

Bu tabakadan sonra gelen Düelî'nin talebelerinin öğrencileri Îsâ b. Ömer b. Abdillâh es-Sekafi¹⁹⁷, Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' el-Mâzinî¹⁹⁸ ve Ebî İshâk el-Hadramî¹⁹⁹ gibi âlimler nahivde teorileşme dönemini başlatmış ve bu dönem çalışmaları neticesinde gramer ile diğer ilimler birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Bu dönemde kıraat ilmi tamamen gramer ilimlerinden ayrılarak kendi başına bir ilim dalına dönüşmüştür. Kaynaklarda söylendiği üzere ilk olarak kelimenin sonundaki i'rabın sebebi hakkında görüş belirten ve 'Hemze'ye dair ilk kitap yazan Ebî İshâk el-Hadramî'dir. Bu da Abbâsîler döneminde Yunan felsefe kitaplarının Arapça'ya tercüme edilmesinden sonra gerçekleşir. Ama bu iddianın asılsız olduğuna dair dilbilim tarihini araştıran alimler görüşler ileri sürmüşlerdir.²⁰⁰ Nahiv kurallarının tam olarak kim tarafından toplandığı meselesinde çeşitli görüşler vardır. Bu işin ilk olarak Hârûn b. Musa isimli Basralı Yahudi asıllı birisi tarafından yapıldığı bilinmektedir. O, Müslüman olduktan sonra Edebiyat ve Gramerle meşgul olmuş ve ilk Nahiv kurallarını tertiplemiştir. Ama bu kurallar hakkında bir kitap yazmamıştır.²⁰¹ Nahiv ilminde ilk kitabın müellifi bu tabakada yer alan Îsâ b. Ömer b. Abdillâh es-Sekafi'dir. Rivayete göre o, gramer ilminde yetmiş yakın kitap yazmış, lakin bunlardan “*el-Câmi*” ve “*el-İkmal*” isimli iki eseri dışındakilerden diğer âlimler rivayette bulunmamışlardır. İbnü'l-İmâd el-Hanbelî'nin rivayet ettiğine²⁰² göre bir yangın sebebiyle diğer kitaplar yanmış ve sadece bu ikisi kalmıştır. Onun kitaplarını öğrencisi el-Halîl b. Ahmet el-Ferâhîdî²⁰³ okumuş ve onlar hakkında bilgi

¹⁹⁷ Ebû Ömer Îsâ b. Ömer b. Abdillâh es-Sekafi el-Basrî en-Nahvî (ö. 149/766) Basra nahiv mektebinin ilk temsilcilerinden dil ve kıraat âlimidir. O, Halit b. Velid'in azatlı kölesi olmuş, Sakif kabilesinde yaşadığı için oraya intisap etmiştir. Meşhur nahiv alim Halil b. Ahmet el-Ferâhîdî ve Sibeveyhi'nin hocalığını yapmıştır. (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/486)

¹⁹⁸ Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî (ö. 154/771) Yedi kıraat imamından biri, Arap dili ve edebiyatı âlimidir. İsmi hakkında tarihçiler ihtilaf etmiş, bazıları Zebbân diğerleri ise Urban olarak yazmışlardır. O, Enes b. Mâlik, Yahyâ b. Ya'mer, Mücâhid b. Cebr, Ebû Recâ el-Utâridî, Atâ b. Ebû Rebâh ve onlar gibi bir çok alimden hadis rivayet etmiştir. Hadis ilminde sika ravi olarak biliniyor. *Kur'an-ı Kerim* Said b. Cübeyir, İkrime ve İbn'i Kesîr'den öğrenmiştir. (ez-Zehebî, *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ*, 6/407)

¹⁹⁹ Abdullah b. Ebî İshâk Zeyd b. Hâris ez-Ziyâdî el-Hadramî (ö. 117/735) Basra dil mektebinin kurucularından. (Hulusi Kılıç, “İbn Ebû İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/435).

²⁰⁰ Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 507-508

²⁰¹ Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 507-508.

²⁰² Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, thk. Mahmut el-Arnaut, (Dimeşk, Dâr'u-İbn'i Kesîr, 1988), 2\224.

²⁰³ Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmet b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791) Nahiv ve aruzu sisteme kavuşturan ünlü dil ve edebiyat âlimi. Hac ve cihad hariç hiçbir zaman Basradan ayrılmamış ve Basra nahiv medresesinin en ünlü dil alimlerinden birisi gibi tanınmıştır. O, nahivle

vermiştir. Sîbeveyhi'nin Îsâ b. Ömer'in yanından geri dönerken onun "*el-Câmi*" isimli kitabını getirerek el-Halîl b. Ahmet'e gösterdiği ve el-Halîl'in bu kitabı tanıyarak hakkında birkaç beyitlik şiirle bu kitabı övdüğü ve Îsâ b. Ömer'in diğer kitabını da bu şiirde zikir ettiği söylenir.²⁰⁴ Sîrâfî'nin²⁰⁵ "Bize bu kitablara gelip ulaşmadı ve bizden kimse bu kitablara görmedi." şeklindeki sözü o kitablara olmadığı anlamına gelmez. Bu sözün manası Sîbeveyhi'den sonra bir daha bu kitablara zikr eden olmadığı ve Sîrâfî'nin kendisi ve onunla aynı asırda yaşayanlardan da kimse onları görmediği manasındadır.²⁰⁶ Basra Nahiv ekolünün ikinci tabakasını oluşturan bu alimler kendilerine kadar gelip ulaşmış malzemeleri şifahi ve kısmen de yazılı olarak derlemiş, benzer ve farklı noktaları belirtmiş ve ellerindeki bu malzemelere dayanarak kıyas metodunu da kullanarak gramer kurallarını tespitine çalışmışlardır. Tüm bu çalışmalara rağmen onların döneminde Nahiv ilmi sadece bir oluşum devresinden çıkamamıştır.²⁰⁷

Gramer konusunda üçüncü tabaka âlimlerine geldiğinde artık Basra medresesiyle birlikte Kûfe nahiv ekolünün de ismi duyulmaya başlanılır. Kûfe'de Nahiv çalışmaları Basraya nispetle yaklaşık bir asır sonra başlamıştır. Kûfe Nahiv ekolünün ilk temsilcileri Basralı âlimlerin öğrencileri olmuş, Basrada ilim aldıktan sonra Kûfe'ye dönerek orada kendi mekteplerini kurmuşlardır. Bu tabaka medreselerin ayrışmasıyla birlikte nahiv konularının kitap şekline salınması ve tartışılan konuların tedvin edilmesine önderlik etmiştir. Bu

---

birlikte aruz ilmini de sistemleştirmesi ve yeni bir ilim dalı olarak ortaya koymasıyla İslâm dünyasında meşhurlaşmıştır. Rivayet edilir ki, el-Halîl b. Ahmet Kabede kendisinden önce kimsenin bilmediği bir ilmi Allah'ın ona öğretmesi için dua etmiş ve geri gelince aruz ilmini sistemleştirmesi Allah ona nasip etmiştir. O, saleh, akıllı ve vakarlı birisi olmuş, hayatını züht içerisinde sürdürmüştür. Onun, "*Kitâbü'l-'Ayn*", "*Kitâbü'l-'Arûz*" ve "*Kitâbü'l-Cümel fi'n-nahiv*" isiminde kitapları vardır. el-Halîl b. Ahmet Basrada vefat etmiştir. (Şemsuddîn Ahmed İbn-i Hellikan, *Vafeyetü'l-ayen ve enba ebnaü'z-zaman*, thk. Dr. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâr Sadir, 1974), 2/246).

²⁰⁴ Dr. Abdulal Salim el-Mekrem, *Helekâtü'l-mefkude fi târih Nahvi'l-Arâbi*, (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1993), 159.

²⁰⁵ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî (ö. 368/979) O, Hanefî mezhebinin fakihlerinden olmasıyla beraber Basra dil mektebine mensup Arap dili ve Edebiyatı alimidir. 284/897 yılında Sırafda bir Mecusi ailesinde doğmuş, Müslüman olduğunda Bihzad olan ismini Abdullah olarak değiştirmiştir. es-Sîrâfî öğremini tamamladıktan sonra bir müddet Bağdat kâdîllığını yapmış ve Rusafe camisinde fıkıh, tefsir, hadis ve dil dersleri vermiştir. O, kâdîlik görevi ve dersleri için ücret almaz ve kitap istinsah ederek geçimini sağlardı. Ondandır gelen bir çok alim onun kitaplarından yararlanmışlardır. O, 368/979 yılında Bağdatda vefat etmiştir. Tüccar, Zülfikar, "Sîrâfî Ebû Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/264-265).

²⁰⁶ el-Mekrem, *Helekâtü'l-mefkude*, 161.

²⁰⁷ Mehmet Yavuz, Gramer Çalışmalarını Başlatan Amiller ve İlk Çalışmalar, *Nusha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3/10 (2003), 124.

tabakanın önde gelen isimlerinden yukarıda hakkında konuştuğumuz İsâ b. Ömer b. Abdillâh es-Sekafi'nin öğrencileri olan el-Halîl b. Ahmet el-Ferâhîdî, Sîbeveyhi²⁰⁸, Ebû Zeyd el-Ensârî²⁰⁹ gibi meşhur âlimleri zikir etmek mümkündür. Bununla birlikte Kûfe medresesinin temelini atan Muâz b. Müslim el-Herrâ²¹⁰ ve onun kardeşinin oğlu Ebû Ca'fer er-Ruâsî'ye²¹¹ bu hususta söylenmesi gereken önemli isimlerden birisidir. O, Nahiv ilminde bir kitap yazsa da günümüze kadar ulaşmayı başaramamıştır.²¹²

²⁰⁸ Ebû Bîşr (Ebû Osmân, Ebû'l-Hasen, Ebû'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796) Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eserin yazarı ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisi. O, Şiraz yakınlığında bir köyde farisi bir ailede doğmuş sonradan ailesiyle beraber Basraya taşınarak orada yerleşmiştir. Meşhur gramer alimi Halîl b. Ahmet el-Ferâhîdî'nin on beş yıl talebeliğini yapmış ve sonradan yazdığı gramer kitabında açık ve gizli şekilde altı yüz sekiz yerde ondan alıntı yapmıştır. O, hocası Halîl b. Ahmet'den sonra Basrada en yetkili alim olarak bilinmiştir. Abbâsî halifelerinin hocalığını yapan, Kûfe medresesinin temsilçilerinden biri olan Ali b. Hamza el-Kisâî'yle girdiği münazarada aldığı yenilgi sebebiyle Basra'ı terk ederek Şiraza gitmiş ve orada keskin mide rahatsızlığıyla vefat etmiştir. (Mehmet Reşit Özbalıkcı, "Sîbeveyhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/130-134).

²⁰⁹ Ebû Zeyd el-Ensârî Basrada vefat etmiştir. Çağdaşları onun iffetli ve dindar olduğunu özellikle belirtmektedir. Kaderiyye taraftarı olduğuna dair iddiayı Ebû Hâtim er-Râzî reddetmiştir. Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin sünenlerinde birer rivayeti yer alan Ebû Zeyd hakkında Yahyâ b. Maîn ile Ebû Hâtim er-Râzî sadük tabirini kullanmışlardır. (ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 9/445)

²¹⁰ Ebû Müslim (Ebû Ali) Muâz b. Müslim el-Herrâ el-Kûfî (ö. 187/803) Meşhur dil âlimi ve şairdir. Abdülmelik b. Mervân devrinde (685-705) Kûfede doğdu. Kûfe dil mektebinin birinci tabakasına mensup olup Kûfe nahvinin kurucusu sayılan Ebû Ca'fer er-Ruâsî'nin amcasıdır. Herat yapımı elbise ticaretiyle meşgul olduğundan "Herrâ" lakabıyla anılmıştır. Kûfe dil mektebinin en tanınmış iki dilcisi olan Ali b. Hamza el-Kisâî ile Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ onun öğrencilerindendir. Onun gramerle ilgili hiçbir eseri kalmamıştır. Muâz b. Müslim el-Herrâ Bağdatda vefat etmiştir. (Mehmet Yavuz, "Muâz b. Müslim el-Herrâ" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/340)

²¹¹ Ebû Ca'fer er-Ruâsî el-Kufî (ö. 187/803) Kûfeli Nahiv ve gramer alimi, şair ve edebiyatçı. Doğum yılı tam olarak bilinmemektedir. Basrada meşhur gramer alimi İsa b. Ömer es-Sekafinin öğrenciliğini yapmış, gençlik yıllarında Basrada okuduktan sonra Kûfeye geri dönmüş ve orada gramer ekolunu tesis etmiştir. O, Muâz b. Müslim el-Herrâ'nın kardeşi oğludur. Kûfelilerden gramere dair ilk kitabın müellifidir. O, Kisâî ve Ferrâ'nın hocası olmuş, "*Meani el-Kur'ân*", "*Kitabüt-Tesğîr*", "*Kitabu Vaaqf vel-İbtida*" isimli kitaplar yazmıştır. O, Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd'in döneminde Kûfede vefat etmiştir. (es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 1/286)

²¹² Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 508.

Kûfe medresesi sonradan Ebû Ca'fer er-Ruâsî'nin talebeleri Ebû'l-Hasen Alî el-Kisâî²¹³ ve Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ²¹⁴ tarafından geliştirilerek ileri götürülmüştür. Bu dönemde Basra ve Kûfe nahiv âlimleri arasında başlamış olan ilmi münazaralar her iki taraftan çeşitli eserlerin tasnifine sebep olmuş ve lugat, edebiyat, nevâdir, ahbâr gibi doğrudan ilgisi bulunmayan konular nahiv ilminin bünyesinden çıkarılmış, nahiv yalnız kendi konuları ile sarf konularını kapsar duruma getirilmiştir. Ayrıca el-Halîl b. Ahmet el-Ferâhîdî ile Ebû Ca'fer er-Ruasi arasında başlayan ilmi tartışmalar sonradan talebeleri Sîbeveyhi ve el-Kisai arasında devam etmiş ve Kûfeli İbnü's-Sikkît²¹⁵ ile Basralı Ebû Osman el-Mâzinî zamanına kadar sürmüştür.²¹⁶

Basra medresesinde telif işine el-Halîl b. Ahmet el-Ferâhîdî "*Kitâbü'l-'Ayn*" ile başlamış, ama bu kitab Nahiv ilminden daha fazla Lugat ilmine dair olmuştur. O, bu çalışmalarıyla birlikte Aruz ilmini yeni bir ilim dalı olarak ortaya koymasına ile tanınmıştır. Bu ilimlerle birlikte o, Nahiv ilmini bu günkü anlamına yakın bir şekilde geliştirmiş ve bir çok gramer kuralını tesbit ederek sebep ve illetlerini beyan etmiştir. Ancak o, tüm bu değerli

²¹³ Ebû'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805) Yedi kıraat imamından biri, nahiv âlimidir. Kûfenin köylerinden birinde doğub, Kûfede büyümüştür. O, genelde Beni Esed kabilesinin mevlası olduğu için el-Esedi olarak bilinmiştir. Kisâî olarak lakaplanmasının onun aba geyinmesi ile bağlamıştır. O, Kûfe nahiv medresesinin hakiki kurucusu sayılır. Abbâsî Halifesi Mehdi onu Bağdata davet ederek kendi çocuklarının hocalığına tayin etmiş, ondan sonra Hârûn'da oğulları Emin ve Memun'un hocalığını ona vermiştir. O, Hârûn er-Reşîd'le çıktığı Horasan seyahati sırasında Reye bağlı bir köyde vefat etmiştir. (Tayyar Altıkulaç, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/69-70).

²¹⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ (ö. 207/822) Arap dili ve tefsir âlimidir. Kûfede doğmuş ve Hanefî mezhebi imamlarından Muhammed eş-Şeybanîyle teyze çocuğu olduğu söylenir. Ferrâ lakabının ona kelâmı (söz) tahlil ve tetkik ettiği için (yefri'l-kelâm) verildiği söylenmektedir. Başlangıçtan beri luğat ve tefsir ilmine daha fazla alâka gösterdiği anlaşılan Ferrâ tahsiline Basra'da devam ederek Halîl b. Ahmed, Yunus b. Habîb gibi meşhur âlimlerden ders okumuştur. Sonradan Hocası er-Ruasi'nin tavsiyesiyle Bağdata giderek el-Kisâîyle tanışmış ve bu tanışlık hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Onun, nahiv ve *Kur'ân* ilimlerinde otorite olarak kabul edilmesi hocası el-Kisâî'nin ölümünden sonra olmuştur. Halife Memun'un oğullarına da hocalık yapmasıyla birlikte Bağdatda çok büyük alimlerin yetişmesinde rol almıştır. Ferrâ Bağdat'ta ikamet etmekle beraber Kûfe ile ilgisini kesmez, senenin sonu yaklaşınca Kûfe'ye giderek yakınlarının arasında kırk gün kalır ve kazandıklarını onlara dağıtırdı. 206 (822) yılında hacca giden Ferrâ, zilhicceyi (mayıs) Mekke'de geçirdikten sonra dönüşünde 207 yılının başlarında vefat etti. (Zülfikar Tüccar, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/406-408).

²¹⁵ Ebû Yusuf Yakub b. İshak es-Sikkî, aslen Ehvaz bölgesindedir. Ebû Amr eş-Şeybani, Ferra ve İbni'l-Arabi'den gramer okumuştur. Abbâsî halifesi Mütevekkil'in oğlu Cafer'in terbiyesini üstlenmiş ve ömrünün sonuna doğru Mütevekkil'in gazabına uğramış ve 244/870 yılında onun tarafından öldürülmüştür. Nahiv ve Dilbilime dair iyirmiye yakın eseri vardır. (*Zeydân, Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 512.)

²¹⁶ Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 508.

çalışmalarına rağmen Nahiv ilmini topluca ihtiva eden bir eser bırakmamış, ama bazı ilim erbabının da deyimiyle Arap filolojisine en az yüz yıllık bir mesafe kazandırmıştır.²¹⁷ Onun bu işini sonradan öğrencisi olan Sîbeveyhi devam ettirmiş ve Nahiv ilminde “*el-Kitâb*” isimli eserini yazmıştır. Basra dil mektebinin en önemli temsilcisi olan Sîbeveyhi hocası el-Halîl b. Ahmet’ten edindiği bilgilerle birlikte, İsâ bin Ömer ve Yunus bin Amr gibi gramer alimlerinden yaptığı nakillere kendi yorumlarını da katarak nahiv ilminde en kapsamlı ve elimize ulaşan ilk eser olma özelliğini taşıyan bu kitabı kaleme almıştır. O, bu eserin büyük bir kısmını hocası el-Halîl b. Ahmet el-Ferâhîdî’den alıntılar yaparak yazmıştır. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir konu da Sîbeveyhi’nin kaleme aldığı “*el-Kitâb*”la Nahiv ilmi bağımsız bir ilim haline gelmiş ve bu kitap dilbilimcilerin tercih ettikleri ilk kaynak haline gelmiştir. İnsanlar ilmi sohbetlerde Sîbeveyhi’nin “*el-Kitâb*”ı okuyanlara saygıyla yanaşır, bu kitabı okumayı bir üstünlük olarak görmüşlerdir. Ebû Osman el-Mazini bu konu bağlamında şunları söyler: “Her kim Nahiv ilminde Sîbeveyhi’nin “*el-Kitâb*”ından sonra büyük bir kitap yazmak isterse biraz hayâ etsin.”²¹⁸ Diğer bir ifadeyle “*el-Kitâb*” kendisinden önceki nesillerin ortaya koymuş olduğu bilgilerin ve âlimler tarafından kabul görmüş görüşlerin toplanmış bir hulasasıdır. Bu kitabın tedrisi ve sonraki nesillere intikali Sîbeveyhi’nin öğrencisi ve kendisi de gramer âlimi olarak bilinen Ebû’l-Hasen Saîd bin Mes’ade el-Ahfeş el-Evsat²¹⁹ tarafından olduğu bilinmektedir. “*el-Kitâb*” Sîbeveyhi’den sonra Basra dil ekolünün esas kaynağına dönüşmüş ve onun üzerine şerh, ihtisâr, ikmâl, talîk

²¹⁷ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Müzhir fî ‘ulûmi’l-luğa*, (Beyrut: Mektebetül-Asriyye, 1986), 1/81.

²¹⁸ Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, 508

²¹⁹ Ebû’l-Hasen Saîd b. Mes’ade el-Mücâşiî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]) Basra dil mektebinin tanınmış âlimi. Tahsilini Basra’da tamamladı. En meşhur hocası, yaşça kendinden küçük olan Sîbeveyhi’dir. Hocasının hocalarından da okumuştur. Ahfeş el-Evsat, Sîbeveyhi’nin en güçlü ve en meşhur talebesi, aynı zamanda yakın dostu oldu. Hocasının ölümünden sonra da onun “*el-Kitâb*’ını” okuttu ve bu eseri ilim dünyasına tanıttı. Hocasını Sîbeveyhi, Bağdat’ta Ali b. Hamza el-Kisâî ile yaptığı meşhur münazarada yenik sayılınca Basra’ya döndü, uğradığı haksızlığı Ahfeş’e anlattı ve Ahvaz’a gitti. Ahfeş de Kisâî ile görüşmek üzere Bağdat’a hareket etti. Kisâî’ye yönelttiği sorularla onu zor durumda bırakmasına rağmen Kisâî’nin yakın ilgisini gördü ve onun isteği üzerine yanında kalarak çocuklarına ders verdi, kendisine de Sîbeveyhi’nin “*el-Kitâb*’ını” okuttu. Yine Kisâî’nin ısrarı üzerine “*Me’âni’l-Kur’ân*” adlı eserini yazdı. Daha sonra Kisâî ile talebesi Ferrâ bu eseri örnek olarak aynı isimdeki kitaplarını yazdılar. (İnci Koçak, “Ahfeş el-Evsat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/526)

ve tenkit gibi çeşitli çalışmalar yapılmıştır.²²⁰ Kûfe nahiv ekolünde eser telifi ise ilk olarak er-Ruasi “*el-Faysal*” kitabıyla başlamış ve ondan sonra talebeleri el-Ferrâ’nın “*el-Hudud*” ve “*Meâni el- Kur’ân*” isimli kitapları ve el-Kisâi’nin bir dizi eseriyle devam etmiştir. Bu dönemden sonra gelen Nahivciler nahive yeni bir yön vermiş ve yeni metotlar geliştirmişlerdir. Sîbeveyhi’den sonra Basra dil ekolünde çalışmalar Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî,²²¹ Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî,²²² Ebû Saîd Abdülmelik el-Asmaî el-Bâhilî²²³ ve Ahfeş tarafından devam ettirilmiştir. Sîbeveyhi’nin talebesi olan Ahfeş Basra ve Kûfe âlimleri tarafından da makbul sayılmış ve kendisinin “*Me’âni l-Kur’ân*” kitabıyla Kûfe medresesi âlimleri olan el-Kisâi ve el-Ferrâ’ya aynı isimli kitap yazmalarına ilham kaynağı olmuştur. Bu dönemde Basrada Sîbeveyhi’den sonra gramer âlimlerinin imamı olarak nitelenen el-Müberred²²⁴ kendisine has bir metot geliştirmiş ve eserlerinde bazı konularda ona muhalefet ederek Sîbeveyhi’yi tenkit etmiştir. Aynı zamanda el-Müberred, nahivcilerin

²²⁰ Mehmet Yavuz, Gramer Çalışmalarını Başlatan Amiller ve İlk Çalışmalar, *Nusha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3/10 (2003), 124.

²²¹ Ebû Muhammed Yahyâ b. el-Mübârek b. el-Mugîre el-Yezîdî el-Adevî (ö. 202/817) Meşhur kıraat ve gramer alimlerinden. 128/745 yılında Basrada doğdu, Abbâsî Halifesi Memun’un terbiyesini üstlenmiş, sika olarak bilinmiştir. Hadis ilmiyle ilgilenmese de Kur’ân, Gramer ve Tarih ilminde alim idi. O, Ebû Amr ve Halil b. Ahmet el-Ferâhîdî’den Arapça okumuştur. Onun, “*Kitâbü’n-Nevâdir fi’l-luğa*”, “*Kitâbü’l-Mağşûr ve’l-memdüd*”, “*Kitâbü’n-Nağt ve’s-şekl*”, “*Kitâbü’n-Nevâdir fi’l-luğa*” ve “*Muhtaşar fi’n-nahv*” isimli kitapları vardır. el-Yezîdî yetmiş dört sene yaşamış ve 202/817 yılında Bağdat’da vefat etmiştir. (ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 9/563)

²²² Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî (ö. 215/830) Basra dil medresesine mensup dil ve edebiyat alimi. 120/737 yılında Basrada doğmuş, onun büyük dedesi Sabit b. Zeyd b. Kays el-Hazrecî’dir. O, Allah Resulünün (sas) zamanında *Kur’ân* katiplerinden olmuştur. Onun birkaç kitabı vardır. O, 215/830 yılında Basrada vefat etmiştir. (ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 9/495)

²²³ Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831), Basra dil mektebinin önde gelen simalarından şiir ve ahbâr râvisi, dil ve edebiyat âlimi. 122/740 yılında Basrada doğmuş, orada yetişmiş ve bu ekolün önemli temsilcilerinden ders almıştır. İmam Şâfi’î’nin talebesi olmuş ve Arapça öğrenmek için bedevilerin arasında yaşamıştır. Hârûn er-Reşîd’in oğlu Emin’in terbiyesini üstlenmiş ve 216/831 yılında Basrada vefat etmiştir. (Süleyman Tülücü, “Asmaî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 3/499-500)

²²⁴ Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900) Arap dili ve edebiyatı âlimi. “Soğutulmuş” anlamındaki “Müberred” lakabının, hocası Ebû Osman el-Mâzinî’nin sorularına gönle serinlik veren isabetli cevaplar vermesi sebebiyle Mâzinî’nin, “Sen müberridsin” şeklindeki sözünden ortaya çıktığı, ancak bu kelimenin, kendisini çekemeyenler ve Kûfe mektebi mensupları tarafından alay etmek amacıyla “müberred” şekline dönüştürüldüğü kaydedilir. İlk tahsili Basrada yapmış ve burada Sîbeveyhi’nin “*el-Kitâb*” eserini Ebû Ömer el-Cermî’den okumaya başlamış, fakat onun vefat etmesi sebebiyle Mazini’nin yanında tamamlamış ve bu dönemde “*el-Kitap*”a reddiye şeklinde yazdığı “*Mesâ’ilü’l-galat*” kitabını kaleme almıştır. 28 Zilhicce 286 (4 Ocak 900) tarihinde Bağdat’ta vefat eden Müberred, Bâbülkûfe semtindeki mezarlığa defnedildi. (İsmâil Durmuş, “Müberred”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 31/432-434)

biyografisine dair ilk eseri yazan dilci olmuş, daha önce fiilen var olan Basra mektebi için “Basriyyûn” adı da ilk defa onun tarafından kullanılmıştır.²²⁵ Öte yandan Kûfelilerin temsilcisi olan Sa‘leb²²⁶ “*Kitâbü İhtilâfi’n-nahviyyîn*” isimli eseriyle iki mektep arasındaki görüş farklarına dair ilk veya ikinci eseri ortaya koymuştur. Müberred’den sonra Nahiv ilmi bambaşka bir seyir izlemiş ve metotsuz olan nahive bir yol çizilmiştir. Bu âlimlerle birlikte nahiv ilmi geleneğinde büyük değişiklikler meydana gelerek ilmi bir metodolojiye kavuşmuştur. Bununla birlikte bu dönemde önceki çalışmaları şerh, ikmal ve ihtisar edilmiş, terimleri tamamlamış ve tanımları yeniden gözden geçirmiştir. Bu asırda ortaya çıkan Zenc, Zutlar ve Karmatî saldırıları neticesinde Basra ve Kûfede meydana gelen karışıklıklar sebebiyle iki ekole mensup dilcilerin hicretin üçüncü yüzyılının (m. dokuzuncu yüzyıl) sonlarına doğru Bağdat’a yönelmesiyle bu devre kapanmıştır. İki ekol temsilcileri bir süre Bağdat’ta da tartışmalarını sürdürmüş, ancak kısa bir müddet sonra mektep taassubu ve ihtilâflar erimeye yüz tutmuştur.²²⁷

Bundan sonraki tercih döneminin en meşhur nahivcilerinden Ebû İshâk İbrâhîm ez-Zeccâcî’ı (ö. 311/923)²²⁸, Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî’yi (ö. 337/949)²²⁹, es-Sîrâfî’yi, Ebû’l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî er-Rummânî’yi (ö. 384/994)²³⁰, Ebû

²²⁵ Durmuş, *Nahiv*, 36/ 300-306.

²²⁶ Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr (Seyyâr) eş-Şeybânî (ö. 291/904) Sa‘leb ismiyle meşhur olan Kûfe dil mektebi ileri gelenlerinden, lügat, nahiv, şiir, edebiyat, Kur’an ve hadis âlimi. Merzibani’nin rivayetine göre hicretin 200 senesinde doğmuş, 291 yılında Abbâsî halifesi Müktefi döneminde vefat etmiştir. O, Bağdatda Babüş-Şam kabiristanında defin edilmiştir. (Hamevi, “Ebû’l-Abbâs Saleb”, *Mucemü’l-Udeba*, 2/55-78)

²²⁷ Durmuş, *Nahiv*, 36/ 300-306.

²²⁸ Ebû İshâk İbrâhîm bin es-Serî bin Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923) Arap dili ve edebiyatı âlimi, müfessir. 241 (855) veya 230 (844) yılında Bağdat’ta doğdu ve burada yaşadı. Küçüklüğünden beri cam işleriyle uğraştığı için “Zeccâc” lakabıyla tanındı. Bağdatda ilk önce Kûfe ekolünün önde gelen ismi Sa‘leb’den ders aldı ve sonra Basra ekolünün liderlerinden olan Müberred Bağdata gelince onun öğrencileri arasına katıldı ve Sibeveyhi’nin “*el-Kitap*” eserini onunla okudu ve ölene kadar da ondan ayrılmadı. O, Bağdatda vefat etmiştir. (Emrullah İşler, “Zeccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 44/173-174).

²²⁹ Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân bin İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî (ö. 337/949) Arap dili ve edebiyatı âlimi. Uzun süre hocası Ebû İshak ez-Zeccâc’ın yanında kalmasından dolayı “Zeccâcî” nisbesini almış ve bununla şöhret kazanmıştır. Zeccâcî muhtemelen hocası Zeccâc’ın ölümünden sonra Bağdat’tan Halep’e gitti, ardından Dımaşk’a geçti ve orada uzun yıllar tedris ve telifle meşgul oldu. Bir ara Mekke’de bulundu, el-Cümel’ini orada yazdı, daha sonra Taberiye ve Eyle’ye gitti. Kaynakların çoğunda Zeccâcî’nin 337’de (949) Dımaşkta veya Taberiyede vefat ettiği kaydedilmekle beraber 339 (951) veya 340 (952) yılında öldüğünü söyleyenler de vardır. (Musa Yıldız, “Zeccâcî Ebû’l-Kasım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 44/175-176).

²³⁰ Ebû’l-Hasen Alî bin İsâ bin Alî er-Rummânî el-Bağdâdî (ö. 384/994) Arap dili ve belâgatı âlimi, Mu‘tezile kelâmcısı. Aslen Sâmerâlî olup 296 (908) yılında Bağdat’ta doğdu. Nar veya nar suyu

Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî'yi (ö. 377/987)²³¹, İbn Cinnî'yi sayabiliriz. Bu dönem hicretin üçüncü yüzyılının (m. dokuzuncu yüzyıl) sonlarına doğru başlamış ve hicretin dördüncü yüzyılının (m. onuncu yüzyıl) ortalarına kadar devam etmiştir ve Büveyhîlerin eliyle İslâm devletinin yıkılmasıyla son bulmuştur.²³²

İbn Cinnî'nin²³³ eserleriyle gramer konuları tamamlandığı hicretin dördüncü yüzyılının miladi on birinci asır) başından itibaren araştırma ve çalışmalar ciddi bir durgunluk devresine girmiştir. Ancak bu dönemden sonra başlamış olan medrese çalışmaları

---

satıcılığına ya da Vâsıt şehrindeki Rummân Kasrı'na izâfetle Rummânî, hocası İbnü'l-İhşîd'e izâfetle İhşîdî nisbeleriyle ve geçimini eser istinsahıyla sağladığı için Verrâk lakabıyla anılır. Zeccâc, İbnü's-Serrâc ve İbn Düreyd gibi dil âlimlerinin derslerine devam etti. Nahiv ilminde Basra mektebine, kelâm ilminde İbnü'l-İhşîd'in önderliğini yaptığı İhşîdiyye Mu'tezile ekolüne mensuptur. Rummânî, terminolojisiyle birlikte mantık ilmini Arap nahvine ilk uygulayanlardan sayılır. 11 Cemâziyelevvel 384 (23 Haziran 994) tarihinde Bağdat'ta vefat eden Rummânî, Şûnîziyye Mezarlığı'nda Ebû Ali el-Fârisî'nin kabrinin yanına defnedildi. (Sedat Şensoy, "Rummânî el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008, 35/242-244).

²³¹ Ebû Alî Hasen bin Ahmed bin Abdilgaffâr el-Fârisî (ö. 377/987) Basra mektebine mensup nahiv âlimi. 288 (901) yılında Şiraz civarındaki Fesâ kasabasında doğdu. Yirmi yaşına kadar burada kaldı. Babası İranlı, annesi Arap asıllıdır. Kendilerinden gramer okuduğu diğer hocaları arasında Ebû İshak ez-Zeccâc, Ebû Bekir İbnü's-Serrâc, Ebû Bekir bin Hayyât, İbn Düreyd bulunmaktadır. Tahsil için gittiği Bağdat'ta on yıldan fazla kaldıktan sonra 341'de (952) Musul'a geçti; orada İbn Cinnî ile karşılaştı; daha sonra bu en sadık öğrencisiyle birlikte Halep'e gitti. Yaklaşık yedi yıl kaldığı Halepte birçok meşhur nahivci, şair ve filologun toplandığı Hamdânî Hükümdarı Seyfûddeve'nin sarayında onun hizmetinde bulundu. Büveyhî Hükümdarı Adudüddeve'nin daveti üzerine Halepten ayrılarak Dimaşk, Bağdat ve diğer bazı şehirleri gezdikten sonra Şiraza gitti ve orada yirmi yıl kaldı (959-979). Hayatının en verimli devresi olan bu süre içinde üç büyük eserini kaleme aldı. İbn Cinnî vasıtasıyla tanıştığı şair Mütenebbî ile yine burada karşılaştı. Ayrıca Adudüddeve'ye nahiv okuttu. Bu hükümdar Bağdata hâkim olunca (369/979) Ebû Ali el-Fârisî de oraya gitti ve Bağdat'ta vefat etti. (Mehmet Reşit Özbalkıç, "Fârisî Ebû Alî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 10/88-90)

²³² Durmuş, *Nahiv*, 36/ 300-306.

²³³ Ebû'l-Feth Osmân bin Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî (ö. 392/1002) Arap dili ve edebiyatı âlimi. Musulda dünyaya geldi. Doğum tarihiyle ilgili olarak kaynaklarda 300 (913), 321 (933), 322 (934), 330 (942) gibi farklı tarihler verilmektedir. Yunan asıllı bir babanın çocuğudur. Babasının adı olan Cinnî Yunanca'da "cömert, asil, güzel fikirli ve saygın kişi" anlamlarına gelen Gennaius kelimesinin Arapçalaştırılmış şeklidir. İbn Cinnî, daha çok babasının bu adına nispetle meşhur olmakla birlikte nahiv ilmindeki geniş bilgisi sebebiyle Nahvî, doğduğu yere nispetle Mevsîlî, lügat ilmindeki yüksek mevkiinden dolayı lügavi, babasının hizmetinde bulunduğu aileye izâfetle Ezdî nisbeleriyle de anılmıştır. Ebû'l-Abbas el-Mevsîlî'den sonra en önemli hocası Ebû Ali el-Fârisî'dir. O, yaklaşık kırk yıl Ebû Ali el-Fârisî'den ayrılmamıştır. İlmî ve fikrî şahsiyetinin teşekkülünde ve özellikle dil ilimleri sahasında yetişmesinde büyük etkisi olan Ebû Ali el-Fârisî'nin görüşlerine çok değer vermiş, çalışmalarında uyguladığı yöntemi büyük ölçüde ondan almıştır. Çok defa Ebû Ali el-Fârisî ile birlikte Halep, Dimaşk, Vâsıt, Şiraz ve Bağdat gibi devrin önemli kültür merkezlerine seyahatlerde bulunan İbn Cinnî, önde gelen âlim ve şairlerle tanışma ve onlarla dil meselelerini tartışma imkânı buldu. Ünlü şair Mütenebbî ile Halep ve Şirazda birçok defa görüştü ve aralarında samimi bir dostluk kuruldu. Daha sonra Bağdat'a yerleşen İbn Cinnî ilmî çalışmalarını hayatının sonuna kadar burada sürdürdü. 28 Safer 392 (16 Ocak 1002) tarihinde Bağdat'ta öldü. Genellikle mutasavvıfların defnedildiği Şûnîziyye Kabristanı'nda hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin yakınında gömüldü. (Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 19/397-400).

gramer konularının ders kitaplarında yer almasıyla yeni bir dönem ve merhaleye girmiş, kolayca ezberlenmesi için konuları özetleyen kitaplar, bunlara yazılan şerhler ve gramer konularını şiir şeklinde anlatılması gibi şekillerde günümüze kadar devam ederek gelmiştir.²³⁴

2.1.2. Sarf İlmî

Sözlükte “çevirmek, döndürmek”²³⁵ anlamındaki sarf kelimesi terim olarak amelî ve nazarî olmak üzere iki manada kullanılır. Amelî sarf, asıl kabul edilen kelimeyi lafız veya anlamla ilgili bir maksat için değişik fiil ve isim vezinlerine dönüştürmektir. Buna tasrif de denir. Nazarî sarf ise Arapça kelimelerin kalıplarını i‘rab ve bina dışındaki durumlarını anlamayı sağlayan genel kaideler topluluğudur. el-Cürçânî “*et-Ta‘rifât*” kitabında bu ilmi “İ‘lâl bakımından kelimenin değişmesi” olarak tanımlar.²³⁶ Müteahhir dilbilimciler sarf ilmiyle tasrif ilmini aynı manada kabul ederken Sîbeveyhi gibi kadim âlimler tasrifi, sarf ilminin bir cüz ve bu ikisinin de nahivden bir hisse olduğunu demişler. Eski âlimler “sarf” kelimesini tenvin anlamında da kullanmışlardır ve Nahiv kitaplarında “munsarif” ve “gayr-i munsarif” isimlerle birlikte ismin ne zaman sarfı (tenvini) alıp almayacağı hakkında da bölümler vardır. Bizim değinmek istediğimiz ise modern dönemde sarf ilmi olarak bilinen ve mebnî isimler, câmid fiiller ve harfler dışında çekimli bir fiil kökünden türeyen fiillerle isimler çerçevesinde mücerred (aslî) ve mezîd kalıplar, bunlara ârız olan harf ve hareke değişiklikleri demek olan ibdâl, i‘lâl, kalb, hazif, idgam ve imâle durumları ele alan morfoloji ilmidir.²³⁷

Sarf ilminin ortaya çıkış sürecine baktığımızda bu ilmin ilk başta nahiv ilmiyle karışık bir şekilde geliştiğini görmekteyiz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi dilbilim ilimlerinden olan nahiv ve sarfın bir ilim dalı olarak oluşması aynı dönemde aynı sebeplerle²³⁸ başlamış, ilk dönem gramer âlimlerinden olan Sîbeveyhi kendisinin gramer eserinin ikinci bölümünün

²³⁴ el-Efgânî, *Min târîhi‘n-nahv*, 40; et-Tantâvî, *Neşetü‘n-Nahv*, 19; Durmuş, *Nahiv*, 36/ 300-306.

²³⁵ Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü‘l-‘Arab*, (Kahira: Dâru‘l-Ma‘ârif, 2007), 4/2434

²³⁶ el-Cürçânî, *et-Ta‘rifât*, 113.

²³⁷ Hulusi Kılıç, “Sarf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/136-137.

²³⁸ Bu sebepler, Arap olmayanların İslâm’a girmesi, *Kur‘ânın okunuşunda* ve genel olarak dilde hataların çoğalması olarak özetlenebilir. Çünkü dildeki hata ve bozulma sadece kelime sonundaki hareke yanlışlığıyla değil, bununla birlikte kelimenin bünyesinde de görülmekteydi.

büyük bir kısmını sarf ilmine ayırmıştır. Bu usul sonraki dönemlerde yazılmış gramer kitaplarına da tesir etmiş ve birçok gramer âlimi kendi kitaplarının bir bölümünü sarf ilmine ayırmıştır. Sîbeveyhi'den sonraki dönemde yaşamış Ebû Osmân el-Mâzinî'nin²³⁹ onun kitabında yer almış sarf konularını çıkararak bu ilimde ilk müstakil kitabı yazdığı rivayet edilir. Bu eser elimize ulaşan en eski sarf kitabı olması sebebiyle Ebû Osmân bu ilmin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Onun yazdığı “*et-Tasrîf*” metin olarak değil İbn Cinnî'nin “*el-Münşif*” isimli şerhiyle bize ulaşmıştır.

Ama el-Mâzinî'nin bu ilmin kurucusu olması meselesi de âlimler arasında ihtilaf konusu olmuş, Süyûtî, kelime veznini tespitine dair Muâz b. Müslim el-Herrâ'dan gelen bir rivayete göre onu bu ilmin kurucusu saymıştır. Modern dönem dilcilerinden Ahmet el-Hamlâvî'de²⁴⁰ bu konuda es-Süyûtî'ye tabi olmuştur. Muâz b. Müslim el-Herrâ'nın şia mezhebine temayülü sebebiyle bu görüş şia Nahiv âlimleri tarafından daha çok kabul edilip yaygınlaştırılmıştır. Ancak son dönemlerde yapılan araştırmalar bunun bir esası olmadığını tespit etmiştir.²⁴¹ Modern Arapça dilbilim âlimlerinden Prof. Dr. Mazin el-Mübarek bu iddiaları çürüten delilleri aşağıdaki gibi sıralamaktadır:

1. Muâz b. Müslim el-Herrâ'nın hayatı hakkında malumat veren biyografi kitaplarının müellifleri ona herhangi bir kitabı atfetmezler.
2. Muâz b. Müslim nahiv ilminin sarf ilminden ayrışmadığı bir dönemde yaşamıştır.
3. O, Arap dilini iyi bilmesine rağmen nahiv ilminde yeterli bir donanıma sahip değildir ve buda onu ardından söz ettirecek bir değere sahip kitap bırakmaya engel olmuştur.

²³⁹ Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî (ö. 249/863) Arap dili ve edebiyatı âlimi. Hicri 175'te (791) Basra'da doğdu. Kaynaklar, Ebû Osman'ın nahiv ve lugat konusunda Basra âlimlerinin en meşhurlarından biri olduğunu zikretmekte, talebesi olan Müberred, Sibeveyhi'den sonra nahvi en iyi onun bildiğini söylemiştir. İtikadî yönden İmâmiyye mezhebine mensup olan Ebû Osman bazı konularda Mürcie görüşünü benimsemiştir. Ebû Osman el-Mâzinî nahivden ziyade sarfla ilgilenmiş, daha önce nahivle birlikte ele alınan sarfı müstakil bir ilim halinde tedvin eden ilk dilci olmuştur. O, hicretin 249 (miladi 863) yılında Basra'da vefat etmiştir. (Hüseyn Elmalı, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/209-210).

²⁴⁰ Ahmet b. Muhammed b. Ahmet el-Hamlevî (1856-1928) Mısırlı dilbilim alimi. On dokuzuncu yüzyılın en meşhur nahiv ve sarf alimlerinden biridir. Sarf ilminde en meşhur kitaplardan biri olan “*Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf*” kitabının müellifidir. (Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifin*, 1/528).

²⁴¹ Kılıç, *Sarf*, 36/136-137.

Binaenaleyh Muâz el-Herrâ nahivci olarak nitelenmekte fakat nahiv âlimlerinin önde gelenlerinden sayılmamaktadır.²⁴²

Sibeveyhi ve Ebû Osmân el-Mâzinî'nin çalışmalarından sonra Basra ve Kûfe medreseleri mensupları tarafından bu ilme dair birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin çoğunluğunda “tasgir”, “feale” ve “efa’le”, “maksur ve memdud”, “müzekker ve müennes” “hemz” ve “ebniye” gibi sarf ilminin bazı alt konuları başlık olarak ele alınıp incelenmiştir. Bu dönemden sonra ise özellikle Bağdatda başlayan tercih döneminde ve sonrasında sarf ilminde bağımsız birçok kitab yazılmıştır. Bunların en meşhurlarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz: Muhammed b. Ahmed b. Keysân'ın²⁴³ “*et-Taşârîf*” kitabı, Ebû Alî el-Fârisî'nin “*et-Tekmile*” kitabı, Ali b. İsa er-Rumani'nin “*Tasrif*” kitabı, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinî “*el-Münşif*”, “*Muhtaşarü't-taşrif 'alâ icmâlihî*” ve “*el-Muktedab min kelâmi'l-'Arab*” kitaplarını zikretmek mümkündür.²⁴⁴

İslâm dünyasında özellikle Osmanlı medreselerinde aşağıda hayatları hakkında malumat vereceğimiz Azerbaycan asıllı gramer âlimleri İbnü'l-Hâcib'in “*eş-Şâfiye*” ve ez-Zencânî'nin “*el- İzzî*” ile her üçünün de yazarı bilinmeyen “*el-Emşile*”, “*Binâ'ü'l-ef'âl*”, “*el-Mağşûd*” isimli eserler ve Ahmed b. Ali b. Mesûd'un “*Merâhu'l-ervâh*” adlı muhtasar sarf kitabı yoğun ilgi görmüş, bunlarla ilgili çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmış, tekrar baskıları ve Türkçe tercümeleleri yapılmıştır.²⁴⁵

²⁴² Prof. Dr. Mazin el-Mübarek, Fi Târîhi İlmi's-Sarf ve Mustalahâti, *Birleşik Arap Emirlikler (Dubai) İslâmî ve Arapça Araştırmaları Fakültesi Dergisi*, 19, (2000), 295-312.

²⁴³ Ebû'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (Muhammed) b. Keysân en-Nahvî el-Bağdâdî (ö. 320/932) Dil, edebiyat, tefsir ve hadis âlimi. Bağdat'ta doğdu ve orada yaşadı. Bazı lehçelerde “hile, ihanet” anlamına gelen Keysân kelimesi kendisinin, babasının veya dedesinin adı ya da lakabıdır. Hatîb el-Bağdâdî gibi bazı müellifler İbn Keysân'ın vefat tarihini 10 Zilkade 299 (28 Haziran 912) olarak kaydetmişlerdi. Keskin bir zekâyâ, güçlü bir muhakeme ve hâfızaya sahip olan İbn Keysân, değişik kültürlerle olan merakı sebebiyle önce Kûfe dil mektebinin öncüsü Sa'leb'in derslerine devam etti. Ondan Kûfe nahvini öğrendikten sonra Basra dil mektebi lideri Müberred'in derslerini takip ederek iki mektebin görüşlerini ve aralarındaki ihtilâflı meseleleri öğrenme imkânı buldu. Bu mekteplerin görüşlerini uzlaştıran şiiir râvisi, dil, lugat ve ahbâr âlimi Ebû Amr Bendâr b. Abdülhamîd el-Kerhî el-İsfahânî'den istifade etti. İbn Keysân'ın görüşleri, Basra ve Kûfe mektepleri arasında orta bir yol tuttuğu için Bağdat uzlaştırmacı ve seçmeci dil mektebinin ilk temsilcisi sayılan Ahfeş el-Evsat'ın görüşleriyle benzerlik arzeder. Çoğunlukla Kûfe dil mektebinin, bazan da Basralılar'ın görüşlerini takip etmekle birlikte şâz kıraat ve rivayetlere dayanan şâz kıyasa da yer vererek kendine has bir kıyas yöntemi kullanmıştır. (İsmâil Durmuş, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/134-136).

²⁴⁴ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 18; el-Efgânî, *Min târîhi'n-nahv*, 35; et-Tantâvî, *Neşetü'n-Nahv*, 19.

²⁴⁵ Kılıç, *Sarf*, 36/136-137.

2.2. AZERBAJCAN'DA ARAP DİLİ ÜZERİNE ÇALIŞMALARIN BAŞLAMASI

2.2.1. Azerbaycan'da Arap Dili Eğitiminin Tarihi Serüveni

Azerbaycan'da milattan önceki dönemlerde Zerdüşti mektepleri ve milattan sonraki yüzyıldan asilzade ve din adamlarının çocuklarının okudukları Hıristiyan mektepleri bulunduğu dair bazı veriler olsa da genel olarak okul çatısı altındaki yaygın eğitiminin İslâm dininin yayılmaya başladığı dönemden itibaren sürdürüldüğü tahmin edilmektedir. Bu topraklar I/VII. yüzyılda İslâm orduları tarafından fethedildikten sonra diğer fetih olunan bölgeler gibi ahalinin çoğunluğu İslâm'ı kabul etmiştir.²⁴⁶

Müslümanların Azerbaycan'ı fethi ve hilâfetin bu topraklarda uzun süre hâkim olması memleketin kültürel hayatında derin iz bırakmıştır. Orta Çağ'da İslâm kültürünün güçlendiği Emeviler ve Abbâsiler dönemlerinde, geçmişte bir halkın dili olan Arapça artık geniş arazilere yayılmış büyük bir medeniyetin diline dönüşmüştür. İslâm'ı kabul edip Araplaşmayan birçok millet gibi Azerbaycanlı'larda tedricen Arapların diniyle birlikte onların dillerini de benimseyerek uzun bir süre ilmi, dini ve edebi eserlerde bu dili kullanmışlardır. Bunun sebebi olarak güney ve kuzey Azerbaycan topraklarında yaşayan milletlerin çeşitli dillerde konuşması, tek dilin olmaması, dar bir çerçevede kullanılan Alban alfabesini saymazsak tatbik edilen alfabenin olmaması ve başka amilleri zikredebiliriz. Emevi Halifesi Abdulmalik b. Hişam'ın (685-705) yaptığı reformlar sonucunda devlet dairelerinde yazışmaların ve kayıtların sırf Arapça olması devlet dairelerinde çalışan Azerbaycan'lı memurların da bu dili öğrenmelerini zorunlu kılmıştır. Nitekim bu dönemden sonra Arapça bilmeyenlere devlet idarelerinde küçük görevler de verilmiyordu. Araplar'ın Azerbaycan'ı fethinden sonra geçen iki asırdan sonra bu dili bilmek bir kültür göstergesi olmuştur. Bu dönemde devlet dairelerinde yapılan yazışmaların Arapça yapılması, fetih edilen topraklara Arap kabilelerinin göç ettirilmesi ve İslâm'ı kabul etmiş Azerbaycanlı'larında bu dini öğrenmek için çalışmalarını Arapça'nın çok süratli bir şekilde bu topraklarda yayılmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan İslâm'ın esas kitabı olan Kur'ân-ı Kerim'in yalnız Arapça öğrenilmesinin vacip olması da bu dilin Azerbaycan'da geniş bir

²⁴⁶ Memmedeli Babaşlı, *Arap Filoloji İhtisası Üzere Bakalavr Kadr Hazırlığı: Mevcut Tecrübe ve Yeni Temayüller*, "Yabancılara Arap Dilinin Tedrisi Meselelerine Muasır Bakış" Uluslararası Konferansı Materyalleri, Bakı, 2009, 188-189.

şekilde yayılmasına ve daha derinden öğrenilmesini sağlamıştır. Nitekim her bir Müslüman ve hatta kendi çıkarları için Müslüman olmayanlar da bu dili öğrenmeğe mecbur kalmışlardır. Genel olarak o dönemde her bir Müslüman ilk önce bir dini cemaatin ferdi, sonra bir yerin sakini ve tüm bunlardan sonra her hangi bir milletin temsilcisiydi. Buna göre de milli ve etnik sınırlar zayıflayarak yok derecesine ulaşmış ve dini kimlik ise esas amile çevrilmiştir. Bu da Arap olmayan milletler arasında Arapça'nın öğrenilmesi ve öğretilmesinin esas sebeplerinden biriydi. Tüm bu amillerle birlikte Azerbaycan'da Arapça'nın yayılmasının esas sebebi diğer Orta Doğu halklarıyla dokuzuncu asırdan sonra genişlemekte olan ve diğer yüzyıllarda da devam eden ticari, ekonomik ve siyasi ilişkilerin olmasıydı.²⁴⁷

Tabii ki Arapça hemen tüm Azerbaycan'ın akli ve kültürel hayatına giremezdi. O, tedricen ilk önce siyasi ve dini bir dil olarak yayılmış, belirli bir zaman geçtikten sonra ilmi ve edebi eserlerin dili gibi yerleşmeye başlamıştır. Azerbaycan'da doğmuş ve ilk tahsillerini burada almış Arap dilli âlimlere baktığımızda onların ilk temsilcilerinin II/IIX. yüzyılda olduğunu görürüz. Bundan önce yetişmiş olanlarsa esir edilerek Arap yarımadasına götürülen ve orada yetişmiş olan Azerbaycanlı'lardır.²⁴⁸

Azerbaycan'ın fethinden sonra geçen ilk yüzyılda İslâm Hilâfetindeki diğer diyarlar gibi Arapça Azerbaycan'da da genel yazı ve konuşma dili haline gelmiş, bu tarihten itibaren Arapça ilim ve medeniyet dili statüsü kazanmış, zengin ilmi, dini ve edebi mirasın oluşmasında tarihi rol oynamıştır. Azerbaycan toprakları İslâmı tanıdıktan sonra çeşitli şehir ve kasabalar da cami ve medreseler inşa edilmiştir. Sahabe ve tabiin döneminde esas konulan bu medreseler Berde, Şamahi, Gence ve Şabran gibi büyük şehirlerle birlikte Azerbaycan'ın tüm bölgelerine yayılmış durumdaydı. Bu medreseler de dünyevi ilimlerle birlikte İslâmi ilimler de okutulduğu için anahtar ilim olarak ilk önce Arapça okutulurdu. Bu cami medreseleri her bir köye kadar ulaşmış ve burada en azından ilkokul seviyesinde eğitim İslâmi ve dünyevi ilimlerde verilirdi.²⁴⁹

---

²⁴⁷ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 217; Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 57.

²⁴⁸ Malik Mahmudov, *Arapça yazmış Azerbaycanlı Edip ve Şairler (VII-XII. asırlar)*, (Bakı: Şerq-Qerb, 1983), 29.

²⁴⁹ Memmedeli Babaşlı, *Arap Filoloji İhtisası Üzere Bakalavr Kadr Hazırlığı: Mevcut Tecrübe ve Yeni Temayüller*, “Yabancılar Arap Dilinin Tedrisi Meselelerine Muasır Bakış” Uluslararası Konferansı Materyalleri, Bakı, 2009, 188-189.

İslâmı kabul etmiş tüm halklar gibi o zaman dini-etnik anlamı genel “Müslüman” manasıyla kombine olan Azerbaycanlı’larda bu medreselerde alınan ilmin sonucu olarak dokuzuncu yüzyılın ortasından onuncu yüzyılın sonlarına kadar ilerleme ve on-on ikinci yüzyıllarda çiçeklenme dönemini yaşayan Müslüman kültürünün gelişimi sürecine büyük katkılar sağlamışlardır. Bu dönemde Arap ülkelerine özellikle Bağdat, Kûfe, Basra, Dimeşk ve Kâhire gibi ilim merkezlerine Arap dilini ve İslâmi ilimleri derinden öğrenmek için çok sayıda Azerbaycan’lı talebe gitmiştir.²⁵⁰

Arapça’nın resmi ve ilmi bir dile dönüşmesi sonucunda yerli ahali arasında bu dilde yazan ve Arap edebiyatını tam bir şekilde benimseyen şair ve yazarlar da yetişmiştir. Bazı Azerbaycan’lı Arap dili araştırmacılarının da bildirdiği gibi, Farsça şiir diline dönüşmeden önce yedinci asrın ikinci yarısından başlayarak birçok Azerbaycan’lı şair ve edebiyatçı eserlerini Arapça kaleme almış ve Azerbaycan Edebiyatına kıymetli eserler kazandırmışlardır.²⁵¹

İlk dönemlerde mevali ismiyle bilinen bu insanların sekizinci yüzyılın ortalarından ortaya çıkan “şuûbiyye”²⁵² akımına katıldıkları görülmektedir. Bu şair ve yazarlar genel olarak İslâm kültürüne ve özel olarak Azerbaycan edebiyatına büyük eserler kazandırmışlardır. Araştırmacıların görüşüne göre bu şairlerden Musa Şehavat, İsmâil b. Yasar ve Ebû'l-Abbas el-Ama Azerbaycan’da doğmuş ve esir edilerek Arabistan yarımadasına getirilmiştir. Medine şehrine yerleşerek Arapçalarını geliştiren bu isimler orada kendi eserlerini yazmışlardır. Kaynaklarda Tebriz, Şamahî, Gence, Beylekan ve diğer şehirlerde Şirvanşahlar, Şeddadiler ve Selçukluların saraylarında Arapça şiirler yazan şairlerin toplandığını, bu şehirlerden Gence ve Beylekan’da şiir yarışmalarının düzenlendiği hakkında malumatlar verilmektedir.²⁵³

Miladi on birinci yüzyıla geldiğimizde Azerbaycan’da Arap dilli kültürün daha hızlı gelişmesi bu dilin medeniyetin tüm kısımlarında kendisini göstermesiyle bilinmektedir. Bu

---

²⁵⁰ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 218.

²⁵¹ Mahmudov, *Arapça yazmış Azerbaycanlı Edip ve Şairler*, 5.

²⁵² Sözlükte halk ve millet anlamına gelen şuûbiyye terim olarak İslâm’ı kabul eden Fars, Türk ve Berberî gibi milletlerin Araplar’dan üstün olduğunu savunan milliyetçilik akımı, siyasî, fikrî ve edebî harekettir. (Apak, “Şuûbiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/244-246)

²⁵³ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 227.

asırda Arap dili Azerbaycan'ın tüm şehir ve köylerine yayılmış ve buralara hâkim olmuştur. Bu asırda bazı şair ve edebiyatçıların Fars diline yönelmesine rağmen bu yönelme Arapça'nın gelişmesinin ve yayılmasının önünü kesememiş ve aksine bunu daha da hızlandırmıştır. Özellikle bu yüzyıl Arapça'nın bizim ilmi ve kültürel mirasımızın birçok sahalarına derinden nüfuz ettiği bir dönemdir. Bu yüzyılın esas özelliği yetişmiş olan âlim ve şairlerin çoğunluğunun Azerbaycan'da yetişip burada yaşamalarıdır. Az bir kısmı ise ilmini burada alıp sonradan diğer İslâm ülkelerine giderek oralarda yerleşmişlerdir.²⁵⁴

On ikinci yüzyıla geldiğimizde Azerbaycan'da edebiyatın dili Fars diline çevrilmesine rağmen Arapça'da kendi diriliğini korumuş ve bu dönemde yazılmış eserlerde bu durum kendini göstermiştir. Nitekim bu dönemde yaşayıp, çeşitli ilimlerde eserler ortaya koyan Azerbaycan'lı âlimler Fars diliyle beraber Arapça'yı da yüksek bir şekilde kullanmışlar. Bunlara, meşhur şair Hâkânî Şîrvânî²⁵⁵ ve Mücüreddin Beylekani²⁵⁶ ile

²⁵⁴ Mahmudov, *Arapça yazmış Azerbaycanlı Edip ve Şairler (VII-XII. asırlar)*, 76.

²⁵⁵ Hâkânî Şîrvânî 520/1126 yılında Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmuş, ismi İbrahim b. Necubuddin Ali olarak bilinen ünlü Orta Çağ şairlerindedir. Amcası Kafiyüddin Ömer tarafından himaye edilerek eğitilmiş ve ondan Arapça dilbilgisi ve Arap şairlerinin şiirlerini okutmuştur. O, öğrenim gördüğü yıllarda Hakaiki mahlasıyla eserler yazmış, o, Peygamberimizin (sas) şairi Hassan b. Sabit'e benzetilerek ona amcası tarafından Hasanü'l-Acem ismi verilmiştir. Dönemin tanınmış şairlerinden Ebû'l-Alâ-yi Gencevî (Şîrvânî) onu kendi talebeleri arasına almış ve kızını ona vermiştir. Bu arada Şirvanşahlar'dan Ebû'l-Muzaffer Hâkân-ı Ekber, Hâkânî'ye "melikü's-şuarâ" ve "nedîmü's-şuarâ" unvanlarını tevcih ettiği gibi Hâkânî mahlasını kullanmasına da izin vermiştir. Hâkânî, Selçuklu Sultanı Sencer'le ilişki kurmak amacıyla Rey'e gitmiş, ancak orada iken Oğuzlar'ın Sencer'i esir ettiğini öğrenince Şîrvân'a dönmüştür. 552/1157 yılında hacc yapmak için yola çıkmış ve geri dönüşünde bir müddet İsfahan ve Bağdat'da kalmıştır. Memleketine döndükten sonra Derbend Emîri Seyfeddin Arslan'ın yanına gitmiş ve onun için kasideler yazmıştır. Hac seferinde kendisinin meşhur Tuhfetü'l-İrâkeyn isimli eserini kaleme almış, 554/1159 senesinde Şirvanşah sarayına geri dönmüş, burada büyük hakan Menûçîhr'in vefatına kadar kalmıştır. 565/1170 yılında büyük hakanın ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Âhistân ona babası gibi davranmamış ve hatta uğradığı iftiralar sebebiyle yedi ay Şabran kalesinde hapisanede kalmıştır. 569/1173 yılında serbest kaldıktan sonra yeniden Hacca gitmek için yola çıkmış ve bu zaman uğradığı Medâinde Sâsânîler döneminin harabeliklerini görerek, bunlara dair muhteşem şiirlerini kaleme almıştır. Bu defasında da geri dönüşünde bir müddet Bağdat'da kalmış ve Şirvana döndüğü zaman devlet divanında ona bir görev verilmiştir. Ama 570/1175 yılında yirmi yaşında oğlunun vefat etmesi ve onun ardınca da ustası saydığı Umdetüddin Muhammed b. Es'ad et-Tûsî'nin vefat haberini alması sebebiyle hayattan usanmış şekilde Genceye gitmiş ve burada meşhur şair Nizami Genceviy'le tanışmıştır. Genceden Tebrize giderek bir müddet burada kalmış ve karısının ölümüyle de daha çok üzülen şair bu dönem içerisinde onun için sekkiz mersiye yazmış ve çok geçmeden kendisinde 595/1199 yılında Tebrizde vefat ederek Sürhâb adı verilen yerde bulunan Makberetüşşuarâ'da defnedilmiştir. (Tahsin Yazıcı, "Hâkânî Şîrvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/168-170).

²⁵⁶ Mücüreddin Beylekani Orta Çağda Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinde yetişmiş meşhur şairlerden biridir. O, hakkında malumat verdiğimiz Hâkânî Şîrvânî'nin talebesi olmuş ve lakin aralarında çıkan bir anlaşmazlıktan dolayı onu terk ederek Atabeylerin sarayına yerleşmiştir. Onun şiirlerinin çoğu sultan

birlikte, kendi eserlerini tam olarak Arapça yazan Şehâbeddin es-Sühreverdî²⁵⁷ ve Aynel-Kuzat²⁵⁸ bu bağlamda örnek verilebilir.²⁵⁹

On üçüncü yüzyılda Moğol saldırıları Azerbaycan'da ilmi çalışmalara darbe vurmuş ama bu çalışmalar durmamıştır. Azerbaycan bu saldırılar döneminde de Orta Doğunun en mühim kültür merkezi olarak kalmıştır. Bu dönemde de burada yeni medreselerin kurulması devam etmiş ve bu medreselerde tabii ki ana dil olarak Arapça tedris olmuştur. Tesis edilen okulların birinci merhalesi mektep, ikinci merhalesi ise medrese olarak isimlendirilmiştir. Talebeler mekteplerde, çeşitli ilimler hakkında bilgilendirilmiş ve bunun yanında da Arapça öğretilmiştir. Mektepler medreselerin hazırlığı konumunda olmuştur. Oradan medreseye geçen her bir talebe Arapça'yı iyi bir şekilde öğrenir ve Kur'ân-ı Kerim'i tecvidiyle okumayı başarırdı. Bundan sonra Arapça'yı güzel bir şekilde yazmayı bilen hoca tarafından çocuklara hattatlık dersleri verilirdi. Genel olarak bu mektepler orayı bitiren öğrencilere Arap dilinde yazmak, okumak, Arapça dini metinleri anlamak, Kur'ân-ı Kerim'i kolayca ezberlemek, İslâm dinini temel esaslarından ve genel fıkhi bilgilerden haberdar olmak imkânı sağlardı. Bu birikim onlara daha yüksek okul olarak bilinen medreselerde okumak için yeterli idi. Medreselerde İslâm tarihi, hadis, tefsir, fıkıh gibi dini ilimlerle beraber mantık, felsefe, psikoloji, coğrafya, tarih, matematik ve hendese gibi dünyevi ilimlerde Arapça tedris

---

Arslan ve oğlu II Toğrula yazılmış medhiyelerden oluşuyor. Mücireddin Beylekani 586/1193 yılında öldürülmüştür. (Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı*, 115)

²⁵⁷ Şehâbeddin es-Sühreverdî 549/1154 yılında Azerbaycan'ın Zencân şehri yakınlarında Sühreverd ilçesinde doğmuş, ilk tahsilini Marağada almıştır. Genç yaşlarından keskin zekası ve ilmi çalışmalarıyla zamanın büyük alimlerinin saygısını kazanmıştır. 579/1183 yılında Helebe giderek orada hakim olan Zahir Kādî b. Eyyubun sarayında yaşamıştır. Ama şairin sahib olduğu felsefî fikirleri ve İslâm dinine zit olan görüşleri kısa bir müddet içerisinde zamanın fakihleri tarafından tespit edilmiştir. O, zındıklıkta ittiham edilerek 587/1192 yılında hapis edilmiş ve asılarak öldürülmüştür. Şihabeddin Sühreverdî Haleb şehri dışında bir yerde defin edilmiştir. (Mahmudov, *Arapça yazmış Azerbaycanlı Edip ve Şairler*, 108-109)

²⁵⁸ Aynel-Kuzat ismiyle meşhur olan Ebû'l-Meali Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Miyaneci 482/1089 yılında Hemedan şehrinde doğmuş, babası Azerbaycan'ın Miyane şehrinde geldiği için onlara el-Miyaneciler denmiştir. Eynel-Kuzat'ın babası bir dönem Hemedan kâdılığı yapmış, 471/1079 yılında sabah namazı kılarak mescidde öldürülmüştür. Onun ölümünden sonra Eynel-Kuzat'ın kardeşi Ebû Bekir Hemedan kâdılığına geçmiştir. İlk tahsilini babasının ve abisinin yanında alan şair sonradan kelim ilmine heves göstermiş, ama buradan kendisine gereken şeyleri alamayınca İslâm mezheplerini öğrenmeğe başlamıştır. Bundan sonra dördüncü senesini büyük İslâm alimi Ebû Hamid el-Gazali'nin kitaplarını okumakla geçirmiştir. Şairin "*Şekva el-Qarib*" ve "*Zubdetül-Hakaik*" isimli meşhur eserleri vardır. O, Selçuklu veziri Dergezinin emriyle geçmiş vezir Osman b. Nizamü'l-Mülke yakınlığı sebebiyle 525/1131 yılında asılarak öldürülüyor. (Mahmudov, *Arapça yazmış Azerbaycanlı Edip ve Şairler*, 128-129)

²⁵⁹ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*, 227.

olunurdu. Bu medreselerde Arap dili gramerine en az üç sene vakit ayrılırdı ve Arapça grameri çok derin bir şekilde öğretilirdi. On üç-on beş yüzyıllarda Tebrizde “Kazaniyye”, “Felekiye”, “Şeyh Kemaleddin Hocendi”, “Dimeşkiyye”, “Kādî Şeyh Ali”, “Maksudiyye”, “Muzaffariyye”, “Nasiriyye” medreseleri, Baküde “Şirvanşahlar” ve “Seyit Yahya Bakuvi” medreseleri en meşhur medreselerdendi. Burada ilimlerini bitiren talebeler Bağdatda yerleşen meşhur “Nizamiyye” medresesinde kendi tahsillerini devam ediyorlardı. Sonradan Tebrizin kuzey doğusunda Rebi-Reşidide kurulmuş olan “Daru’l-Funun” medresesi şimdiki zamanda üniversitelerin çalışması gibi tesis edilmişti. Burada o dönemde yedi binden fazla talebe okurdu. Daru’l-Funun’da Çin’den, Hindistan’dan, Mısır’dan ve Şam’dan elliden fazla hoca davet edilerek dersler verdiriliyordu. Bu medresede yerleşen kütüphanede çeşitli ilimlerde altmış binden fazla kitap tutuluyordu ve Arapçay’la birlikte Fars dili de tedris olunurdu.²⁶⁰

Safevî hanedanın hâkimiyete gelmesiyle sekteye uğrayan İslâmi ilimler konusunda ki eğitim ve öğretim çalışmaları az da olsa yirminci yüzyılın başlarına kadar süren zaman zarfında devam etmiştir. Sovyetler Birliğinin kurulmasına kadar, Azerbaycan’lı çocuklar bu medreselerde eğitim görüp, ilkin Kur’ân-ı Kerim, ilmihal, İslâm inanç esasları, Arapça ve Farsça öğrenirlerdi. Birçok doğu ülkelerinde olduğu gibi, sarf kitapları olarak “*Emsile*”, “*Binâ*”, “*Maksûd*”, “*İzzî*” ve “*Şâfiye*”, nahivde ise “*el-‘Avâmil*”, “*İzhâr*”, “*Kâfiye*” ve “*Molla Cami*” kitapları okutulurdu. Bir diğer kitaba geçmek için bir önceki kitabın okunup ezberlenmesi gerekiyordu. Bu okullar arasında on dokuzuncu yüzyılda Şuşa şehrinde yerleşen Molla Hüseyin oğlunun medresesi zamanında daha fazla tanınırdı. Azerbaycan’ın kuzey bölgelerinde daha çok yaygın olan bu medreseler geçen asrın evveline kadar devam etmiş ve bu medreselerde İslâmi ilimlerle beraber, Arapçada dilbilim kitapları da okutulmuştur. Burada dilbilim ilmini “*et-Taşrifü’l-‘İzzî*” kitabından başlayıp, sonra “*Mi’etü ‘âmil*”, daha sonra “*el-Enmuzec*” kitaplarını okunmuş ve “*Şerhu’ş-Şâfiye*” kitabıyla bitirmişlerdir. Bu durumda talebeler artık Arapça soruları serbest bir şekilde cevaplayarak, kendini ifade edebilme derecesine kadar getirilirdi.²⁶¹

²⁶⁰ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi, XIII - XVIII yüzyıllar*, 114.

²⁶¹ Memmedeli Babaşlı, *Arap Filoloji İhtisası Üzere Bakalavr Kadr Hazırlığı: Mevcut Tecrübe ve Yeni Temayüller*, “Yabancılara Arap Dilinin Tedrisi Meselelerine Muasır Bakış” Uluslararası Konferansı Materyalleri, Bakı, 2009, 188-189.

Yirminci yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'da Arapça eğitimi bu şekilde devam etmiş, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde kurulmuş olan (1919 yılında) Azerbaycan Devlet Üniversitesi (ADÜ)'ne (şimdi Bakü Devlet Üniversitesi) bağlı Tarih-Filoloji Fakültesi'nin Türk Dili ve Edebiyatı ile İran Dili ve Edebiyatı bölümlerinde Arapça ikinci bir dil gibi ilmi programa salınmıştır. Azerbaycan SSCB tarafından işgal edildikten sonra kurulan hükümetin 13 Temmuz 1922 tarihinde aldığı kararla Azerbaycan Devlet Üniversitesi bünyesinde ilk Şarkiyat (Doğu Bilimi) Fakültesi kuruldu. Lakin araştırmacı Orta Doğu uzmanları yetiştirmeği hedefleyen bu fakülte 1929 yılına kadar devam eder. Bundan bir sene sonra Azerbaycan'da ilk araştırma Enstitüsü Azerbaycan Tetkik ve Tetebü Cemiyeti kuruldu. Bu Enstitü genel olarak Arapça elyazması metinlerinin araştırılması ve öğrenilmesi üzerine çalışmalar yapıyordu.²⁶²

Bu dönemde, yani Azerbaycan'da Sovyet rejimin kurulmasından 1944 yılında Filoloji fakültesinde Şarkiyat bölümünün yeniden açılmasına kadar süren zaman zarfında telif edilen iki tane Arapça ders kitabından başka bir ciddi çalışma yapılmamıştır. Bunlar L. A. Zimin'in "*Muhtasar Arapça dilbilim ve sözlük*" ve Şarkiyat Fakültesinin ilk dekanı olan Filistin asıllı P. K. Juzen'in "*Arapça*" kitaplarıdır. 1944 yılında Filoloji Fakültesinde kurulmuş olan Şarkiyat bölümünde (Doğu Bilimi) İranşünaslık ve Türkoloji üzerine çalışmalar yapıldığı için Arapça yardımcı dil olarak tedris edilmiştir. Aynı yılda bu fakültede Arapça derslerini vermeğe başlayan meşhur Azerbaycan'lı Orta Doğu Uzmanı Muhtar Efendizade Arapça'nın tedrisinde ortaya çıkan problemleri gördüğü için alfabe, sesbilim, morfoloji ve sözdizimi olarak üç bölümden oluşan "*Miftehü Lisanü'l-Arab*" isimli ders kitabını yazmış ve bu kitap 1947 yılında Baküde Üniversite öğrencilerine Arapça öğretimi için basılmıştır. Meşhur Rus Orta Doğu Uzmanı İ. Y. Karaçkoviski'nin de yüksek değer verdiği bu kitap Azerbaycan'da Üniversite öğrencilerine Arapça öğretmek için yazılmış olan ilk ders notu olarak tarihe düşmüştür. 1957 yılında Azerbaycan Üniversitesinde yapılmış olan yapısal reformdan sonra Şarkiyat (Doğu Bilimi) fakültesi yeniden kurulmuş ve Sovyetler döneminde Arap dilinin tedrisinde bu fakültenin çok büyük rolü olmuştur. Sovyetler kurulduğu ilk yıllarda komünist zülmü sonucunda ilga edilen Arapça Dilbilim âlimleriyle beraber çevirmenlerde hazırlayan

---

²⁶² Ahmet Kömürcü, Azerbaycan'da Arap Dili Alanında Yapılan Yüksek Lisans Ve Doktora Tezleri (1853-2010), *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2, (2011), 310.

bu fakültenin Fars ve Türk bölümleri de açılmıştır. Bu dönemden sonra Azerbaycan'ın çeşitli liselerinde Arapça yabancı dil gibi tedris edilmeğe başlamış, fakültenin kurulmasından bir sene geçmeden Rus bölmesinin de açılmasıyla beraber Azerbaycan radyosunda Arapça yayınlarda yapılmağa başlanmıştır. Bu fakülteden sonra 1958 yılında kurulmuş olan Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü de Arapça da dâhil olmakla üzere diğer Doğu dil ve kültürlerini araştırmak için kurulmuştur.²⁶³

Azerbaycan'da Şarkiyat fakültesinin tarihi hakkında en kısa ve olgun malumatı bu fakültenin mezunu Prof. Dr. Vasim Memmedeliyev vermektedir. Ona göre bu fakültenin tarihi üç aşamadan geçmiştir:

1. 1912-1929 yılları arası: Bu yıllarda Fakülte Tarih ve Filoloji Bölümlerinden ibarettir.

2. 1945-1957 yılları arası: Bu yıllarda Fakülte İran uzmanı ve Türkolog yetiştiren programlar hayata geçirmiştir. Bu programlarda Arapça yabancı dil olarak okutulmuştur.

3. 1957'den günümüze kadar: 1957'de müstakil Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmış. Daha sonralar tedricen Arap Dili ve Edebiyatı, Fars Dili ve Edebiyatı ile Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinin Rus bölümleri açılmış Dil Bilimci ve mütercim yetiştirmeye başlanmıştır.²⁶⁴

Bu fakültede 1962 senesinde Arapça Anabilim Dalının kurulması sonucunda Azerbaycan'da Arapça'nın tedrisinin seviyesi çok yükseldi ve çok sayıda uzman filolog ve çevirmenler yetişmiş oldu. Bununla da bu fakülte çok kısa bir zamanda geçmiş SSCB- de en etkili Arapşünaslık merkezlerinden birine çevrildi. Bu dönemde gelişmekte olan ekonomik, siyasi ve askeri Arap-Sovyet ilişkilerin kurulmasında Şarkiyat fakültesini bitirmiş mütercimlerin rolü çok büyük olmuştur. Bu dönemde fakültede okuyan öğrencilere bir seneliğine Arap ülkelerinden birinde okuma imkânı sağlandı ve Arap dilciliğinin öğrenilmesi için kitaplar yazılmağa başlandı. Azerbaycan'da Sovyetler döneminde Arapça'nın tedrisi sahasındaki gelişmeleri kayıt ettiğimiz zaman ünlü filolog ve dilbilimci ve uzun müddet

---

²⁶³ Memmed Ali Babaşlı, *Arap Filoloji İhtisası Üzere Bakalavr Kadr Hazırlığı: Mevcut Tecrübe ve Yeni Temayüller*, "Yabancılar Arap Dilinin Tedrisi Meselelerine Muasır Bakış" Uluslararası Konferansı Materyalleri, Bakı, 2009, 182-184.

²⁶⁴ Vasim Memmedeliyev, "Şərqsünaslıq fakültəsi dünən, bu gün və sabah", *Azərbaycan məktəbi qəzeti*, 1,(1990), 54-57.

Arapça Anabilim Dalı başkanlığını yapmış Prof. Dr. Aliasker Mammadovu ve onun bu konudaki hizmetlerini de unutmamak gerekir. O, geçmiş Sovyetler Birliğinde Arapça ders kitapları yazmak konusunda uzman şahıslardan biri olarak tanınmıştır. Onun yazdığı derslikler Azerbaycan'da değil tüm Sovyetler Birliğinde tanınmış ve okullarda kullanılmıştır. Yazarın, Üniversite öğrencileri için yazmış olduğu çok sayılı dersliklere baktığımızda bunların bir-birini tekrarlamadığı, aksine Arapça'nın yardımcı dil olarak tedris edildiği tarih, ilahiyat ve filoloji bölümleri talebelerinin de ihtiyacı düşünüldüğü ve uygulanan programın giderek daha da geliştirildiğini söylemek mümkündür.²⁶⁵

Burada şunu da bildirmemiz gerekir ki, bu dönemde Azerbaycan Arapşünaslığı okulu oluşmuş ve yükselen bir hatla gelişerek tanınmış bir mektebe çevrilmiştir. Bu okulun hizmetlerinden biri ve en büyüğü Orta Çağda yazılmış olan milli ve kültürel mirasımızın kendi dilimize tercümesi ve Azerbaycan ilmine kazandırılmasıdır.²⁶⁶

2.2.2. Azerbaycan'da Arap Dili Eğitiminin Bugünkü Durumu

Azerbaycan bağımsızlığa kavuştuktan sonra bazı Devlet ve Özel Üniversitelerde Arap dili üzere uzman hazırlığı ve ikinci ihtisas olarak Arapça'nın öğretilmesine başlanılmıştır. 1992 yılından çeşitli üniversitelerde İlahiyat fakülteleri ve Şarkiyat fakülteleri kurulmuş ve Arapça bu fakültelerde de öğretilmeğe başlamıştır. Bunlara Nahçıvan Devlet Üniversitesinde kurulmuş olan Şarkiyat Fakültesi, Avrasya ve İçtimai Siyasi Üniversitesinde açılmış olan Arap dili bölümlerini örnek olarak verebiliriz. Bu fakülteler Arapça filologlar ve çevirmenler yetiştirmektedirler. İki sene önce kapatılmış olan Bakü İslâm Üniversitesi ve onun çeşitli bölgelerde bulunan şubelerinde Arapça yüksek bir şekilde tedris edilmektedir. Halen Azerbaycan'da Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde kurulmuş olan Azerbaycan İlahiyat Enstitüsünde Arapça çevirmenler de yetiştirilmeğe devam edilmektedir. Azerbaycan'ın en gelişmiş özel Üniversitelerinden biri olan Hazar Üniversitesinde Çevirmenlik bölümünde Arap dili ikinci uzmanlık alanı olarak seçilmektedir. Bu okullarda

---

²⁶⁵ Memmed Ali Babaşlı, *Arap Filoloji İhtisası Üzere Bakalavr Kadr Hazırlığı: Mevcut Tecrübe ve Yeni Temayüller*, “Yabancılara Arap Dilinin Tedrisi Meselelerine Muasır Bakış” Uluslararası Konferansı Materyalleri, Bakı, 2009, 185.

²⁶⁶ Memmed Ali Babaşlı, *Arap Filoloji İhtisası Üzere Bakalavr Kadr Hazırlığı: Mevcut Tecrübe ve Yeni Temayüller*, “Yabancılara Arap Dilinin Tedrisi Meselelerine Muasır Bakış” Uluslararası Konferansı Materyalleri, Bakı, 2009, 186.

bağımsızlık döneminde çeşitli Arap ülkelerinde okumuş olan Azerbaycan'lı ilim adamlarıyla beraber Arap ülkelerinden bu üniversitelere ders vermek için davet edilmiş hocalar da ders vermektedirler. Bu Üniversitelerle beraber çeşitli özel kolej ve kurslarda Arap dili tedrisi yüksek bir şekilde devam etmektedir. Artık Azerbaycan'da Arapça öğrenimi için onlarca derslik ve dilbilim kitapları basılmıştır.²⁶⁷

2.3. DÖNEMLERİNE GÖRE AZERBAJYCAN'LI DİLBİLİMCİLER

Azerbaycan coğrafyasında Arap dili çalışmalarının serüvenini ana hatlarıyla özetledikten sonra şimdi orta çağlarda (IV/X - X/XVI. Yüzyılları arasında) Azerbaycan coğrafyasında yetişip Arap diline hizmet eden alimlerin yaşadıkları asırlara göre tasnif ederek ele alacağız. Bu alimlerin dünyaya gelip yaşadıkları yerler hakkında malumat verdikten sonra onların genel olarak İslâmi ilimlere özel olarak da Arap dilbilimine verdiği eserleri, bu eserlerin İslâm medeniyeti tarihindeki rolüne kısa olarak değineceyiz. Bu kitaplar arasında Arap dilbiliminde özel yeri olan eserler hakkında ise geniş malumat vermeğe çalışacağız. Böylece Arap dili çalışmalarının bu coğrafyadaki gelişimini daha yakından ve somut olarak görmüş olacağız.

2.3.1. IV/X. Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler

2.3.1.1. Ebû Bekr Muhammed b. Ali el- Merâğî (ö. 335/947)

Ebû Bekr künyesiyle bilinen Muhammed b. Ali el- Merâğî, Azerbayca'nın Merâğa şehrinde doğmuş ve Irakın Musul şehrinde yaşamıştır. O, zamanın büyük dilbilim âlimi ve edebiyatçılarından²⁶⁸ Ömer Rızâ Kehhâle onun hakkında bilgi verirken hicretin 311. yılında (miladi 923) hayatta olduğunu yazmış ve hicretin 335. yılında (miladi 947) vefat ettiğini belirtmiştir.²⁶⁹ Bu da Muhammed b. Ali el- Merâğî'nin IX-X asırlarda yaşadığını gösterir. O, meşhur Nahiv âlimi Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın talebelerindendir. ez-Zeccâc Bağdat'ta yaşayıp ders verdiği için Muhammed b. Ali el- Merâğî'de bir müddet bu şehirde

²⁶⁷ Memmed Ali Babaşlı, *Arap Filoloji İhtisası Üzere Bakalavr Kadr Hazırlığı: Mevcut Tecrübe ve Yeni Temayüller*, “Yabancılara Arap Dilinin Tedrisi Meselelerine Muasır Bakış” Uluslararası Konferansı Materyalleri, Bakı, 2009, 187.

²⁶⁸ Mahmudov, *Arapça yazmış Azerbaycanlı Edip ve Şairler*, 31.

²⁶⁹ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu 'cemi 'l-mü'ellifîn*, (Beyrut: Müessisetü'r-Risale, 1993), 3/548.

yaşamış ve onun yanında okumuştur. O, çağdaşları tarafından mütedeyyin bir âlim olarak nitelendirilmiştir.²⁷⁰ Bundan sonra o, Musul şehrine taşınmış, uzun bir süre burada yaşamış ve dersler vermiştir. Alim, Nahiv ilminde “*Muhtasar fi'n-nahiv*” ve “*Şerhu şevâhidi Kitab Sibaveyhi ve Tefsiruhu*” isimli iki kitap telif etmiştir. Ama bu kitaplar bize ulaşmamıştır. Muhammed el- Merâğî'nin Musul şehrinde vefat ettiği ve orada defin edildiği rivayet edilir.²⁷¹ Maalesef bu âlimin kitaplarından hiç birisi günümüze ulaşmamıştır.

2.3.1.2. Ebû'l Feth Muhammed b. Cafer b. Muhammed el-Merâğî el-Hemdanî el-Vadî (ö. 371/982)

Hafız Ebû'l Feth ve ya Ebû'l Hasan olarak bilinen Muhammed b. Cafer b. Muhammed Azerbaycan'ın Marağa şehrinde doğmuş, zamanının nahiv, tarih, belagat, edebiyat âlimi olması ile birlikte hadis hafızı ve ravisi olarak tanınmıştır.²⁷² İbnü'l- Merâğî ismiyle de meşhur olan Muhammed b. Cafer bu ilimlerle beraber coğrafyaya dair “*Esmâi'l-buldan*” isimli bir kitap yazmıştır. Bu kitabın ikinci kısmı “*Ahbarü'l-buldan*” ismiyle bilinmektedir.²⁷³ O, Bağdat da yaşamış ve döneminin sultanı İzziddevle Ebû Mansur b. Büveyhî'nin²⁷⁴ hocalığını yapmıştır.²⁷⁵ Büveyhîler şii oldukları bilinmektedir ve Muhammed b. Cafer el- Merâğî'de Şîa'nın Ahbari²⁷⁶ kolundandır. Sultan Ebû Mansur'un Muhammed b. Cafer'den Arapça ve Arap grameri dersleri aldığı rivayet edilir.²⁷⁷ Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah b. Muslim b. Kuteybe'den hadis rivayet etmiş ve ondan hicretin 371 yılında Ebû'l

²⁷⁰ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb en-Nedîm (İbnü'n-Nedîm), *el-Fihrist*, thk. Dr. Yusuf Ali Tavitl, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993). 94.

²⁷¹ İsmâil Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âşârü'l-muşannifin*, (İstanbul : Dâru'l-Ma'ârif, 1951), 2/39.

²⁷² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 94.

²⁷³ Hacı Halîfe Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (İstanbul: Mâârif Matbaası, 1841), 1/87; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/71.

²⁷⁴ İzzi Devle Ebû Mansur Bahtiyar b. Muiziddevle Ahmed b. Büveyhî ed-Deylemi, babasından sonra yirmi yaşında İrak hükümdarlığına geçmiş, onunla amcası oğlu Adududevle arasında hükümdarlık için uzun süre devam eden savaşıardan sonra hicretin 367-ci yılında vefat etmiştir. (İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/273)

²⁷⁵ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf eş-Şeybânî el-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, (Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabi, 1986), 3/83; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 94.

²⁷⁶ Ahbariler İmâmiyye Şîası içinde, dinî hükümlerin tek kaynağı olarak sadece kendi imamlarının rivayetlerini esas kabul eden ve gaybet döneminden sonra ortaya çıkmış usuliye fırkasının karşısında yer alan bir ekoldür. (Metin Yurdağür, “Ahbariler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/490-491).

²⁷⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 94.

Hüseyn el-Mehamili el- Kâdî hadis rivayet etmiştir. Hadisle ilgili çalışmaları hakkında geniş bir bilgi yoktur.²⁷⁸ Onun nahiv ilminde büyük gramer âlimi Müberred'in "*el-Kâmil*" kitabındaki metodunu takip ederek yazdığı "*el-Behce*" ve "*Kitabü'l-istidrak lima eğfelehu el-Halîl*" kitapları vardır.²⁷⁹ Muhammed b. Câfer'in el-Halîl b. Ahmet el-Ferâhîdî'nin "*el-Cümel*" kitabına şerh nitelikli kaleme aldığı bir kitabı olduğu rivayet edilir. Bazı âlimler bu kitabın başka bir el- Merâğî isimli âlimin olduğunu idia etmişler.²⁸⁰ O, gramer ve edebiyatla beraber tarih ilminde derinleşmiş ve bu ilimde "*Muhtârü'l ahhâr*" isimli bir kitap yazmıştır.²⁸¹ Döneminin âlimleri onun nahiv ilminde örnek, edebiyat da âlim, tarih ilminin de direği olduğunu zikr ederek zamanında bu ilimlerde onun gibisinin olmadığını söylemişler.²⁸² O, vefat ettiği zaman meşhur Nahiv alimi Sîrâfî onun ölümüne üzülmüş ve tesüf etmiştir.²⁸³

2.3.2. V/XI. Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler

2.3.2.1. Ebû'l Mekârim Abdulvâris b. Abdulmunîm en-Nahvi el-Luğavi el-Ebherî (ö. 449/1057)

Ebû'l Mekarim Abdulvaris b. Abdulmumin el-Ebherî Azerbaycan'ın Ebher şehrinde doğmuş, nahiv, dilbilim ve edebiyat âlimidir. Meşhur gramer âlimi ve edebiyatçı Ebû'l-Alâ' el-Maarrî'nin²⁸⁴(363/973-449/1057) arkadaşı ve talebesi olmuştur. Ebherden Şama Maarretünnu'mân'a sefer ederek Ebû'l-Alâ' el-Maarrî'nin yanında kalmış, onun talebeliğini yapmış ve ondan tüm edebiyat ve gramer ilimlerini okumuştur. Bu ilimlerde icazet aldıktan sonra Ebhere geri dönmüş ve burada ders vermeğe başlamıştır. Ebherde ilim talebeleri onun

²⁷⁸ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/2473.

²⁷⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Dr. Beşşar Avad Meruf, (Beyrut: Dâru'l-Arab el- İslâmi, 2003), 8/365.

²⁸⁰ el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/83; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/50.

²⁸¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 94.

²⁸² el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/2473.

²⁸³ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1976), 1/70.

²⁸⁴ Ebû'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarrî meşhur Arap filozofu ve şairidir. O, Haleple Humus arasında bulunan Maarretünnu'mân'da doğmuş, dört yaşında tutulduğu çiçek hastalığından görmesini kaybetmiştir. İlk öğrenimini babasından aldıktan sonra Şam ve İrak alimlerinin yanında okumuş, sonra Maarretünnu'mân'a geri dönerek ve annesinin vefatı üzerine uzlete çekildi ve burada vefat etti. (Sahban Halifet, "Maarrî, Ebû'l-Alâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/287-291).

etrafına toplanmış ve ondan edebiyat ve Arap gramerine ait ilimler almışlardır. Bunlardan biri de meşhur edebiyatçı Ferâmiz b. Mişe el-Ebherî'dir. Onun Arap gramerine dair kitapları ve şiirlerini topladığı bir divanının olduğu belirtilmektedir. Lakin bize birkaç beyti ulaşmıştır.²⁸⁵

2.3.2.2. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109)

el-Hatîb et-Tebrîzî ismi ile meşhur olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî 421/1030 yılında Azerbaycan'ın eski yerleşim yerlerinden ve bir müddet başkenti olan Tebriz şehrinde doğmuş ve ilköğrenimini burada aldıktan sonra Basra, Cürcan, Şam ve Bağdat'a giderek bu şehirlerde ilim almıştır. Bazı âlimler onun kendisinin değil babasının Hatîb olduğunu ve onun da İbnü'l-Hatîb ismiyle tanındığını rivayet etmişlerdir.²⁸⁶ Bağdat'ta Ebû'l-Kâsım er-Rakkî'den ve Hasan b. Muhammed İbnü'd-Dehhân'dan, Basrada Fazl b. Muhammed el-Kasabânî'den, Cürcân'da Abdülkâhir el-Cürcânî'den ders almıştır. O, Şamda Süleym b. Eyyûb er-Râzî'den, Ebû'l-Kâsım es-Seyyârî'den hadis dinlemiş ve Ebû Bekir el-Allâf'den gramer dersleri almıştır. Şam'dan sonra Mısır'a gitmiş ve orada Ebû'l-Hasan İbn Bâbeşâz en-Nahvi'den gramer okumuş ve onunla fikir alış-verişi yapmıştır.²⁸⁷ Bağdat'a geri döndükten sonra ondan imam Ahmed b. Ali İbn Berhân el-Bağdâdî, Ali b. Muhassin et-Tenûhî, Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, Ebû'l-Kâsım es-Seyyârî, Ebû't-Tayyib et-Taberî ve Ebû Bekir el-Allâf gibi alimlerden hadis dinlemişlerdir.²⁸⁸ 443-446(1051-1054) yılları arasında meşhur Arap filozofu ve edebiyatçısı Ebû'l-Âlâ el-Maarrî'nin yanında Maarretünnumân'da kalmış ve ondan Muhammed b. Ahmet el-Ezherî'nin "*Tehzîbü'l-luğa*" kitabını ve ayrıca Ebû'l-Âlâ' el-Maarrî'nin bazı kitaplarını okumuştur.²⁸⁹ Onun el-Maarrî'nin yanına gitmesinin sebebi "*Tehzîbü'l-luğa*" kitabını bulduktan sonra bu kitabı iyi bilen birisinin yanında okuma isteği olmuştur. Rivayet edilir ki, o Tebrizden Maarretünnumâna kadar yürüyerek gitmiş ve yolda çok terlediği için sırtında taşıdığı "*Tehzîbü'l-luğa*" kitabı ıslanmış

²⁸⁵ el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/216.

²⁸⁶ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/2823.

²⁸⁷ Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ'*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, (Kahira: Dâru'l-Fikr el-Arabi, 1998), 321.

²⁸⁸ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Şeyx Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, (Kahira: Faruku'l-Hedise Matbaası, 1977), 3/17

²⁸⁹ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/157.

ve sonradan bu kitabı görenler onun suya düştüğünü düşünmüşlerdir.²⁹⁰ el-Hatîb et-Tebrîzî Bağdat'da Nizamiyye medresesinde edebiyat hocalığı ve kütüphane müdürlüğü yapmıştır.²⁹¹ O, burada dilbilim ve edebiyat bilgisiyle meşhur olmuş, ismi çeşitli bölgelere yayılmıştır. Bu sebeple uzak ülkelerden ilim talebeleri okumak için onun yanına gelmişlerdir.²⁹² O, birçok faydalı eser yazmış ve kitaplarının çoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Bazı âlimler onun dinde sabit olmadığını, içki içtiğini, ipek elbise ve altın işlemeli baş giyimi kullandığını iddia etmektedirler.²⁹³ İmam ez-Zehebî onun bu meselelerden tövbe ettiğini rivayet etmiştir.²⁹⁴ Ama tüm bunlara rağmen âlimler onu hadis rivayetinde ve dilbilimde sika olarak kabul etmişlerdir.²⁹⁵ el-Hatîb et-Tebrîzî'nin “*Şerhu Lâmiyyeti'l-'Arab*”, “*Şerhu'l-kaşâ'idi (Mu'allakâti)'l-'aşr*”, “*Şerhu Bânet Sü'âd (Şerhu Kaşîdeti Kâ'b b. Züheyr)*”, “*Şerhu Maşûreti İbn Düreyd*”, “*Şerhu İhtiyârâti'l-Mufaddal (Şerhu'l-Mufaddaliyyât)*”, “*Şerhu Dîvâni Ebî Temmâm*”, “*Şerhu Dîvâni (eş'âri)'l-Ĥamâse*”, “*Şerhu Saḳṭi'z-Zend*”, “*Şerhu'l-Lüma' fi'n-Nahv*”²⁹⁶, “*Şerhu Dîvâni 'Antere*”, “*Şerhu Dîvâni Zirrumme*”, “*Şerhu Dîvâni'l-Mütenebbî*”, “*Tehzîbü İslâhi'l-Manṭık*”, “*Kenzü'l-ḥuffâz fi Kitâbi Tehzîbi'l-elfâz*”, “*el-Mûlahḥaş fi i'râbi'l-Ḳur'ân*”, “*el-Kâfi fi'l-'arûz ve'l-kavâfi*”, “*Mâ yukra'ü min âhîrihî kemâ yukra'ü min evvelihî*”, “*Şerhu Dîvâni İmri'ilkays*”, “*Şerhu Dîvâni'n-Nâbiğa*”, “*Muḳaddime fi'n-nahv*”, “*Tefsîrû'l-Ḳur'ân*”, “*Tehzîbü Meḳâtili'l-fürsân*”, “*Tehzîbü Ġarîbi'l-Muşannef*”, “*Tehzîbü Ġarîbi'l-ḥadîs*” isimli eserlerinin olduğu bilinmektedir.²⁹⁷ Yukarıda saydığımız kitapların birçoğu basılmış ve az bir kısmı elyazması şeklinde çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Bunlardan “*el-Mûlahḥaş fi i'râbi'l-Ḳur'ân*”, “*Şerhu Dîvâni'l-Mütenebbî*”, “*Şerhu Dîvâni (eş'âri)'l-Ĥamâse*”, “*Şerhu'l-kaşâ'idi (Mu'allakâti)'l-'aşr*”, “*Şerhu Saḳṭi'z-zend*” isimli eserleri, Paris Milli Kütüphanesinde korunmaktadır.²⁹⁸ el-Hatîb et-Tebrîzî seksen bir yaşında aniden vefat etmiş

²⁹⁰ el-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/28.

²⁹¹ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/270.

²⁹² el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/2823.

²⁹³ es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/338.

²⁹⁴ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/270.

²⁹⁵ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/2823.

²⁹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/1563.

²⁹⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Misrî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 2/373; el-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/29; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/2823.

²⁹⁸ Mac Guckin De Slane, *Catalogue des Manuscrits Arabes*, (Paris: 1883-1895), 139, 549, 550, 576.

ve Bağdat'ın İbriz kabristanında meşhur Şâfiî fakih Ebû İshak eş- Şîrâzî'nin yanında defnedilmiştir.²⁹⁹

el-Hatîb et-Tebrîzî'nin dil ve edebiyat alanında hangi ekole mensup olduğu hakkında klasik eserlerde sabit bir görüş yoktur. Çünkü o bazen Basra, bazen Küfe ve bazen de Bağdat medresesi görüşlerini savunmuş, onlardan rivayetler yapmış ve bazen de hepsine karşı çıkararak bağımsız görüşler ileri sürmüştür. Bu onun Kasabânî ve İbn Berhân gibi hocalarının Basra, Ebû'l-Alâ' el-Maarri'nin ise Küfe ekolundan olmasıyla açıklanabilir. Bir başka sebep ise eserlerinde görüşlerini zikir ettiği ve nakiller yaptığı âlimlerin çoğunun Basralı olmasıdır.³⁰⁰

2.3.2.3. Kâdî Ebû'l-Kâsım Nâsır b. Ahmed b. Bekir/ Bekrân el-Hôyî en-Nahvi (ö. 507/1115)

Ebû'l-Kâsım Nâsır b. Ahmed el-Hôyî Azerbaycan'ın Hôy şehrinde doğmuş ve orada yetişmiş edebiyatçı ve nahiv âlimidir. Hicri 466 yılının muharrem (Eylül 1073) ayında doğmuş 507 yılının rebulevvel (Eylül 1115) ayında vefat etmiştir. Kendi memleketi olan Hôy şehrinde Ebû Tahir eş-Şîrazî'den nahiv, Bağdat'ta Ebû İshak eş-Şîrazî'den fikh okumuş, Ebû'l-Kâsım b. el-Beserî, Ebû'l-Hasan b. Nakûr künyesiyle meşhur olan Ebû Huseyin Asım b. Huseyin'den ve Ebû Zeyd Nizamü'l Mülk'den hadis dinlemiştir. Anlaşıldığı üzere o, küçük yaşlarından ilim talebeliğine başlamış ve kendi memleketi olan Hôy'dan ayrılarak çeşitli beldelere gitmiş ve ilim talebinden sonra vatanına dönmüştür.³⁰¹ “*Mu‘cemü’s-sefer*” kitabının müellifi Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed b. Silefe es-Silefî ondan hadis rivayet etmiştir. O, kendi memleketi olan Hôy'da babasından, Ebû'l-Müeyyed el-Muvaffak b. Ahmet el-Mekki'den ders almıştır.³⁰² Nâsır b. Ahmed el-Hôyî'nin bir şiir divanı ve edebiyat hakkında telifleri bulunmaktadır. Bununla onun dilbilimde kaleme alsığı meşhur alim Osman b. Cinnî el-Mavsîlî'nin kendi hocası Ebû Alî el-Fârisî'nin sözlerinden topladığı nahiv ve sarf ilimlerine dair “*el-Luma*” kitabına yazdığı “*Şerhu'l-Lüma*” isimli eseri mevcuttur. Kâtib Çelebi bu kitap hakkında malumat verirken yanlışlıkla alimin künyesini

²⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/8.

³⁰⁰ Ahmet Özel, “Tebrîzî, Hatîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/223-224.

³⁰¹ el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-üdebâ*, 1/2740.

³⁰² es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu‘ât*, 2/310-311.

Şîrâzî olarak yazmıştır.³⁰³ Alimin kaleme aldığı diğer bir eseri ise “*Tesmiyetü'l-eşyâ*” isimli dilbilim kitabıdır. Bu kitap hakkında geniş bir malumat yoktur.³⁰⁴ Ebû'l-Kasım Nâsır b. Ahmed el- Hôyî'nin ilim talep etmek için Horasana da gittiği rivayet edilir.³⁰⁵ O, babası ve kardeşi kendi dönemlerinde Azerbaycan edebiyatının eşsiz şeyhleri sayılmışlardır. Ebû'l-Kasım Nâsır b. Ahmed bu sahadaki çalışmalarından dolayı Azerbaycan sahasında “Şeyhü'l-Edeb” (Edebiyat Şeyhi) unvanıyla tanınmıştır. Çeşitli ülkelerden ilim talebeleri onun yanına gelerek ilim almışlardır. Ebû'l-Kasım Nâsır b. Ahmed bir süre Hôy şehrinin kâdîlığını yapmıştır, onun babası ve kardeşi de bir müddet bu görevde bulunmuşlardır. O, kâdîlıktan ayrıldıktan sonra ilim talebeleri yetiştirmeğe devam etmiştir. Nâsır b. Ahmed Hôy şehrinde vefat etmiş, cenazesini Selmas şehri yakınında Cuma günü zamanın büyük alimlerinden Kâdî Ebû Bekir Yahya b. İbrahim kıldırmıştır. Cenaze namazından sonra uzun bir vaaz vererek “Bizim, yeryüzüne gelip, onu uçlarından eksilttiğimizi görmediler mi?”³⁰⁶ ayetini okumuş, bu ayete binaen alimlerin dünyadan gitmesinin ümmet için büyük kayıp olduğunu bildirmiştir. Büyük sahâbe Abdullâh b. Amr b. el-Âs'ın (ra) Peygamberimiz'den (sas) ilmin kaldırılmasıyla ilgili³⁰⁷ rivayet ettiği hadisini³⁰⁸ zikir ederek bu hutbesiyle insanları ağlatmış ve Nâsır b. Ahmed el-Hôyî'nin kendi yazdığı şiirleri ile sözünü bitirmiştir.³⁰⁹

2.3.2.4. Ebû'l-Hasan Ali b. Haskuye b. İbrâhîm el- Merâğî (ö. 516/1122)

Ebû'l-Hasan Ali b. Haskuye b. İbrâhîm el- Merâğî Şâfiî mezhebinin fakihlerinden, Arapça ve edebiyat ilimlerinde saygın yeri olan Azerbaycan'lı âlimlerdendir. O, Azerbaycan'ın Marağa şehrinde doğmuş ve ilim talebi için Bağdata gitmiş, orada Şâfiî âlimlerinden ders almıştır. Bağdat'da Şeyhülislâm Ebû İshak eş-Şîrâzî'den³¹⁰ usul ve fıkıh

³⁰³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1563.

³⁰⁴ Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed b. Silefe es-Silefî, *Mu'cemü's-sefer*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993), 396.

³⁰⁵ el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/341.

³⁰⁶ Rad suresi 13/41.

³⁰⁷ Allah Resulü buyurmuştur: “Allah ilmi verdikten sonra insanların kalbinden zorla söküp almaz. Fakat ilmi, alimleri kabzetmek suretiyle alır. Alimler kabzedilir, öyle ki tek bir alim kalmaz. Halk da cahilleri kendine reis yapar. Bunlara meseleler sorulur, onlar da ilme dayanmaksızın kendi reyleriyle fetva verirler, böylece hem kendileri hemde başkalarını delalete salarlar.”

³⁰⁸ el-Buhârî, *İlim* 34.

³⁰⁹ es-Silefî, *Mu'cemü's-sefer*, 396.

³¹⁰ Şeyhülislâm Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî (476/ 1083) meşhur Şâfiî fakihî ve üsulcusudur. Hatîb el-Bağdâdî ve Humeydi gibi büyük muhaddisler ondan hadis rivayet etmişlerdir.

dersleri, Ebû Muhammed Abdullah b. Hezarmerd'den ve Hatîb el-Bağdâdî'den³¹¹ hadis ilimlerini dinlemiştir.³¹² Ondan es-Sem'ânî ve diğer âlimler rivayette bulunmuşlardır. es-Sem'ânî onun Arapça ve edebiyat da âlim ve hoş bir insan olduğunu kaydetmiştir.³¹³ Meşhur hadis âlimi İbnü's-Salâh, kendisinde Ali b. Haskuye'nin hattı ile yazılmış Ebû İshak eş-Şirazî'nin kaleme aldığı "*el-Luma fi Usuli'l-Fıkh*" kitabının bulunduğunu ve üzerinde "Hicrî 466-yılında (1074) okundu" ibaresinin yazılı olduğunu söylemiştir. Buradan Ali b. Haskuye'nin bu yıllarda Bağdatda ilim talebesi olduğunu anlamış olmaktadır.³¹⁴

Bağdatdan döndükten sonra Ali b. Haskuye Merv şehrinde yaşamış ve burada Fıkh, Arapça ve Edebiyat dersler vererek kitaplar telif etmiştir. Malesef onun kaleme aldığı kitaplardan yalnız bir kaç parça şiiir bize ulaşmıştır.³¹⁵ O, hicri 516 yılında (m. 1122) Merv şehrinde yolda yürürken aniden düşerek vefat etmiştir.³¹⁶

2.3.2.5. Ebû Nizâr el-Hasan b. Ebû'l-Hasan Sâfi b. Abdullah b. Nizâr en-Nahvi el-Luğavi el-Bağdâdî (ö. 568/1187)

el-Hasan b. Sâfi 489/1095 yılında Bağdatın Batı bölgesi olan Dârü'r-Rakik sokağında doğmuştur. Babası aslen Azerbaycan'ın Urmiya şehrinden olup ticaretle uğraşıyordu.³¹⁷ el-Hasan b. Sâfi sonradan ailesiyle birlikte Bağdat'ın doğu bölgesine taşınmış ve burada Şerif Ebû Talib ez-Zeynebi'den hadis, Ali Ahmed el-Eşnehi'den Şâfiî fikhî, Ebû'l-Feth Ahmed b. Ali b. Burhan'dan üsul, Esed b. Ebû Nasr el-Miheni'den hilaf, Ebû Übeydullah Muhammed

---

Bağdat'ın Nizamiyye medresesinde ders vermiş ve dünyanın dört bir tarafından ilim talebeleri onun yanına ilim okumaya gelmişlerdir. (ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/452.)

³¹¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî (463/1071) *Târîhu Bağdâd* isimli eseriyle tanınan hadis hafızı ve tarihçidir. O, 392/1000 yılında doğan alim Hatîb el-Bağdâdî ismiyle meşhur olmuştur. Kendi babasından *Kur'ânı* ezberleyip yirmi yaşında Basraya, oradan yirmi üç yaşında Nişabura ve oradan da Şam ve Mekkeye giderek büyük alimlerden ders almıştır. O, Şâfiî mezhebinin büyüklerinden idi. (ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/270)

³¹² es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/134.

³¹³ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, (Kahire: Dârü'l-Kutubu'l-Arabî, 1964-1976), 7\213

³¹⁴ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûri İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, thk. Muhyiddin Ali Necîb, (Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1992), 607.

³¹⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Ali el-Ümevî el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 2\227.

³¹⁶ el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2\227; es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 7\213; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/134.

³¹⁷ el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/340.

b. Ebû Bekir el-Kayravani'den kelim ve Ebû'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Fasihi'den nahiv ilmini okumuştur. Bu ilimlerde kendisini iyi bir şekilde yetiştirdikten sonra dersler vermeye başlamış ve ilim talebeleri yetiştirmekle iştigal etmiştir.³¹⁸

el-Hasan b. Sâfi 520/1126 yılında Bağdat'tan ayrılmış ve bir müddet Vasıt şehrinde yaşayarak burada dersler vermiş, bir çok ilim ehlinin yetişmesi için çalışmıştır. O, burada olurken şehrin ilim erababı tarafından övülerek yüksek bilgi sahibi olduğu söylenmiştir. el-Hasan b. Sâfi buradan ayrıldıktan sonra Şiraz, Kirman, Horasan ve Gazne'ye giderek oradan Çin'e geçmiş ve en sonda Dimaşk'e gelerek buraya yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar bu şehirde yaşamıştır.³¹⁹

Yâkût el-Hamevî onun itikadı doğru birisi olduğunu ancak kendisini beğenmişliği ve alimleri hor görmesi sebebiyle bir çok alim tarafından yerildiğini söylemiştir.³²⁰ Onun kendisini “Melikü'n-Nühat” (Dilbilimcilerin başkanı) diye adlandırdığı ve kendisine bu isimle hitap etmeyenlere kızdığı rivayet edilmektedir.³²¹

el-Hasan b. Sâfi bir çok ilim dalında kitaplar kaleme almış ama bunlardan günümüze ulaşan olmamıştır. Onun kitapları hakkında malumatları biz diğer alimlerden almaktayız. Yâkût el-Hamevî onun eserlerinden on tanesinin ismini vermektedir.³²² el-Hasan b. Sâfi'nin nahiv ilmine dair iki cildten oluşan “*Kitabü'l-hâvi fi'n-nahv*”, bir cildten oluşan “*Kitabü'l-umd fi'n-nahv*” ve “*el-muntahab fi'n-nahv*”, sarf ilmine dair çok büyük bir cildten oluşan ve Abdülkâhir el-Cürçânî'nin “*Kitâb fi't-tasrîf*” isimli eserine yazdığı şerh olarak bilinen “*Kitabü'l-muktasid fi't-Tasrîf*”, kıraat ilmine dair iki cildten oluşan “*Uslubü'l-hak fi tali'l kıraatü'l-aşr*”, aruz ilmine dair “*Kitabu'l-aruz*”, Şâfiî fıkhına dair iki cildten oluşan “*el-Hakim*”, fıkıh üsuluna dair “*Muhtasar*”, kelim ilmine dair “*Muhtasar fi üsuli'd-din*”, nefis terbiyesine dair “*Tezkiretü's-seferiyye*” isimli kitapları ve şiirlerini topladığı divanı olduğu rivayet edilir.³²³

³¹⁸ es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/504-505; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/867.

³¹⁹ el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/341.

³²⁰ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/867.

³²¹ es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/504-505.

³²² el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/868.

³²³ el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/344.

Onun talebeleri arasında Ebû Talib Huseyin b. Muhammed el-Hanefi, Ebû Bekir Abdullah b. Mansur el-Bâkılânî , Ebû'l-Feth Osman b. İsa en-Nahvi, Hafız Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan İbni Asâkir, Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan b. Enter el-Edib, İbn-i Şîrâzî künyesiyle meşhur olan Kâdî Ebû Nasr Muhammed b. Hibetullah ed-Dimaşki gibi alimler sayılabilir.³²⁴

el-Hasan b. Sâfi 568/1187 yılında seksen yaşlarında Dimaşkte vefat etmiş ve Babü's-Sağir makberesinde defin edilmiştir.³²⁵

2.3.3. VI/XII Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler

2.3.3.1. Ömer b. Abdulmecid el-Ezdi el-Merendî (ö. 616/1219)

Ömer b. Abdulmecid el-Merendî Azerbaycan'ın eski yerleşim yerlerinden biri olan Merend de doğmuş sonradan İspanya'nın güneyinde Malaga şehrine taşınarak oraya yerleşmiştir. Burada Endülüslü meşhur alim Ebû'l-Kâsım es-Süheylî'nin³²⁶ talebeliğini yapmış ve onun yanında kıraat ilmini çeşitli rivayetlerle okumuş, bununla birlikte Arapçayı gramer olarak derin bir şekilde öğrenmiştir. Endülüslü ilim ehlinde istifade ederek döneminde kıraat ve Arapçanın imamı mertebesine kadar yükselmiş ve kendi bölgesinde ilim talebelerinin istifade ettiği biri olarak tanınmıştır. Ömer b. Abdulmecid el-Merendî ilim talebeleri yetiştirmekle beraber kıraat ve dilbilim ilimlerinde çeşitli kitaplar yazmıştır. El-Merendî'nin meşhur dilbilim alimi ez-Zeccâcî'nin³²⁷ “*el-Cümelü'l-kübrâ*” eserine yazdığı

³²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/869.

³²⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/227; el-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/345; es-Süyûtî , *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/505.

³²⁶ Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî (ö. 581/1185) *er-Ravzül-Ünüf* isimli eseriyle tanınan Endülüslü meşhur kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, usul, kelâm, ahbâr, nahiv, ensâb, siyer ile Arap dili ve edebiyatı alimidir. O, 508/1114 yılında Endelüsün güneyinde Malagaya bağlı Süheyl köyünde doğmuştur. Onun dedesi meşhur *Kur'ân* karilerinden biriydi. İlk tedrisatının kendi dedesi ve babasından aldıktan sonra Endelüsün çeşitli bölgelerinde meşhur alimlerden ders almış ve kendisini yetiştirmiştir. Uzun bir dönem (Mâleka) Malaga'da ilim okutmakla meşgul olan es-Süheylî zamanın bir çok alimin yetişmesine sebep olmuştur. O, ömrünün sonuna doğru Merakeşe taşınmış ve 581/1185 yılında orada vefat etmiştir. (Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Süheylî, Abdurrahmân b. Abdillâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/30-32).

³²⁷ Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî (ö. 337/949) Arap dili ve edebiyatı âlimi. Saymerede doğmuş ve Nahevennde büyümüşdür. O, kaynaklarda Fars asıllı bir ailenin çocuğu olarak bilinmektedir. Uzun bir süre hocası Ebû İshak ez-Zeccâcî'nin yanında kalmasından dolayı “Zeccâcî” nisbesini almıştır. O, Bağdat Dimeşk ve Halepte yaşamış, bir müddet bulunduğu Mekke'de meşhur “el-Cümel” kitabını yazmıştır. Onun, Dimaşkte vefat ettiği biliniyor. (Musa Yıldız, “Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/175-176).

meşhur bir şerhi vardır. Bu kitap sonradan kaybolmuştur. Ömer b. Abdulmecid el-Merendî hicretin 616 (miladi 1219) yılında vefat etmiştir.³²⁸

2.3.3.2. Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya b. Hişam el-Endelüsi el-Berdei (ö.646/1248)

Muhammed b. Yahya el-Endelüsi “İbn-i Berdei” ve ya İbn’i Hişam el-Hadravi ismi ile meşhur olan büyük İslâm âlimlerinden biridir.³²⁹ Dedeleri Azerbaycan’ın Berde şehrinden Endülüs’e gitmiş ve Muhammed b. Yahya hicretin 575. yılında (miladi 1179) orada doğmuştur. Küçük yaşlarından Arapça ve İslâmi ilimleri tahsil etmiş, babasının yanında Kur’ân-ı Kerim’i hıfz etmiş ve Kur’ân kıraatlarını öğrenmiştir. Sonradan zamanın meşhur alimleri olan Ebû Zerr el-Huşeni’den, Ebû’l Hesên b. Haruf’tan ve Ebû Ali er-Rendi’den ilim almıştır.³³⁰ Onunla aynı zamanda yaşamış meşhur Endülüslü alim Ebû Ali eş-Şelabey onu övmüş ve alim olduğunu belirtmiştir. O, zamanında Arapça ve dilbilimlerinde alimlerin başında idi.³³¹ Muhammed b. Yahya hicretin 646. yılında (miladi 1248) Tunusda yetmişli yaşlarında vefat etmiş ve Tunus şehri dışında Musalla kabiristanında defn edilmiştir.³³² İbn-i Berdei’nin Nahiv ve Sarf ilmine dair “*Faslü’l mekal fi-ebniyeti’l ef’al*”, bir kaç cildten oluşan “*el-Mesâili’l nehb*” kitabı,³³³ “*el-İfsah bi fevaidi’l-İdah li Ebû Alî el-Fârisî*”, “*el-İktirah fi Telhisi’l-İdah*” isimli kitapları bulunmaktadır. O, sonradan “*el-İktirah fi Telxisi’l-İdah*” kitabını şerh ve tahkik etmiştir.³³⁴ Alimin bunlarla beraber “*en-Neqdu ale mumti libni’l-Uşfur*” ve “*Ğarratü’l isbah fi şerhi Ebyatü’l-İdah*”³³⁵ ve “*Şerhu Elfiyyetü İbni Muti*”³³⁶ isimli kitapları vardır. Bunlardan başka onun edebiyat ve aruz ilimlerinde kitapları ve şiirleri de bulunmaktadır.³³⁷

³²⁸ Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Ğāyetü’n-Nihāye fi tabakāti’l-kurrā*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1971), 1/524.

³²⁹ Bağdatlı, *Hediyetü’l-ârifîn*, 2/124.

³³⁰ es-Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 2/267.

³³¹ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaut, Turki Mustafa, (Beyrut: Dâr İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2000), 3/133.

³³² es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 3/133; Kehhâle, *Mu’cemi’l-mü’ellifîn*, 3/772; es-Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 2/267.

³³³ es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 3/133.

³³⁴ Kehhâle, *Mu’cemi’l-mü’ellifîn*, 3/772.

³³⁵ es-Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 2/267.

³³⁶ Bağdatlı, *Hediyetü’l-ârifîn*, 2/124.

³³⁷ Kehhâle, *Mu’cemi’l-mü’ellifîn*, 3/772.

2.3.3.3. Allame Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus el-Kurdi ed-Düveyni (İbnü'l-Hâcib) (ö. 646/1249)

Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer Düveyni “İbnü'l Hâcib” ismi ile meşhur olan Maliki fakih ve nahiv âlimidir. Dedeleri Azerbaycan'ın eski yerleşim merkezlerinden olan Düveyin şehrinde yaşamış ve babası buradan Mısır'a göç etmiştir. Ebû Amr Osman b. Ömer Düveyni hicretin 571. yılında (miladi 1175) Mısır'da asker ailesinde doğmuştur. Babası buradaki Eyyubi emirlerinden İzeddin Mevsuk Hezbani'nin³³⁸ hâcibi/kapıcısıydı. Bundan dolayı o, İbnü'l-Hâcib lakabı ile meşhur olmuştur.³³⁹ İbnü'l-Hâcib Kahirede küçük yaşlarında ilm ile iştiğal etmiş ve üstün hafızası ile diğer talebelere temayüz etmiştir. Burada ilk önce Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemiş ve sonra Mâlikî fikhını derin bir şekilde öğrenmiştir. Bundan sonra Arapça ve Kıraat ilmine başlamış ve imam eş-Şâtîbî'den³⁴⁰ bazı kıraatları ezberlemiş ve onunla “*et-Teysîr*” kitabını okumuştur.³⁴¹ O burada Ebû'l-Fazl Bahâeddin Muhammed b. Yûsuf el-Gaznevî'den “*el-Mübhic*” kitabını, Ebû'l-Cûd el-Bûsîrî'den yedi kıraat, Ebû Tâhir İsmâil b. Sâlih b. Yâsîn, Ebû Muhammed İbn Asâkir ve Fâtıma b. Sa'd el-Hayr'den hadis dinlemiştir. Halîl b. Saâde el-Huveyyî ve Ebû Mansûr el-Ebyârî'den fikh ilmini okumuştur. Bunların dışında o, zamanın büyük alimlerden dersler almıştır.³⁴² Daha sonra Dimâşk'e gitmek üzere Kahire'den ayrılmış ve bir kaç ay Kûdüs'te kaldıktan sonra 617/1220 yılında Dimâşk'e ulaşmış ve orada Emeviyye Camii'nde Mâlikîlerin bölümünde ve Nuriyye medresesinde fikh, gramer ve kıraat dersler vermeğe başlamıştır. 633/1235 yılında Kerek emiri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd b. İsâ'nın daveti üzerine Kereke gitmiş ve orada emire kendi yazdığı gramer kitapları olan “*el-Kâfiye*” ve “*el-Vâfiye nazmü'l-Kâfiye*” kitaplarını okuttuktan sonra yeniden Dimâşk'e dönmüştür. Burada ilim talebeleri yetiştirmekle birlikte Maliki mezhebinde muhtasar fikh kitabı ve nahiv den küçük

³³⁸ Emir İzeddin Mevsuk Hezbani Eyyubiler devleti sultanı Selaheddin Yusif Eyyubinin (1169 – 1193) dayısının oğlu ve sultanın emirlerinden biriydi.

³³⁹ ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 47/319.

³⁴⁰ İmam Ebû Muhammed (Ebû'l-Kâsım) Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtîbî (538/1143-590/1194) Endülüs'lü ama bir kıraat âlimidir. O tüm karilerin üstadı ve şeyhi sayılır. Onun yazmış olduğu “*eş-Şâtîbiyye*” kitabı şimdiye kadar medreselerde *Kur'ân* tecvidi ve kıraat ilminde esas kitaplardan birisi sayılır. (ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/261.)

³⁴¹ es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/134.

³⁴² ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23/265.

mukaddime şeklinde risale ve fıkıh üsulüne dair bir kitap yazmıştır.³⁴³ Burada uzun bir müddet kaldıktan sonra Şeyh İzzeddin İbn Abdüsselâm'la birlikte Dimaşk'ten ayrılarak 639/1241 yılında yeniden Kahireye geri dönmüş ve burada Fâzılıyye medresesinde müderris olarak çalışmıştır. İbnü'l- Hâcib burada da ilim talebeleri yetiştirmekle birlikte kitaplar yazmağa devam etmiştir. Sonra buradan İskenderiye şehrine taşınmış ve uzun bir zaman geçmeden 646/1249 yılında orada vefat etmiş ve İbn Ebû Şâme türbesinde defnedilmiştir.³⁴⁴

Ahlakı ve üstün fazileti ile örnek olan Ebû Amr İbnü'l- Hâcib güvenilir bir dost ve mütevazi bir kişiliğe sahip birisiydi. O, ilim ehlini çok severdi ve bundan dolayı bir çok defa imtihan olunmuştur. Onun Dimaşk'ten Kahire'ye geri dömesine sebep olan olay, Dimaşk emirine karşı Şeyh İzzeddin İbn Abdüsselâm'ı desteklemesi ve bu sebeple hapse girip sonradan sürgün olması buna örnek verilebilir.³⁴⁵

Onun yanında Muvaffak b. Ala yedi kiraattan ders almış, Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, Abdülmü'min ed-Dimyâtî, Ebû İshak el-Fadili, Ebû Ali b. Hellal, Ebû'l-Hasan b. Bekkal, İmad el-Balisi, Yunus ed-Dubeysi ve başkaları ondan hadis rivayet etmiştir. Ondan Şeyh Radiyuddin el-Qistintini ve bir çok ilim adamı gramer okumuştur. Yâkût el-Hamevî ondan tarihi olayları nakletmiştir. Bunlarla birlikte Dimaşk'te ve Mısır'da Ebû'l-Abbas İbnü'l-Müneyyir, Zeynüddin İbnü'r-Raâd, Kerek Emîri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd b. Îsâ, Şehâbeddin el-Karâfi, Abdüsselâm ez-Zevâvî, Ebû Şâme el-Makdisî, İbn Mâlik et-Tâî gibi alimlerinde bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir.³⁴⁶

Cemaleddin İbnü'l-Hâcib'in Nahiv ve Sarf konularında yazdığı iki meşhur risalesi vardır. Günümüze kadar uzun müddet Osmanlı medreselerinde okutulan bu iki eser, “ *el-Kâfiye fi'n-Nahv*” ve “ *eş-Şâfiye fi's-Sarf*” kitaplarıdır. İslâm coğrafyasının neredeyse bütününde temel tedrisat kitapları olarak kullanılan bu iki eser üzerine bir çok alim tarafından şerhler ve haşiyeler yazılmıştır.³⁴⁷ Bunlardan en meşhur olanı müellifin kendisinin,

³⁴³ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. Dr. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâr Sâdır, 1974), 3/249

³⁴⁴ İbin Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/249; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 17/565; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/134; ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm*, 47/319.

³⁴⁵ Hulusi Kılıç, “İbnü'l- Hâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/55-58.

³⁴⁶ ez-Zehabi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/264

³⁴⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1021.

Radiyuddin Muhammed b. Hasan el-Astarabazi'nin ve Şihabuddin Ahmet b. Ömer ed-Devvani'nin yazdığı şerhlerdir. “*el-Kâfiye fi'n-Nahv*” kitabı birçok defa basılmıştır. Eserin en eski baskısı 1591 yılında Roma’da basılmıştır. Sonra 1889 yılında Kazanda, 1911 yılında Taşkente ve Dehlide bu kitabın baskıları yapılmış ve son dönemde bir çok matbaa tarafından basılmıştır. “*eş-Şâfiye fi's-Sarf*” kitabı ise çeşitli zamanlarda Kelküt, Mısır, Astana ve diğer şehirlerde çeşitli matbaalar tarafından basılmıştır.³⁴⁸

İbnü'l- Hâcib'in gramer üzerine yaptığı önemli çalışmalarına rağmen o, Arap gramerinde bir ekol sahibi olmaktan daha ziyade hicri altıncı yüzyıldan (miladi on ikinci yüzyıl) sonra İslâm dünyasında yetişen şârih ve yorumcu niteliği ağır basan âlimlerden sayılmaktadır. İbnü'l- Hâcib'in döneminde Basra ve Kûfe medreseleri arasındaki tartışmalar son bulmuş ve o, bu tartışmaları usta bir şekilde düzenleyip faydalı bir duruma getirmiştir. Onun yaptığı diğer bir değişiklik ise ez-Zemahşerî'nin “*el-Mufaşşal fi şimâ'ati'l-i'râb*” kitabında birleştirdiği sarf ve nahiv konularını daha evvel İbn Cinnî ve Ebû Osman el-Mâzinî'nin yaptığı gibi yeniden ayırarak her birisini müstakil bir kitap şeklinde yazmasıdır.³⁴⁹

Onun bu iki kitapla birlikte Arap gramerinde “*el-Emâli'n-nahviyye*”, “*el-Ğaşîdetü'l-müveşşaha bi'l-esmâ'i'l-mü'enneşeti's-semâ'iyye*”, “*Şerhu'l-Vâfiye fi nazmi'l-Kâfiye*”, “*Şerhu's-Şâfiye*”, “*Risâle fi'l-aşr*” ve “*el-Îzâh fi şerhi'l-Mufaşşal*” isimli kitapları da mevcuttur. Arap grameri ile birlikte alimin edebiyata dair yazdığı “*Şerhü Kasidet'ü-Tantaraniyye*” ve aruz ilmi hakkında yazdığı “*Hidâyetü's-sai'l-qasdi'l-celi'l-fi ilmi'l-el-Halîl*” kitabı mevcuttur. Cemaleddin İbn'ül-Hâcib'in Fıkh ve Üsulu Fıkh hakkında yazdığı “*Câmi'u'l-ümmehât*” ve “*Muhtasarü'l-uşûl*” kitapları ve Hanefi alimlerinin hayatlarını ve ilmi faaliyetlerini konu alan “*Muhtasar fi zikri tabakatü'l-Henefiyye*” isimli biyografi niteliğinde bir kitabı da vardır.³⁵⁰

Bu kitaplarının çeşitli elyazma nüshaları Türkiyede ki muhtelif kütüphane ve müzelerde korunmaktadır. Bunlardan “*Şerhu'l-vâfiye fi nazmi'l-Kâfiye*”, Ankara Milli

³⁴⁸ Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabîyye*, 843.

³⁴⁹ Hulusi Kılıç, “İbnü'l- Hâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/55-58.

³⁵⁰ ez-Zehebî , *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* , 23/264; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 17/565; İbn Hellikan, *Vafeyau'l Ayen*, 3/249.

Kütüphanesinde, nr 60 Zile 353/5, “*el-İzâh fî şerhi’l-Mufaşşal*” Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde, nr 21 Hk 1185, “*Şerhü’l kasidet’it-Tantaraniyye*” Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde, 15 Hk 1612/5, “*Muhtasar fî zikri tabakatü’l-Henefiyye*” Amasya Beyazid İl Halk Kütüphanesinde, nr 05 Ba 1766/1, “*Muhtaşarü’l-uşûl*” kitabıysa Köprülü Yazma Eser Kütüphanesinde, nr 34 Ma 707/3 numarasıyla mevcuttur.³⁵¹

2.3.3.4. el-Hakîm Ebû’l-Fazl Bedüzzamân Kemâlüddîn Hüseyin Hubeyş b. İbrâhîm b. Muhammed et-Tiflîsî (ö. 629/1232)

el-Hakîm Kemâlüddîn ismi ile meşhur olan Hubeyş b. İbrâhîm et-Tiflîsî 515/1120 yılında Azerbaycan’ın eski yerleşim yerlerinden biri olan şimdiki Gürcistan Cumhuriyetinin başkenti Tifliste doğmuştur. Babası İbrâhîm zamanın müdrik din hadimi ve alimi olmuş, Gürcüce çok güzel bildiği için sık bir şekilde Gürcü Kralı Kurucu David’le görüştüğü hakkında rivayetler yapılmıştır. Hubeyş et-Tiflîsî’nin ilk tedrisatını kendi doğduğu şehirde o dönemde var olan Nizamiyye medresesinde almıştır.³⁵² O, sonradan Selçuklular’ın hakim olduğu Anadoluya taşınmış ve burada Kayseri, Konya ve Sivas şehirlerinde yaşamıştır.³⁵³ Onun Tiflîsten ne zaman ayrıldığı bilinmemektedir. Bu hadisenin Tiflîs’in 1122 yılında Gürcüler tarafından işgal edildikten³⁵⁴ sonra toplu bir şekilde olduğu ihtimal edilir. Başka bir görüşe göre ise onun Anadoluya gelişi Selçuklu sultanı İzzeddin II. Kılıçarslan’ın (1155-1192) Aksaray’ı camiler, medreseler, zaviyeler ve çarşılarla donatıp buraya Azerbaycan’dan gaziler, alimler ve tüccarlar getirdiği dönemde gerçekleştiği yönündedir.³⁵⁵ Hubeyş et-Tiflîsî II Kılıçarslan’ın kızı Gevher Nesibe Hatun’un Kayseri’de inşa ettirdiği tıp merkezinin ilk müderrisidir. Onunla aynı dönemde burada tıp âlimlerinden Hasnun-i Nesrânî er-Ruhânî, Endülüs Yahudisi Musa b. Meynûn’da Selçukluların hizmetinde bulunmuştur.³⁵⁶ O, tabiplik ve müneccimlikle ilgilendiği için Sultanın sarayına davet almış ve sonraki hayatını sarayda

³⁵¹ Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 98.

³⁵² Şureddin Memmedli, 11-14. Yüzyılların Tiflisi Nispeli Edipleri, *Türk & İslâm Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/6, (Mart 2016), 11-22.

³⁵³ Ebû’l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî el-Hanbelî (İbnü’l-Fuâtî), *Mecma’u’l-âdâb fî mu’cemi’l-elkâb*, thk. Muhammed el-Kazim, (Tehran: İran Kültür Bakanlığı Yayınları, 1416), 4/136.

³⁵⁴ Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyler Devleti*, 19.

³⁵⁵ Cevat İzgi, “Hubeyş et-Tiflisi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/268-270.

³⁵⁶ Mehmet Ali Hacıgökmen, *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine*, (Editör: Mehmet Ali Hacıgökmen) Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. 2011, 239-249.

yaşayarak bir çok eserini İzzeddin II Kılıçarslan'a ithaf etmiştir.³⁵⁷ Hubeyiş et-Tiflîsî'nin burada müneccimbaşı görevine kadar yükseldiği ve lakin yanlış bir tahminden dolayı Sultanın gazabına uğradığı, idamdan kurtulsa da vazifesinden azl edildiği nakledilmektedir. Bu olaydan sonra Sivas'a taşınmış, orada sultanın oğlu Sivas valisi Kutbüddin Melikşah'ın hizmetinde bulunmuş ve “*Kifâyetü't-Tıbb*” isimli eseri de dahil bazı kitaplarını ona sunmuştur.³⁵⁸ İzzeddin II Kılıçarslan'ın dostluğunu kazanan Malatya Süryani patriği Mikhail³⁵⁹ vekayinamesinde sultanın Malatyaya geldiği zamanlarda ilmi-felsefi münazaralar tertip edildiği ve bu seferlerin hepsinde onun yanında Kemâlüddin isimli bir hakimin olduğunu nakletmektedir. Hubeyiş Tiflisinin kaleme aldığı ‘*Takvîmü'l-edviyeti'l-müfrede*’³⁶⁰ ve ‘*Uşûlü'l-melâhim*’ isimli kitaplarının önsözünde “el-Hakîm Kemâlüddin” şeklinde tanıtılması gibi hususlar dikkate alınırca Süryani Mikhail'in bahsettiği Kemâlüddin'in Hubeyiş et-Tiflîsî olduğunu söyleyebiliriz.³⁶¹ Müellifi olduğu “*Kifâyetü't-tıbb*” eserinde Kemâlüddin Hubeyiş et-Tiflîsî'nin ismi Ebû'l-Fadl Hubeyş b. Muhammed Gaznevi olarak kaydedilmiştir. Bu da Cevat İzgi'yi Kemâlüddin Hubeyiş et-Tiflîsî'nin aslen Gazneli olduğu, sonradan kendisinin ve ya ailesinin Tiflise taşındığı gibi yanlış bir sonuca iletmıştır. İranlı araştırmacılar Kemâlüddin Hubeyiş et-Tiflîsî'nin eserlerinde kullandığı Farsça lehcesinin Horasan'ın Dari lehcesinden farklı olduğunu belirtmişler ve bu eserlerin Fars ve Tacik lehcelerinde yazıldığını kasetmişlerdir. Azerbaycan'ın tarihi coğrafisinden bahsederken

³⁵⁷ İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-âdâb*, 4/136.

³⁵⁸ Şüreddin Memmedli, 11-14. Yüzyılların Tiflisi Nispeli Edipleri, *Türk & İslâm Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/6, (Mart 2016), 11-22.

³⁵⁹ Büyük Mikhail olarak bilinen Süryani Mikhailin yaşamı hakkında günümüze kadar detaylı bilgi ulaşmasa da Mikhailin 1126 yılında Süryani nüfusun yoğun olduğu Melitene (günümüzde Malatya) de doğduğu bilinmektedir. Doğu kiliselerinde önemli görevlerde bulunan ve din adamları yetiştiren Qindasi ailesine mensup olan Mikhail, babası ve amcasını takip ederek Meliten'e yakınlarındaki Bar-Sauma Manastırına girmiş ve teoloji eğitiminden geçerek 1156 yılına kadar başrahip konumuna yükselmiştir. Başrahip olarak manastır yönetiminin yanı sıra manastır kütüphanesinin genişletilmesi, manastıra ek binalar inşa edilmesi ve manastıra keşişlerin faydalanacağı şekilde sutaşıma sisteminin kurulmasına ön ayak olmuştur. O, Anadolu Selçuklu Sultanı II Kılıçarslan (1157-1180) ve Kudüs kralı IV. Baudouin (1174-1185) gibi devlet adamları ile iyi ilişkiler kurmuştur. Müslümanlar, Haçlılar ve Bizans üçgeninde yer alan coğrafya ile dönemin siyasi ve sosyal karışıklıkları göz önünde bulundurulduğunda 1199'a kadar Mikhail'in, başında bulunduğu kiliseyi çoğunlukla barışçıl bir politika izleyerek yönettiği söylenebilir. (Süryani Mikhail Kroniğ'in'de Eski Türk Dini ve Türklerin İslâmiyet'e Geçiş Sebepleri, Orta çağ Araştırmaları Dergisi –Journal of Medieval Researches Vol: 2 Issue: 1 Date: Haziran 2019, Umut Var)

³⁶⁰ Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Arnaut, (İstanbul: İrsika Matbaası, 2010), 2/11.

³⁶¹ İzgi, “Hubeyş et-Tiflisi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/268-270.

Suğdabil³⁶² şehrinin inşa edilmesinden sonra Sâsânî Şahı Enuşirvan'ın zamanında buraya ahaliyi Soğuddan³⁶³ göçürülerek yerleştirildiğini yazmıştık. İhtimal bu ki, Kemâlüddin Hubeyiş et-Tiflîsî eserlerinin bir kaçını söğd lehcesinde yazmıştır. Tabii ki bu göçürme ve yerleşmeden uzun asırlar geçtiği için dil değişime uğramıştır.³⁶⁴

Çeşitli alanlarda çalışmalarıyla bilinen Hubeyiş et-Tiflîsî, astronomi, tıp, rüya yorumu, kimya, fizik, hendese, felsefe, edebiyat, ilahiyat ve dilbilim konularında yazılmış otuz üç kitabın müellifidir. Onun kitaplarının on kadarı Farsca, diğerleri ise Arapça ve Türkçedir. Buda onun bu dilleri çok mükemmel bir şekilde bildiğine dair bir fikir oluşturmaktadır. O, Fars ve Arap dilleriyle beraber Yunanca'yı derin bir şekilde öğrenerek bazı kitapları Yunan dilinden Arapça'ya tercüme etmiştir.³⁶⁵

Hübeys et-Tiflisinin Tıp ile ilgili, “*Takvîmü'l-edviyeti'l-müfrede*”, “*Kitâbü Minhâcü't-Tıb*”, “*Tahşîlü's-şihha bi'l-esbâbi's-sitte*”, “*Kifâyetü't-tıb*”, “*Beyânu't-Tıb*”, “*Evdîyetü'l-edviye*”, “*Risâle fi şerhi ba'zi'l-mesâ'il li-esbâb ve 'alâmât muntehabe mine'l-Kânûn*”, “*İhtîşâru Fuşûli'l-Bukrâf*”, “*Kitâbü Şihhati'l-ebdân*”, “*Mecmuetü'r-resailil-tıbiyye*”, filoloji ve edebiyatla ilgili “*Beyânu't-tasrîf*”, “*Kânûnü'l-edeb*”, “*Nazmü's-sülûk*”, “*Tercümânü'l-kavâfî*”, “*Risaletü'l-mutarife bi esmai'l-muradife*”, rüya tâbirnâmesi ile ilgili “*Kâmilü't-ta'bîr*”, astronomiyle ilgili “*Kitâbü beyâni'n-nücûm*”, “*Kitâbü medhali'n-nücûm*”, “*Uşûlü'l-melâhim*”, ilahiyatla ilgili “*Kitabu vücûhi'l-Kur'ân*”, “*Kitabü telhîşi 'ileli'l-Kur'ân*”, “*Cevâmîü'l-Beyân ve Tercümânü'l-Kur'an*” ve çeşitli mesleklerle ilgili “*Beyânü's-şinâ'ât*”, “*Lübabü'l-esbab*”, “*Risaletü'n fima yeteallaku bi'l-eğziyeti'l-mutlaka vel-edviye*” “*Rumuzü'l-minhec ve kunuzü'l-ilac*” isimli kitapları bilinmektedir.³⁶⁶

Hubeyiş et-Tiflîsî çok sayıda eser kaleme almasına rağmen Türkiyede ve Azerbaycanda fazla tanınmamaktadır. Onun eserlerinden yazma nushaları “*Beyânü's-*

³⁶² Kaynaklarda Tiflîs şehrinin sol sahili, Azerbaycanlı'lar yaşayan hissesi Tiflîs değil Suğdabil şehri olarak tanıtılır. Yâkût el-Hamevî ve Ahmed el-Belazuri gibi alimler Suğdabil şehrinin Tiflîs'in güneyinde, Kür çayı sahilinde olduğunu, Sâsânî Şahı Enuşirvan'ın (531-579) bu şehri inşa edip bitirdikten sonra buraya Soğddan Fars dilli ahaliyi göç ettirerek yerleştirdiğini haber vermişlerdir. (Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 323.)

³⁶³ Tarihi Soğud (Soqdiya ve ya Suquda) diyarı şimdiki Tacikistan, Özbekistan'ın Buhara ve Samarkand de dahil olmakla Ferkane vilayeti ve Afganistan'ın kuzeyidir.

³⁶⁴ Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 323.

³⁶⁵ Elnur Nesirov, *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2003), 170.

³⁶⁶ Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifin*, 1/528,

şınâ'ât”, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonu nr 3574, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Yenicami koleksiyonu, nr 925/5, “*Evdîyetü'l-edviye*” Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi koleksiyonu, nr 2540/2, “*Kâmilü't-ta'bir*” Bursa Müze Kütüphanesi, nr E4/1251, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü, nr 1769, “*Ķānûnü'l-edeb*” Beyazıt Devlet Kütüphanesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa koleksiyonu, nr 19051, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi koleksiyonu, nr 3131-3132, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Mehmet Hafit Efendi koleksiyonu, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY koleksiyonu, nr 434, “*Ķānûnü'l-edeb*”, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa koleksiyonu, nr 367a, “*Kâmilü't-ta'bir*”, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonu, nr 1727, 2008, 2010, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, nr 591, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Laleli koleksiyonu, nr 2926, “*Kifâyetü't-tıbb*”, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi Osman Gazi koleksiyonu, nr 1120, “*Kitâbü Medhâli'n-nücûm*”, İstanbul Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr 2803/1, “*Kitab-ü Sıhhat-ül Ebdan*”, Türkiye Milli Kütüphanesi, “*Kitabü Telhîşi ileli'l-Ķur'ân*”, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Laleli koleksiyonu, nr 62/2, “*Kitap vücuhü'l-Kur'ân*”, İstanbul Atıf Efendi Kütüphanesi Ek koleksiyon, nr 1316, “*Taḥşîlü's-şihḥa bi'l-esbâbi's-sitte*”, Musul Yahya Paşa el-Celili Medresesi kütüphanesi, nr 236, “*Takvîmü'l-edviyeti'l-müfredede*”, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya koleksiyonu, nr 3600, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa koleksiyonu, nr 1887, “*Uşûlü'l-melâḥim*”, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonu, nr 2706, “*Beyânü's-şınâ'ât*”, “*Kâmilü't-ta'bir*” Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü Azerbaycan Elyazmaları bölümlerinde korunmaktadır.³⁶⁷

Müellif Arapça-Farsça sözlük olarak kaleme aldığı “*Ķānûnü'l-edeb*” kitabını miladi 1153 senesinde bitirmiştir. Farsça'da kırk sekiz kaynaktan derleyip hazırladığı bu luğatta bir dizi meşhur müellifin eserlerinden istifade ettiğini belirtmiştir. O, bu kitabı telif ettiği zaman

³⁶⁷ Şüreddin Memmedli, 11-14. Yüzyılların Tiflisi Nispeli Edipleri, *Türk & İslâm Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/6, (Mart 2016), 11-22.

ez-Zemahşerî'nin³⁶⁸ “*Mukaddimetü'l-edeb*”, Ebû Mansur es-Sealibi'nin³⁶⁹ “*Fıkhü'l-Luga*”sıyla beraber Arap edebiyatının önemli klasiklerinden Hariri'nin “*el-Makamat*” ile “*Şerhü'l-Hemase*” ve “*Şerhu Sebi't-tival*” kitaplarında kullandığını kayıt etmiştir. Kâtib Çelebi'nin de kaydettiği ve müellifin de bildirdiği gibi bu eserle o kendi sahasında eşine rastlanmayan bir kitap telif etmiştir.³⁷⁰ Bu kitap sözlük olmasıyla beraber Arapça-Farsca karşılaştırmalı gramer kitabıdır. Onun dilbilime dair kaleme aldığı ikinci kitabı “*Beyânu't-Tasrîf*” 1163 yılında Konyada kaleme alınmıştır. Araştırmacı yazar Ahmet Ateş'e göre bu eser Anadolu da yazılmış ilk eserlerden biridir.³⁷¹ Edebiyat, şiir ve kafiye kurallarına dair yazmış olduğu “*Tercümânü'l-kavâfi*” kitabı 1189 yılında II. Kılıçarslan'a ithafen yazılmıştır. Bu eseri sadece Bağdatlı İsmâil Paşa zikiretmektedir.³⁷² Dilbilim ve sözlüğe dair kaleme aldığı bir diğer eseri olan “*Nazmü's-sülûk*” kitabı Arapça kaleme alınmış ve tek nüshası Britanya müzesindedir.³⁷³

Kemaleddin Hübeş et-Tiflisi hicretin 629 (miladi 1203) yılında vefat etmiştir.³⁷⁴

2.3.3.5. Kâdi'l-Kudât Şemsuddin Ebû'l Abbas Ahmet b. Halil b. Sa'âde b. Cafer b. İsa eş- Şâfiî el-Bermekî el-Hôyî (ö. 637/1240)

Şemsuddin Ebû'l Abbas Ahmet b. Halil b. Sa'âde el-Hôyî hicretin 583 yılında (miladi 1187) Azerbaycan'ın Hôy şehrinde doğmuş meşhur Şâfiî fakihî, Edebeyatçı, Akaid, Usul, Tıp ve Arap grameri alimidir. O ilim talebi için Horasana gitmiş ve orada bir görüşe göre meşhur İslâm alimi Fahrüddîn er-Râzî'den³⁷⁵ ve diğer bir görüşe göre ise er-Râzî'nin talebesi

³⁶⁸ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (467/1075-538/1144) “*el-Keşşâf 'an hağâ'iki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyüni'l-ekâvil fi vücühi't-te'vil*” ve “*el-Mufaşşal fi şan'ati'l-i'râb*” isimli eserleri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile tanınan çok yönlü Mutezile alimi. (ez-Zehebî , *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* , 20/151)

³⁶⁹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Sealibî (ö. 430/1038) Arap dili ve edebiyatı alimi ve şair. Onun, “*Fıkhü'l-luga ve sırrü'l-'Arabiyye*” ve “*Sıhrü'l-belâğa fi sırrü'l-berâ'a*” isimli kitapları vardır. (ez-Zehebî , *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* , 17/438)

³⁷⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1310.

³⁷¹ Ahmet Ateş, Anadolu Kütüphanelerinde Mühim Yazmalar, Tarih Vesikaları, 1/16, (İstanbul, 1955), 163-164.

³⁷² Bağdatlı, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/263.

³⁷³ Dr. Hüseyin Ali Mahfuz, Asar Hübeş et-Tiflisi el-Hekim et-Tabib el-Luğavi el-Munsi, *Mecelletü Mucemme'l-Luğati'l-Arabiyye* , 50/2, (Nisan 1975), 392-406.

³⁷⁴ İsamyl Paşa Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988), 2/64; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1310; Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, 1/528; Bağdatlı, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/263.

³⁷⁵ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210) kelim, tefsir ve usul-i fıkıh alanlarındaki çalışmaları ile tanınan Eşari alimi. 543/1149 yılında

Kutbeddin el-Mısrî'den³⁷⁶ üsul ilmini, Alâaddin et-Tûsî'den cedel ilmini, Ebû'l-Hasan Müeyyed b. Muhammed b. Ali et-Tûsî'den hadis ilmini ve imam er-Rafii'den de fikh ilmini okumuştur.³⁷⁷ Horasandan sonra Şam'a gitmiş ve orada meşhur hadis alimleri Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Salah ve Ebû Abdullah Hüseyin b. ez-Zübeydî/ez-Zebîd'den hadis ve onun üsulunu okumuştur.³⁷⁸ Ahmet b. Halil çok yaşlı vakitlerinde Kur'ân-ı Kerim'i hıfz etmiş,³⁷⁹ Şamda Âdiliye medresesinde elli beş sene çalışmış, dersler vermiş ve bir çok meşhur alimin hocalığını yapmıştır.³⁸⁰ Onun talebeleri arasında Tâceddin b. Ebî Cafer, Ebû Amr İbnü'l-Hâcib, Cemâleddin Muhammed İbnü's-Sâbûnî ve oğlu Kâdi'l-Kudât Şehâbeddin Muhammed de olmuştur.³⁸¹ Ahmet b. Halil nahiv, edebiyat, aruz, fikh ve usul-i fikh üzerine kitaplar yazmıştır. Bunlarla beraber Felsefe hakkında da bir kitabı olduğu bilinmektedir.³⁸² Bunların içerisinde "Musannaf" isminde³⁸³ aruz ilminde yazdığı kitapta bir kaç beyt bize ulaşmıştır.³⁸⁴ Kehhâle, onun "Yenâbi 'u'l-'ulûm" isimli kitabı, Şeyh Rükneddin Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Amîdî es-Semerkandî'nin "el-İrşâdü fi İlmi'l-Hilâfi ve'l-Cedel" kitabına yazdığı şerhi ve yine onun "Nefâis" kitabına yazdığı muhtasarı olarak bilinen "Arâisü'n-nefâis" isimli eserleri olduğunu kayıt etmiştir. Bunlarla beraber onun "Nahv Hakkında Kitâbı" ve felsefeye dair "Rumûzu'l-Hükmiyye" isimli kitablari da olduğu bildirilir.³⁸⁵ İbn Kesîr onun "Âruz" isimli kitabı olduğunu rivayet etmiştir.³⁸⁶ Alimin

---

Büyük Selçuklulu Devletinin başşehri olan Reyde doğmuş, ilk hocası babası olmuştur. Babasının vefatından sonra Simnân'a giderek burada Kemâleddin es-Simnânî'nin derslerine katılmıştır. Sonra Merâga'ya giderek Cîlî'den ders aldı. Üstün zekâsı ve azmi sayesinde kısa zamanda kendini yetiştirdi. Cürçân, Tûs, Herat, Hârizm, Buhara, Semerkant, Hucend, Belh, Gazne ile diğer Hint beldelerine ilmi seyahatler yaptı. İran, Türkistan, Afganistan ve Hindistan bölgesindeki bazı şehirleri dolaştıktan sonra 600/1203 yılında Herat'a yerleşti. Hayatının geri kalan kısmını Herat'ta geçirdi; bir yandan eserlerini telif ederken öte yandan sayıları 300'ü aşan talebe yetiştirdi. O, 606/1210 yılında burada vefat etti. Bazı tarihçiler onu Kerramiler tarafından zehirlendiğini rivayet etmişler.(Mehmet Yavuz, "Râzî, Fahrüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/89-95).

³⁷⁶ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 8/16.

³⁷⁷ İbn-i Kâdi Şuhbe, *Tabakatü's-Şafiiyye*, (Heydarabad: Mektebetü Meclis Dairetu Mearif Osmaniyye fi'l-Hind, 1979), 2/87.

³⁷⁸ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifin*, 1/135.

³⁷⁹ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 8/16.

³⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/228.

³⁸¹ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 8/16.

³⁸² ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/781.

³⁸³ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 8/16.

³⁸⁴ İbn-i Kâdi Şuhbe, *Tabakatü's-Şafiiyye*, 2/87.

³⁸⁵ Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifin*, 1/135.

³⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/228.

kendi hocası Fahreddin er-Razi'nin "*Tefsîrû'l-Kebîr*" ismiyle tanınan "*Miftâhu'l-Gayb*" isimli tefsirine yazdığı şerh ve tahkikin bir nushası Paris Milli Kütüphanesinde korunmaktadır.³⁸⁷ Şemsuddîn el-Hôyî Şamda ilim talebeleri yetiştirmekle beraber orada Kâdi'l-Kudât mertebesine kadar yükselmiş ve hicretin 637. yılında Şaban ayının yedisinde (miladi 1240) orada dünyasını değiştirmiş ve Kasiyon dağında Sefih kabiristanlığında defn edilmiştir.³⁸⁸ İmam ez-Zehebî, onun fakih, tabib, hakim, çok namaz ve oruc ehli birisi olduğunu bildirmiştir.³⁸⁹

2.3.3.6. Şeyh Ebû'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdülvehhâb ez-Zencânî (ö. 654/1256)

Şeyh Abdülvehhâb b. İbrâhîm ez-Zencânî on üçüncü asırda yaşamış Azerbaycan asıllı meşhur dilbilimci ve edebiyatçıdır. O Irak'taki Medain şehrinde doğmuş ve Bağdat'ta yaşamıştır. Dedeleri Azerbaycan'ın Zencân şehrinde doğup büyümüş ve oradan Medain'e gelip yerleşmişlerdir. Onun "*el-İzzî fi't-taşrîf*" isimli Arap gramerine ait meşhur kitabı vardır. Alimin telif ettiği bu kitap uzun süre İslâm alemindeki medreselerde tedris edilmiş ve "*Şerhü'l-İzzî*" ismi ile meşhur olmuştur. Bu kitap 1610 yılında Roma'da, 1232 senesinde Astana'da ve sonradan bir çok yerde basılmıştır. Bu kitabı Sadeddin Teftâzânî 893 yılında, Nasiruddin el-Lukkani 958 yılında, İmâdüddin İbn Cemâa ve Hatîb eş-Şîrbînî şerh etmiştir. Sonradan Lukkani'nin şerhini ise Ahmet b. Kasım el-İbadi şerh etmiştir. Eserin en meşhur şerhi olan Teftâzânî'nin şerhi üzerine Radyyyüddin İbnü'l-Hanbelî, Nâsîrüddin Muhammed b. Hasan el-Lekânî, Burhâneddin İbrâhîm b. İbrâhîm el-Lekânî, İbn Kâsım el-Gazzî ve Süyûtî şerhler yazmışlardır.³⁹⁰ ez-Zencânî'nin aynı zamanda "*Metnü'l-Hâdî*" isimli nahiv ilmine ait meşhur bir kitabı ve bunun üzerine yazdığı "*el-Kâfi şerhu'l-Hâdî*" vardır. Bu kitap orta çağda nahiv ilminin tedrisinde çok yaygın ve meşhur olmuştur. Çârperdî, İbnü'l-Hâcib'in "*Şâfiye*" kitabına yazdığı şerhte ondan çok alıntı yapmıştır. Şeyh bu kitabı Bağdat'ta hicretin 654 yılının Zilhicce ayında bitirdiğini yazmıştır.³⁹¹

³⁸⁷ De Slane, *Catalogue des Manuscrits Arabes*, (Paris: 1883-1895), 141-142.

³⁸⁸ el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2/41; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/228; Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, 1/135; es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 8/16; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/781.

³⁸⁹ İbn-i Kâdî Şuhbe, *Tabakatü's-Şâfi'iyye*, 2/87.

³⁹⁰ Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, 833.

³⁹¹ es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/122.

Şeyh İzeddün yukarıda hakkında malumat verdiğimiz İbnü'l Hâcib ed-Düveyni'nin meşhur kitabı “*Kafiye*” eserine de “*Şerhü'l-Kafiye*” ismi ile şerh yazmıştır.³⁹² Onun aruz ve kafiye ilminde Cârullah ez-Zemahşerî'nin “*el- Kustâs*” isimli kitabına yazdığı “*Taşhîhu'l-mikyâs fi tefsîri'l-Kustâs*” isimli eseri vardır. O, “*Şerhü'l- Kustâs*” kitabını şeyhi İbnü'l-Habbaz ismi ile meşhur olan Ebû'l Abbas Ahmed İbnü'l-Huseyn'e okuduğunu ve hicretin 655 yılında bu şerhi bitirdiğini yazmıştır.³⁹³ Şeyh bu ilimlerle beraber hattat olarak da tanınıyordu.³⁹⁴ Alimin dilbilim ilminde yazdığı “*Mu'rib 'ammâ fi's-Şihâh ve'l-Mugrib*”, “*el-Hâdî li-zevi'l-elbâb fi ilmi'l-i'râb*”, “*Şerhu'l-Hâdî li's-şâdî*”, “*el-Muhtasar fi ilmi'l-usturlâb*”, “*el-Mu'rib ammâ fi's-Şihâh ve'l-Mugrib*”, “*Şerhu'l-ebyâti'l-müşkilâti'l-âgrâd*” ve edebiyata dair yazdığı “*Mi'yârü'n-nüzzâr fi 'ulûmi'l-eş'âr*” kitapları da bilinmektedir. Sonuncu kitabı aruz ilmi hakkında olup on iki bölümü kapsamaktadır. Bu kitabın elyazısı Mısırda Hudyeviyye kütüphanesinde mevcuttur.³⁹⁵ O, 654/1256 yılında Bağdatta vefat etmiştir.³⁹⁶

2.3.4. VII/XIII. Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler

2.3.4.1. Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286)

Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî biyografi kitaplarında Azerbaycan'ın âlimi ve bu bölgenin şeyhi olarak bilinen meşhur allame, müfessir, Eş'arî kelâmcısı, dilbilimci, mantıkçı ve Şâfiî fakihidir.³⁹⁷ Onun doğum tarihi kesin bilinmemektedir. Beyzâvî'nin yüz sene yaşadığı hakkında Yusuf Şevki Yavuz'un İbn Habîb el-Halebî'ye³⁹⁸ istinad ederek vermiş olduğu bu bilgiye³⁹⁹ kesin olarak ulaşmak mümkün görünmemektedir. Onun çocukluğu Beyzâ'da geçti. Burada ilk tedrisatını yaptıktan sonra, babasının Şîraz kâdilkudâtlığına atanmasıyla Şîraza yerleşti ve burada ilim tahsiline devam etti. Şîrazda

³⁹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1371.

³⁹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1326.

³⁹⁴ es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/122.

³⁹⁵ Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 833.

³⁹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1371; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüçûl*, 2/315; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/122; Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 833.

³⁹⁷ İbn-i Kâdi Şuhbe, *Tabakatü's-Şafiiyye*, 2/172.

³⁹⁸ İbn Habîb el-Halebî, *Dürretü'l-eslâk fi devleti'l-etrâk*, (Ayasofya Kütüphanesi, III. Ahmed), 3011/57^a.

³⁹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/100-103.

olduğu müddetçe Moğol istilasından kaçarak buraya sığınan alimlerin çevresinde kendisini yetiştirdi ve bu sebeple her hangi bir ilmi seyahete gerek kalmadı. Bu ilmi birikimden sonra Beyzâvî Şîrazda talebe yetiştirmeye başladı.⁴⁰⁰

Babasının 673/1275 senesinde vefatıyla Şîraz kâdilkudâtlığına atandı ve bu müddette de talebe yetiştirmeye devam etmiştir.⁴⁰¹ Bu dönemde onun talebeleri arasında dönemin meşhur âlimlerinden Kemâleddin el-Merâgî, Abdurrahman b. Ahmed el-İsfahânî, Çârberdî ve Zeynüddin el-Henkî gibi büyük şahsiyetler olmuştur. Meşhur Şâfiî fakih ve biyografi yazarı es-Sübki, Beyzâvî'nin zahid, abid, salih ve âlim bir insan olduğunu rivayet etmektedir.⁴⁰² 680/1281 yılında Şîraz kâdilkudâtlığından azil edildikten sonra Tebriz'e gelerek buraya yerleşir ve dersler vererek kitap tasnifatına devam eder.⁴⁰³

Beyzâvî'nin ilmi şahsiyeti hakkında malumat veren kaynaklar birçok ilim dalında eser tasnifi yaptığı için onu allame diye adlandırmışlardır. O, daha çok tefsir, kelim, fıkıh ve dilbilimde yazdığı eserleriyle tanınmaktadır.⁴⁰⁴ Onun tefsire dair kaleme aldığı ve üzerine yüzlerce şerh ve haşiyeler yazılmış, bazı kaynaklarda Cârullah ez-Zemahşerî'nin "*el-Keşşâf*" isimli tefsirinin muhtasarı olarak anılan "*Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*",⁴⁰⁵ kelama dair yazdığı "*Ṭavâli 'u'l-envâr min me'tâli 'i'l-enzâr*", "*Mişbâhu'l-Ervâh*", Esmâ-i Hüsnâya dair telif ettiği "*Münthe' l-münâ fi şerhi esmâ' illâhi 'l-hüsnâ*",⁴⁰⁶ dilbilime dair İbnü'l- Hâcib'in "*Kâfiye*" eserinin muhtasarı olarak bilinen "*Lübbü'l-Elbâb fi İlmi'l-İ'râb*" kitabı, "*Şerhu Mukaddimeti İbni'l-Hâcib*" ve "*Ta'lik Alâ Muhtaşarı İbni'l-Hâcib*"⁴⁰⁷ kitapları, "*Tuhfetü'l-Ebrâr*" ismiyle bilinen ve Begavî'nin "*Meşâbihü's-Sünne*" adlı hadis kitabına yaptığı şerhi,⁴⁰⁸ Usûl-i fikha dair yazdığı "*Minhecü'l-vusul ilâ ilmi'l-Usûl*", Şâfiî fikhına dair yazdığı "*el-Gâyetü'l-kuşvâ fi dirâyeti'l-fetvâ*"⁴⁰⁹ isimli esreri vardır. Alim İbnü'l- Hâcib'in "*Kâfiye*" eserine yazdığı muhtasarı olarak bilinen "*Lübbü'l-Elbâb fi İlmi'l-İ'râb*" isimli

⁴⁰⁰ Yavuz, *Beyzâvî*, TDV İA, 6/100-103.

⁴⁰¹ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/686.

⁴⁰² es-Sübki, *Ṭabaqâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 8/157.

⁴⁰³ el-İsnevî, *Ṭabaqâtü's-Şâfi'iyye*, 1/136.

⁴⁰⁴ es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/50.

⁴⁰⁵ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2/463.

⁴⁰⁶ es-Sübki, *Ṭabaqâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 8/157.

⁴⁰⁷ es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/50.

⁴⁰⁸ İbn-i Kâdî Şuhbe, *Tabakatü's-Şâfi'iyye*, 2/172.

⁴⁰⁹ el-İsnevî, *Ṭabaqâtü's-Şâfi'iyye*, 1/136.

eserinde İbnü'l- Hâcib'in eksikliklerini tamamlayarak dilbilimde kendisinden sonra gelen alimlerin de bu esere şerhler yazmasına sebep olmuştur. Bu eser imam Birgivî'nin şerhiyle birlikte İstanbulda basılmıştır. Alimin dilbilimle ilgili yazmış olduğu diğer iki eseri, “*Şerhu Mukaddimeti İbni'l-Hâcib*” ve “*Ta'lik Alâ Muhtaşarı İbni'l-Hâcib*” kitapları günümüze kadar ulaşmamıştır.⁴¹⁰

Beyzâvî 685/1286 yılında Tebriz'de vefat etmiş ve kendi vasiyetine uygun olarak Kutbu's-Şîrâzî'nin yanında defin edilmiştir.⁴¹¹

2.3.4.2. Ebû Abdullah Kâdî Şehâbeddîn Muhammed b. Kâdî Şemseddin Ahmed b. Kâdî Şehâbeddin Halil b. Sa'âde b. Cafer Hôyî eş-Şâfiî (ö. 693/1294)

Şehâbeddîn Muhammed el-Hôyî yukarıda hakkında bilgi verilen Ahmet b. Halil b. Sa'âde el-Hôyî'nin oğludur. 14 şevval 626 (4 eylül 1229) yılında Dimaşk'ta doğmuştur.⁴¹² Babasının âlim olması ve ilimle dolu bir evde doğması onu küçük yaşlarından ilim ile iştiğal etmeye yöneltmiş, Adiliyye medresesinde okumuştur. O, genç yaşlarından Dimağiyye medresesinde dersler vermiş ve İbn Kesîr onun hadis ilmini ve ehlini sevdiğini özellikle kaydetmiştir.⁴¹³ Muhammed el-Hôyî Şamda Abdullah Hüseyin İbnü'z-Zübeydî'den, Sahavi'den, Ebû'l-Münecca İbnü'l-Letiyy'den, İbnü's-Salâh'dan ve İbnü'l-Mukayyir'den ders almıştır. Şeyh Şehâbeddîn üstün zekası ve aklıyla diğer arkadaşlarından seçilerek küçük yaşlarında bir çok kitabı ezberlemiştir. O, on bir yaşında babasını kaybetmiş⁴¹⁴ ve sonradan Bağdat, İsfahan ve Horasan'a sefer ederek orada Fahrüddin er-Razi'nin talebesi Kutb el-Mısri ve Âla et-Tusi'den ders almıştır. O, fıkıh, akaid, tıp, edebiyat ve dilbilim ilimlerinde alim idi.⁴¹⁵ Şeyh Şehâbeddîn Ömer b. Kerem ve Mahmut b. Mende'den hadis rivayetinde icazet almış, Takiyyuddin Ubeyd b. Utbe el-Eserdi ve Ebû'l-Haccac el-Mizzi ondan rivayetler yapmışlardır. Şeyhin talebeleri arasında Elmeddin Kasım el-Berzeli, Nablusi,

⁴¹⁰ Yavuz, *Beyzâvî*, TDV İA,6/100-103.

⁴¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/523; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/50; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab*,7/686; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 1\136; İbn-i Kâdî Şuhbe, *Tabakatü's-Şâfi'iyye*, 2/172.

⁴¹² el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2\41,

⁴¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/228.

⁴¹⁴ ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/3227.

⁴¹⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî. *Ref'u'l-işr 'an kudâti Mısr*, thk. Dr. Ali Muhammed Ömer, (Kahira: Mektebetü'l-Hanaci, 1998), 323-324.

Hoteni Alaeddin el-Makdisi ve Cemaledin es-Sabuni gibi meşhur alimler bulunmaktadır.⁴¹⁶ İmam Mizzi onun büyük bir alim olduğunu ve yirmiye yakın ilmi kapsayan bir kitap yazdığını, bu kitabın tefsir, usul, fikh, nahiv, meâni, beyan, matematik, miras, hendese ve diğer ilimler hakkında malumatlar içerdiğini nakletmiştir. Bu kitabın ismi hakkında ise malumat yoktur.⁴¹⁷ O, meşhur nahiv alimi Yahya b. Abdülmutî'nin “*el-Fusûlu'l hamsûn (Elli Bölüm)*” isimli kitabına şerh yazmış⁴¹⁸ ve dilbilimde “*Kifâyetü'l-mütehaffızı fi'l-Luğa*” isimli⁴¹⁹ kitabı telif etmiş ve Sa'leb'in “*el-Fasih*” kitabını şiir şekline getirmiştir.⁴²⁰ Bunlarla birlikte o, İbnü's-Salâh'ın “*Ulûmu'l-Hadis (Hadis İlimleri)*” isimli kitabını şiir olarak yazmış,⁴²¹ Aruz ilminde bir kitap yazmış, “*Kifayeti'l-Muhit*”, “*Kitabü'l-Fasih*” ve “*Kitabü'l-Hibe*” isimli kitaplar da telif etmiştir.⁴²² Yukarıda zikrettiğimiz eserleriyle birlikte o, pedagojiye dair kaleme aldığı “*Ekâlimü't-Teâlîm*” isimli kitabında tefsir, fikh, tıp, hendese ve matematik gibi ilimlerin tedris metodolojisini incelemiştir. Bu kitabın yazma nushası Paris Milli Kütüphanesinde korunmaktadır.⁴²³ O, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Halef el-Kabisî el-Meâfirî (ö.403/ 1012)'nin 520 hadisi içeren “*el-Mûlahhas*” isimli eserinin başında yer alan on beş hadisi şerh etmiş ve “*el-Matlabü'l-asna fi imametü'l-ama*” isimli fıkha dair bir kitap kaleme almıştır. Şehâbeddîn Muhammed el-Hôyî'nin güzel şiirler yazdığı rivayet edilmiştir.⁴²⁴

Şehâbeddîn Muhammed el-Hôyî ilk önce Kudüs sonra ise Behesne, Halep, Mahelle ve Kahire kâdîliğine atanmıştır. Kahire de kısa bir dönem kâdîlik yaptıktan sonra Şam kâdîliğine getirilmiş ve burada kâdîlikle beraber Adiliyye, Gazzaliye ve diğer medreselerde ders vermiştir.⁴²⁵ Moğol hükümdarı Hülâgû'nün Dimaşk'ı istilasından (1260) sonra Kahireye gitmiş ve orada beş sene kâdîlik yapmış, Şam kâdîsı Behaeddün ibnü'z-Zeki'nin vefatından sonra yeniden Şam'a dönmüş ve burada kâdîkudâtlı olarak çalışmış ve dersler vermiştir.⁴²⁶

⁴¹⁶ ez-Zehabî , *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* , 1/3227.

⁴¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî. *Ref'u'l-işr*, 324.

⁴¹⁸ es-Süyûtî , *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/23-24.

⁴¹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/211; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/578.

⁴²⁰ es-Süyûtî , *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/23-24.

⁴²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/578.

⁴²² ez-Zehabî , *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* , 1/3227.

⁴²³ De Slane, *Catalogue des Manuscrits Arabes*, (Paris: 1883-1895), 406.

⁴²⁴ es-Süyûtî , *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/23-24.

⁴²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/578.

⁴²⁶ ez-Zehabî , *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* , 1/3227.

Zamanın büyük âlimleri onu yüksek ahlak sahibi, Allah'ı çok zikir eden, güzel konuşan, mütevazı, selefin itikadı üzerinde olup, âlimleri ve ilim ehlini seven, dindar bir kişiliğe sahip şahıs gibi karakterize edilirdi.⁴²⁷

Şehâbeddîn Muhammed el-Hôyî 25 ramazan 693 (19 Ağustos 1294) yılında Dimaşk'ta vefat etmiş ve Kasiyon dağında Sefih kabiristanlığında babasının türbesinde defin edilmiştir.⁴²⁸

2.3.4.3. Allame Taceddin Ebû'l-Cevab Musa b. Muhammed b. Mesud eş-Şâfî el-Merâğî (ö. 693/1294)

Allame Musa b. Muhammed Azerbaycan'ın Merâğa şehrinde doğmuş ve buradan ilim talebi için çeşitli beldelere sefer etmiş ve en sonunda Dimaşk'te yaşayarak orada vefat etmiştir. Allame Musa b. Muhammed hakkında geniş bir bilgiye rastlanılmaz. İbn Kesîr onu Ebû'l-Heyavan eş-Şâfî olarak anlatmaktadır.⁴²⁹ Abdulkadir Nueymi ve Yusuf b. Tağrîberdî ise onu Ebû'l-Cavab olarak tanımlarlar.⁴³⁰ Taceddin Musa b. Muhammed Dimaşk'ın İkbaliyye medresesinde ders vermiş, zamanının meşhur Şâfî fakihlerinden, üsulcularından ve nahiv alimlerinden biri olmuştur. Alimin bu ilimler hakkında bize kalan bir eseri yoktur. O, kendi döneminin alimleri tarafından üstün zekası ve geniş fehmiyle tanınırdı. Musa b. Muhammed el-Merâğî 693/1294 senesinde Dimaşkte aniden vefat etmiş, vefat ederken yaşı yetmiş geçmişti. Musa b. Muhammed el- el-Merâğî Dimaşk'te Bâb-i Sağir kabiristanında defin edilmiştir.⁴³¹

⁴²⁷ İbn Hacer, *Ref'u'l-işr 'an kudâti Mısr*, 324; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 1\241.

⁴²⁸ İbn Hacer, *Ref'u'l-işr 'an kudâti Mısr*, 324; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 1\241; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/578; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/24; İbn-i Kâdî Şuhbe, *Tabakatü's-Şâfi'iyye*, 2/49; ez-Zehebî, *Siyeru'l-âmi'n-nübelâ*, 1/3227.

⁴²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/577.

⁴³⁰ Ebû'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 1/120; Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî, *ed-Delilü's-şâfi' ale'l-Menheli's-şâfi'*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, (Kahira: Mektebetü'l-Hanaçi, 1979), 2/752.

⁴³¹ en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1/120; Yûsuf b. Tağrîberdî, *ed-Delilü's-şâfi'*, 2/752; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/577.

2.3.4.4. Mahmut b. Muhammed b. Ali b. Mahmut el- Arrâni es-Sekînenî (ö. 734/1333 sonrası)

Mahmut b. Muhammed Azerbaycan'ın Arrân bölgesinde doğmuş ve burada yaşamış nahiv ve sarf âlimlerindendir. Onun yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz İbnü'l Hâcib'in sarf ilmine dair “Şâfiye” kitabına yazdığı bir cildten oluşan “Şerhü 'ş-Şâfiye” kitabı mevcuttur. O, bu kitabı 734/1333 yılında bitirdiğini kendi hattıyla kitapta kayıt etmiştir.⁴³² Bu kitapla beraber onun İbnü'l Hâcib'in nahiv ilmine dair yazdığı “Kâfiye” kitabına yaptığı şerh olarak bilinen “Şerhü 'l-Kâfiye”⁴³³ kitabı mevcuttur. Bu kitap Kâtib Çelebi'nin dediğine göre muhtasar bir şerh ve çok faydalı bir eserdir.⁴³⁴ Bu alim hakkında çok fazla bir bilgiye ulaşılmasa da onun XIII-XIV yüzyılları arasında yaşadığı ve 1323 yılında hayatta olduğu bilinmektedir.⁴³⁵

2.3.4.5. Fahrüddîn Hindûşâh b. Sencer b. Abdillâh es-Sâhibî el-Kîrânî en-Nahcivânî (ö. 730/1330 sonrası)

Hindûşâh en-Nahcivânî XIII-XIV Yüzyılda yaşamış edebiyatçı, dilbilimci, siyaset ve devlet adamıdır. O Azerbaycan'ın eski yerleşim yerlerinden biri olan Nahcivân'ın Gilan⁴³⁶ köyünde doğmuş ve bir müddet burada okuduktan sonra Bağdat şehrine gitmiştir. Orada Mustansiriyye medresesinde okumuş ve sonrada bu medresede ders vermiştir. Onun abisi Seyidüddin Mahmut en-Nahcivânî İlhanlılar⁴³⁷ devletinin sarayında hizmet ettiği için kardeşini de oraya hizmete aldirmiş ve Hinduşah en-Nahcivânî İlhanlılar veziri sahib-i divan Alâeddin Atâ Melik Cüveynî ve oğlu Şemsuddin Muhammed'le arkadaş olması sebebiyle “es-Sâhibî” lakabını almıştır. 1275-yılında abisi Kaşan vilayetine hakim olarak atandıktan sonra Hindûşâh en-Nahcivânî'de onun naibi (yardımcısı) olarak atanmıştır. O hayatının

⁴³² ez-Ziriklî, *el-A 'lâm*, 7/182.

⁴³³ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, 2/1375.

⁴³⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, 2/1375.

⁴³⁵ Kehhâle, *Mu 'cemi 'l-mü 'ellifîn*, 3/830; ez-Ziriklî, *el-A 'lâm*, 7/182.

⁴³⁶ Gilan köyü Azerbaycan'ın şimdiki Nahcivan Özerak Cumhuriyetinin Ordubad ilinin Kelenter –Dize köyüne yakın bir yerde olmuştur ve onun harabelikleri orada kalmaktadır. (Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 194.)

⁴³⁷ Cengiz Hanın torunu Hülâgu tarafından 1256 yılında kurulup 1295 yılında tamamen bağımsız bir devlete çevrilen İlhanlılar İran, Irak, Mısır, Kafkasya ve Anadolu topraklarında var olup, başkenti Tebriz şehriydi. Bu devlet Hülâgû'nun taşıdığı ilhan (il+han = Bölge hükümdarı) unvanına nisbeten İlhanlılar adıyla anılmıştır. (Yuvalı, “İlhanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/102-105).

sonlarına doğru Luristan atabeylerinden Nusretüddin Ahmed b. Yûsufşah'ın (1296-1333) sarayında çalışmış ve hicri 730 yılında (miladi 1330) vefat etmiştir.⁴³⁸ Hinduşah Nahcıvani edebiyat, nahiv, sözlük ve siyaset biliminde birkaç kitabın müellifidir. Onun eserlerinden biri “*Tecâribü's-selef*” olarak adlandırdığı ve Luristan Atabeyi Nusretüddin Ahmed b. Yûsufşah'a ithaf olarak Farsça yazdığı kitaptır.⁴³⁹ Bu kitap aslında tarihçi İbnü't-Tıktakâ'nın tarih, siyaset, devlet idareciliği ve protokol uygulamaları hakkında yazdığı “*el-Fahrî (Münyetü'l-fuzalâ' fi tevârîhi'l-hulefâ' ve'l-vüzerâ')*” eserinin Farsça tercümesi ve şerhidir.⁴⁴⁰ Âlimin diğer eserleri ise edebiyata dair yazdığı “*Mevâridü'l-edeb*” ve Farsca şiirlerinin cem edildiği “*Divan*” kitaplarıdır.⁴⁴¹ Hinduşah en-Nahcıvânî bu eserlerle birlikte Farsca ve Türkçe sözlük ve gramer kurallarını karşılaştırmalı olarak kalame aldığı “*Şihâhu'l-'Acem*” isimli kitabın da müellifidir.⁴⁴²

2.3.4.6. Şeyh Sefiyüddin Ebû's-Sena Mahmûd b. Muhammed b. Ebî Bekr Hâmid el-Luğavi el-Urmevî (ö. 723/1323)

Mahmûd b. Muhammed el-Urmevî Şeyh Sefiyüddin Ebû's-Sena ismi ile tanınan meşhur dilbilimci ve hadis alimidir. O, 647/1249 Kirafede⁴⁴³ doğmuştur. Dedeleri Azerbaycan'ın Urmiye şehrinden buraya taşınmış ve bu sebeple Urmevîler olarak isimlendirilmişlerdir. O, muhaddis, dilbilimci ve Şâfiî mezhebinin fakihisi olarak bilinir.⁴⁴⁴ Hadis ilmi için uzun seferler etmiş ve sonunda Dimaşk'e yerleşmiştir. O, Kahire'de meşhur hadisçiler Necib Abdullatif'den, İbn-i Allak'tan, Fahr el-Horrani ve diğerlerinden, İskenderiyede İbn-i Dehhan ve İbn-i Fırat'tan hadis dinlemiştir. Dimaşk'te ise Abdulaziz b. Abd'den, İbni Derci'den, İbn-i Tebrezad ve Kindi'den hadis dinlemiş, İmam Ahmet'in “*el-Müsned*” eserini Ba'lebek şehrinde İbn-i Allan'a okumuştur.⁴⁴⁵ İki defa Hac seferinde çıkmış ve bu seferler zamanı Medine şehrinde kalarak hadis dinlemiştir. Şeyh Sefiyüddin Ebû's-

⁴³⁸ Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 194.

⁴³⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/344.

⁴⁴⁰ Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbâycân*, 391.

⁴⁴¹ Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn*, 2/598.

⁴⁴² Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 194.

⁴⁴³ Kirafe Mısırın Kahire şehrinde Babü'l-Kirafe ismi ile bilinen semtidir.

⁴⁴⁴ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *A'yânü'l-'aşr ve a'vânü'n-naşr*. thk. Dr. Ali Ebû Zeyd, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998), 5/367

⁴⁴⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, (Beyrut: Dâru'l-Cil,1993), 4/335.

Sena hadis rivayeti yapan âlimler arasında sika olarak bilinen kişilerdendir. O, hadisçiler arasında Mahmut el-Lugavî ismiyle tanınmıştır. Şeyh Mahmut el-Luğavi gençliğinde “*Tenbih*” kitabını ezberlemiş, birçok ilimleri toplamış, fasih konuşması olan mütevazı kişiliğe sahip bir insan olarak tanınmıştır.⁴⁴⁶ Meşhur İslâm âlimi İmam ez-Zehebî onun talebeleri arasında olmuş ve ondan hadis dinlemiştir.⁴⁴⁷ İmam ez-Zehebî, Mahmut el-Lugavî’nin dilbilim ilminde büyük bir kitap yazdığını ve bu kitabta Ezheri’nin⁴⁴⁸ “*Tehzib*” eserini, Cevheri’nin⁴⁴⁹ “*Sihah*” eserini ve İbn Sîde’nin⁴⁵⁰ “*Muhkem*” eserini topladığını ve bu eseri yazarken çok çalışarak uzun bir vakit harcadığını nakil etmiştir. O, bu kitabı Mahmut el-Lugavî’ye okuduğunu kayıt etmesine rağmen ismini zikir etmemiştir.⁴⁵¹ Şeyh Mahmut el-Lugavî bu kitapla beraber İbnü’l-Esirin “*en-Nihaye*” eserine de tamamlayıcı niteliğinde bir kitap yazmıştır.⁴⁵² Şeyh Mahmut b. Hamid el-Lugavî hayatının sonuna doğru unutkanlık hastalığına yakalanmış, aklının gidip geldiği söylenmiştir. O, hastalığı zamanlarında dersler vermeye devam etmiş, fakat bazen sakin bir şekilde ders anlatırken bazı zamanlarda da ise

⁴⁴⁶ İbnü’l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-zehab*, 8/112.

⁴⁴⁷ es-Safedî, *A’yânü’l-’aşr*, 5/368.

⁴⁴⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî el-Luğavi eş-Şafîi (ö. 370/980) Arap dili alimi, edip ve fakih olarak bilinen Ebû Mansûr el-Herevî 282/895 yılında Afganistanın Herat bölgesinde doğdu, tahsilini Herat ve Bağdatta yaptı. Dilbilimde ileri seviyede bilgi sahibi olduktan sonra Şafîi fikhıyla ilgilenmeğe başladı ve bu mezhep de üstün bir konuma yükseldi. el-Herevî bununla birlikte hadis ilminde de tanınmış bir ravi olarak bilinmektedir. Onun, sözlük olarak yazdığı “*Tehzibü’l-luğa*”, “*ez-Zâhir fi’l-garibi elfâzi’s-Şâfi’î*” ve kıraat ilminde yazdığı “*Kitâbü Me’âni’l-kurâ’ât*” isimli kitapları bilinmektedir. O, 370/980 yılında vefat etmiştir. (ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 16/316)

⁴⁴⁹ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009’dan önce) Aslen Horasanlı Türk olup ilim talebi için İrak, Şam ve Hicaza seferler yaptıktan sonra kendi memleketine dönmüş ve Nişâburda yerleşmiş ve burada dersler vererek kitaplar yazmıştır. Onun, sözlük olarak yazdığı “*Tâcü’l-luğa*” ismiyle bilinen “*Şihâhu’l-luğa*”, “*eş-Şihâh fi’l-luğa*” veya kısaca “*eş-Şihâh*” isimli eseri, aruz ilminde yazdığı “*Kitâbü Arûzi’l-varağa*”, “*Kitâbü’l-Kavâfi*” ve nahiv ilminde yazdığı “*el-Mukaddime fi’n-nağv*” isimli kitapları olmuştur. Cevherî 400/1009 yılında evinin damından düşerek vefat etmiştir. (ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 17/81)

⁴⁵⁰ Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî (ö. 458/1066) İbn Sîde veya Darîr ismiyle bilinen lügatçi, edebiyat ve dil âlimidir. O, 398/1008 yılında Mürsiye’de (Murcia) doğmuş ve ilk tederisini babasının yanında almıştır. Sonra çeşitli alimlerden Arap dili grameri, mantık, hadis, tefsir ve fıkıh okudu ve bir çok kitabı ezberledi. Mürsiye’de çıkan siyasi olaylar sebebiyle Dâniye’ye (Denia) taşındı ve ömrünün sonuna kadar burada kalıp ilim talebeleri yetiştirmek ve kitap yazmakla meşgul oldu. Onun, sözlük olarak yazdığı “*el-Muhkem ve’l-muhtâ’î’l-a’zam*”, “*el-Muhasşas*” isimli iki kitabı, edebiyata dair yazdığı “*Şerhu müşkili şî’ri (ebyâti)’l-Mütenebbi*” ve kendi hayatını, hocalarını ve okuduğu kitapları anlatan “*Urcüzetü gamis*” ve diğer kitapları vardır. İbn Sîde 458/1066 yılında vefat etmiştir. (ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 18/144)

⁴⁵¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Mu’cemü’l-muhtas bi’l-muhaddissîn*, thk. Dr. Muhammed el-Habib el-Heyle, (Taif: Mektebetü’s-Sıddik, 1988), 280.

⁴⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 16/167.

hastalığı sebebiyle soru soranları azarladığı bilgisi mevcuttur. Mahmut el-Lugavî bu hastalığıyla Hicaz, Mısır, Halep ve Kudüs'e sefer etmiştir.⁴⁵³ O, hicretin 723. yılında (miladi 1323) Dimaşk'ın Nuri hastanesinde yetmiş altı yaşında vefat etmiştir.⁴⁵⁴

2.3.5. VIII/XIV Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler

2.3.5.1. Şeyh Safiyyüddîn Abdumumin b. Abdurrahim Şirvânî (XIV asır)

Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinden olan Şeyh Safiyyüddîn hakkında kaynaklarda fazla bilgiye rastlanmaz. Onun XIV asırda yaşadığı ve Şirvanda ders verdiği bilinir. Şeyh Safiyyüddîn zamanının meşhur Şâfiî âlimlerinden olup, dilbilim üzerine de kitaplar yazmış ve ders vermiştir. Onun hakkındaki malumatlarda sadece kız kardeşinin oğlu meşhur müfessir ve Şâfiî fakihî olan Abdulmuhsin b. Abdussamed Hamidüddin Şirvânî'ye nahiv, mantık ve fıkıh ilminden ders verdiği bilinir.⁴⁵⁵ Abdulmuhsin b. Abdussamet eş-Şirvânî onun yanında Konevî'nin Şâfiî fikhına dair yazdığı “*Şerhü'l-envâr*” ve “*Şerhü'l-Hâvî*” kitaplarıyla birlikte nahiv ve mantık kitapları da okuduğu rivayet edilmiştir.⁴⁵⁶

2.3.5.2. Cemâleddin Mehmed b. Muhammed el-Aksarâyî et-Tebrizi (ö. 779/1371)

Mehmed b. Muhammed el-Aksarâyî Cemâleddin et-Tebrizi ismi ile meşhur olmuş Azerbaycan asıllı dilbilimci, edebiyatçı, hekim ve Hanefî mezhebi fakihî idi. Ömer Rızâ Kehhâle onun hicri 740 (miladi 1339) yılında hayatta olduğunu bildirmiştir.⁴⁵⁷ Âlimin Arap gramerine dair meşhur dilbilim âlimi İsferyâî'nin “*Lübbü'l-elbâb fî 'ilmi'l-i'râb*” kitabına yazdığı şerh olarak bilinen “*Keşfü'l-i'râb*” isimli kitabı vardır. Kâtip Çelebinin verdiği malumata göre o bu kitabı hicri 740 (miladi 1339) yılında Şiraz şehrinde bitirmiştir. Bu kitabın elyazması Rusya Cumhuriyeti Petersburg Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesinde b 1281 numarasıyla ve Süleymaniye Kütüphanesinde Mahmud Paşa

⁴⁵³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *el-İber fî haberî men gaber*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 4/67.

⁴⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/167; es-Safedî, *A'yânü'l-âşır*, 5/367; ez-Zehabî, *el-İber*, 4/67; Askalânî, *Dürarü'l-Kamîne*, 4/335.

⁴⁵⁵ Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi li-ehli'l-(ebna'i a'yâni ulemâ'i) karni't-tâsi*, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 5/89.

⁴⁵⁶ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 5/89.

⁴⁵⁷ Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifin*, 3/676.

bölümünde 369 numarasıyla korunmaktadır.⁴⁵⁸ Cemaleddin et-Tebrizi Anadolu da Karaman vilayetinde meşhur medreselerden olan “Medresetü’l-Müselsele”de uzun müddet ders vermiştir. O, bu medresede okumak isteyen ilim talebelerine Cevherî’nin “*es-Sihah*” kitabını ezbere bilmelerini şart koşardı. Şeyhin Hanefî fıkına dair yazdığı, “*Hâşiye ‘alâ Şerhi Mecma ‘i’l-bahreyn*” kitabı allame İbnü’s-Sââtî’nin⁴⁵⁹ “*Mecma ‘i’l-bahreyn*” kitabına yazılmış şerhtir.⁴⁶⁰ Bu kitabın elyazması Paris Milli Kütüphanesinde ve Türkiyede Manisa İl halk Kütüphanesinde mevcuttur.⁴⁶¹ Cemaleddin et-Tebrizi’nin Cârullah ez-Zemahşerî’nin “*el-Keşşâf*” isimli tefsirine yazdığı “*Hâşiye ‘ale’l-Keşşâf*” isimli kitabı ve Hatîb Kazvîni’nin⁴⁶² “*el-Îzâh*” isimli eserine yazdığı “*Şerhu’l-Îzâh*” kitapları da vardır. Bu kitabın yazma nüshası Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi 34 Fa 1423/1 numarasıyla korunmaktadır. Onun Şâfiî fıkına dair meşhur alim Kâdî Beyzâvî’nin “*el-Gâyetü’l-kuşvâ*” eserine yazdığı “*Şerhu Gâyetü’l-kuşvâ*” isimli şerhi vardır. Bunlarla birlikte onun Tıp ilmine dair kaleme aldığı “*Hallü’l-Mûcez*” eseri meşhur müslüman doktor İbnü’n-Nefîs’in “*Mûcezü’l-Kânûn*” kitabına yazdığı şerh olarak bilinmektedir. O, bu kitapta kendi hakkında kısa malumat vererek Tıp ilminde birçok kitap okuduğunu ve bu ilmi diğer ilimler gibi derin bir şekilde bildiğini kayıt etmiştir. O, İbnü’n-Nefîs’in kitabını dört kısma ayırarak hastalıklar,

⁴⁵⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1544.

⁴⁵⁹ Ebû’l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba‘lebekkî el-Bağdâdî (İbnü’s-Sââtî) hicretin 651 (miladi 1254) yılında Bağdatda doğmuş ve özellikle fıkıh, fıkıh usulü, Arap dili ve edebiyatı bilim dallarında yetişmiş ve Bağdatın Muvaffakiyye ve Mustansırıyye medreselerinde müderrislik yapmış ve çeşitli ilim dallarında kitaplar yazmıştır. Onun, fıkıha dair kaleme aldığı “*Mecma ‘u’l-bahreyn ve mülteka ‘n-neyyireyn*” isimli kitabı, fıkıh üsuluna dair yazdığı “*el-Bedî*” ve “*Nihâyetü’l-vüşûl*” isimli eserleri vardır. O, hicretin 694 (miladi 1295) yılında orada vefat etmiştir. (ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, 1/175.)

⁴⁶⁰ Ebû’l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *el-Fevâ’idü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na’sânî, (Kahira: Dâru’ s-Seâde, 1906), 191

⁴⁶¹ De Slane, *Catalogue des Manuscrits Arabes*, 185.

⁴⁶² Ebû’l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfiî 666 (miladi 1268) yılında Musulda doğmuş uzun yıllar Şamda Emeviyye camiinde hatiplik yaptığı için “Hatîb” ve “Hatîbü Dimaşk” ismi ile tanınmıştır. Bir süre Mısır ve Şam başkâdılığını da yapan Hatîb el-Kazvîni fıkıh, dilbilim, tefsir ve hadis ilimlerinde dersler vermiş, özellikle Arapça dilbilim ve belagat dallarında kitaplar telif etmiştir. O, hicretin 739 (miladi 1338) yılında Şamda vefat etmiş ve Mekâbirü’s-sûfiyye kabiristanında defn edilmiştir. (ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, 1/192)

onların neveleri, tedavi yolları ve ilaçları hakkında malumatlar vermiştir.⁴⁶³ Cemâleddin Mehmed b. Muhammed el-Aksarâyî 779/1371 senesinde vefat etmiştir.⁴⁶⁴

2.3.5.3. Felekeddîn Ebû'l-Meâli Abdullah b. Ali b. Muhammed et-Tebrizi (ö. XIV yüzyıl)

Ebû'l-Meâli et-Tebrizi veya Melikü'l-Ala ismi ile meşhur olmuş Felekeddin Abdullah b. Muhammed kendi asrında meşhur edip, dilbilimci, düşünür ve kelamcı idi. O, ilmi ile beraber Tebrizin idaresinde çalışmış ve şehir emirinin akrabalarından olduğu bilinmektedir. Yüksek ahlak sahibi ve büyük bir âlim olan Şeyh Felekeddîn'i İbnü'l-Fuvatî (ö.723/1323), Tebrizde Mehruse semtinde gördüğünü ve İlhanlı veziri Reşîdüddîn Fazlullâh'ın⁴⁶⁵ “*Tevzuhatü'r-Reşîdiyye*” adlı kitabına şerh yazdığını ve bu kitabı hicretin 700 yılında bitirdiğini haber vermiştir.⁴⁶⁶ Ömer Rızâ Kehhâle Kâtip Çelebi'ye istinaden onun hicretin 700 (miladi 1301) yılında hayatta olduğunu haber vermiştir ve buna binaen âlimin XIII-XIV asırlarda yaşadığını rivayet etmiştir.⁴⁶⁷ Felekeddîn Tebrizi'nin meşhur Azerbaycan'lı dilbilimci âlim ve yukarıda hakkında geniş malumat verdiğimiz İbnü'l-Hâcib'in “*el-Kâfiye fi'n-nahv*” eserine yazdığı “*el-Hediyetu ile Helü'l-Kâfiye*” isimli şerhi vardır ve o, bu kitabı İlhanlı emiri Hacı b. Muhammed es-Savuci'ye hediye etmiştir.⁴⁶⁸ Bununla birlikte onun nahiv ve sarfla alakalı muhtasar “*Devabitü'l-Kâfiye*” isimli bir kitabı ve “*Seadname*” isimli Fars dilinde bir eseri vardır.⁴⁶⁹

⁴⁶³ Sami Halat Himerine, *Dârü'l-Kutubü'l-Zahiriyye, Fihris el-Mahtutat (et-Tipp ves-Saydaliyye)*, (Dimeşk: Mucemmü'l-Luğatü'l-Arabi, 1981), 2/462-463.

⁴⁶⁴ el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 191; Himerine, *Dârü'l-Kutubü'l-Zahiriyye*, Fihris el-Mahtutat (et-Tipp ves-Saydaliyye), 462.

⁴⁶⁵ Ebû'l-Hayr (Ebû'l-Fazl) Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâdiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaqqiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî 645/1247 yılında Hamedan da hekimlikle uğraşan yehudi ailesinde doğmuştur. Sonradan İslâm'ı seçerek İlhanlıların sarayında yüksek görevlerde bulunmuş, İlhani hükümdarları Kazan Han ve oğlu Sultan Olcaytu döneminde vezirlik yapmıştır. O devlet işinde çalışması ile beraber tarih, siyaset ve devlet idaresi ile alakadar bir çok kitap yazmıştır. Reşîdüddin Fazlullah hicretin 718/1318 yılında Sultan Olcaytunun zehirlenmesi meselesine karıştığı itihamıyla Ebher yakınlığında oğlu ile birlikte idam edilmiştir. (Osman Gazi Özgüdenli, “Fazlullâh, Reşîdüddîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/19-21).

⁴⁶⁶ İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-âdâb*, 3/274.

⁴⁶⁷ Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, 2/263.

⁴⁶⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1376; Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, 2/263.

⁴⁶⁹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/464.

2.3.5.4. Kafiyüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Sait et-Tebrizi (ö. XIV yüzyıl)

Kafiyüddin et-Tebrizi XIII-XIV asırlarda yaşadığı tahmin edilen Azerbaycan'lı hadis hafızı, tefsir âlimi ve dilbilimcisidir. O, nahiv ve sarf üzerine birkaç kitap yazmış, ama bunlar elimize ulaşmamıştır.⁴⁷⁰ İbnü'l-Fuvatî kendi kitabında onun hakkında kısa malumat vererek doğum ve ölüm tarihini yazmamıştır. Bu da onların aynı asırda yaşadığına ve İbnü'l-Fuvatî'nin Tebrizde onu gördüğüne işaret eder. İbnü'l-Fuvatî onun meşhur dilbilimci Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb'den rivayet ettiği bir kitabı olduğu bilgisine ulaşmıştır.⁴⁷¹

2.3.5.5. Kādî Zeynüddîn Ali b. Rûzbihân b. Muhammed el-Huneçî (ö. 707/1307)

Ali b. Rûzbihân Huneçî Kādî Zeynüddîn adı ile meşhur olan Şâfiî mezhebi fakihî, mütakellim ve dilbilimcidir. O, akli ilimlerle nakli ilimleri toplar. Ali b. Rûzbihân Azerbaycan'ın Hune şehrinde doğmuş, büyümüş ve orada kâdîlik yapmıştır.⁴⁷² Onun dilbilimde İbnü'l-Hâcib ed-Düveynî'nin kitabına yazdığı “*el-Muteber fi Şerhi'l-Muhtasar libni'l-Hâcib*” isimli şerhi, “*Şukuk ale Kâfiyeti fi'n-Nahv*” isimli taliki, “*en-Nihaye fi Şerhi'l-Gaye*” isimli kitabı, yukarıda hakkında geniş malumat verdiğimiz meşhur Azerbaycan'lı âlim Kādî Beyzâvî'nin kitabına yazdığı “*Şerhü'l-Minhâc li'l-Beydavi*” isimli şerhi, “*Ecvibetü'l-İrâdet ale Kitabi'l-Maḥşûl*” ve “*Kitabü'l-Kavaid*” isimli Arap gramerine dair eserleri mevcuttur.⁴⁷³ O, hicretin 707 (miladi 1307) yılının sefer ayında Hune şehrinde vefat etmiş ve orada defin edilmiştir.⁴⁷⁴

2.3.5.6. Ebû'l-Hasan Taceddin Ali b. Abdullah el-Erdebili et-Tebrizi (ö. 746/1345)

Şeyh Taceddin ismiyle meşhur olan Ali b. Abdullah et-Tebrizi'nin babası Erdebil'li olsa da o Tebriz'de doğmuş ve ilk tahsilini burada almıştır. O, Seyyid Rüküddin el-Astrabazi

⁴⁷⁰ Ziya Bünyadov, *Vidniye Deyateli Azerbaydjana v Soçinenii İbnü'l-Fuvatî* ,(Bakü: Az SSSR İA Haberleri, 1979), 2/63.

⁴⁷¹ İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-âdâb*, 3/19.

⁴⁷² Ebû'l-Kâsım Muînüddîn Cüneyd b. Mahmûd-ı Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr fi ḥaṭṭi'l-evzâr 'an züvvâri'l-mezâr*, thk. Mirza Muhammed Kazvîni, Abbas İkbâl Aştîyânî , (Tahran: Matbaatü'l-Meclis, 1949), 212-213.

⁴⁷³ Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, 2/443.

⁴⁷⁴ Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, 2/443; Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 213.

ve Rüknu'l-Hedîsî'den nahiv, Kutub eş- Şîrâzî'den üsul, Nizam et-Tusi'den beyan, Sirac Hamza el-Erdebili'den fıkıh, Ala b. Numan el-Havarizmi'den hilaf ilmini okumuştur. Elvani, Huteni ve Debbusi'den hadis dinlemiş, Kādî Beyzâvîyle görüşmüş ama ondan ilim almamıştır. O, ilim talebi için Bağdat ve Mısra seferler etmiş ve çok geniş bir bilgiye sahip olmuştur. O, sonradan dersler vermiş ve fetva işiyle iştiğal etmiştir. Onun bir ay içerisinde nahiv ilminde “*el-Hâvi*” kitabını yedi defa okuttuğu rivayet edilmektedir. O, kendi asrında bir çok ilmi toplamış benzersiz bir alim, fıkıh, kelam, matematik ve dilbilimde eşsiz bir imam olmuştur. Ama hadis ilminde çok ileri gidememiştir. O, muasırları tarafından dini ve ahlakı bakımından hayırlı bir alim olarak nitelendirilmiş ve ondan bir çok insan faydalanmıştır. Burhan er-Reşîdî ve el-Muhib Naziril-Ceyş gibi alimler Taceddin Ali b. Abdullah et-Tebrizi'nin talebelerinden olmuştur. O, Husamiyye medresesinde dersler vermiş ve kitab telifiyle meşgul olmuştur. Şeyhin “*el-Hâvi*” isimli nahiv kitabına yazdığı şerh ve taik, “*el-Kâfi*” isimli İbnü's-Salâh'ın “*Mukaddime*” kitabına yazdığı ihtisarı mevcuttur. Ali b. Abdullah et-Tebrizi 746/1345 yılında vefat etmiştir.⁴⁷⁵

2.3.6. IX/XV. Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler

2.3.6.1. Şeyh Baba Ni'metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî (ö. 920/1514)

Şeyh Baba Ni'metullâh aslen Azerbaycan'ın Nahcivan bölgesinden olup, Anadolu'da Aksaray ilinde yaşamış ve Alvân el-Akşehrî ismi ile meşhur olmuştur. O, Nahcivan da doğmuş, ilk tahsilini Akkoyunlular döneminde bir ilim merkezi haline gelmiş Nahcivan'da almış Tebriz'de devam etmiştir.⁴⁷⁶ Akkoyunlu Uzun Hasan'ın oğlu Sultan Yâkub'dan sonra taht kavgalarına ve Safevî saldırılarına sahne olan Tebriz'den ayrılarak Anadolu'ya gelmiş ve burada o zaman Karaman vilayetinin Akşehir kasabasına yerleşmiştir. Tasavvufçu olması ile birlikte tefsir ve dilbilim üzerine kitaplar yazmıştır.⁴⁷⁷ Şeyhin Kur'ân-ı Kerimin son cüzüne yazdığı “*Mecmû 'a-i Letâ'if*” kitabı çok belîğ bir şekilde yazılmış ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır. Bu kitabın bir nüshası ve âlimin tasavvufa dair kaleme aldığı “*Risale fi't-*

⁴⁷⁵ es-Süyûtî , *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/171.

⁴⁷⁶ Saîd-i Nefisî, *Târîh-i Nazm u Neşr der Îrân* , (Tahran, 1344). 1/282.

⁴⁷⁷ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/497.

Tasavvuf” eseri İstanbul da Nuriosmaniye kütüphanesinde 4899 numarasıyla, diğer bir kitabı “*Şerhü Risaleyi Esrari’n-Noktayı Besmele*” kitabının en eski elyazması ise İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’nde Lala İsmail bölümünde 168 numarasıyla korunmaktadır.⁴⁷⁸ Bunlarla birlikte Şeyh Baba Nimetullah’ın kendi elyazması ile hicri 902 (m. 1497) yılında yazdığı “*el-Fevâtiḥu’l-ilâhiyye ve’l-mefâtiḥu’l-ğaybiyye el-mûdîḥatü li’l-kelimi’l-Ḳur’âniyye ve’l-hikemi’l-furkâniyye*” kitabı İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed bölümünde 61 numarayla mevcuttur.⁴⁷⁹ Onun şeyh Mahmûd-ı Şebüsterî’nin⁴⁸⁰ “*Gülşen-i Râz*” kitabına yazdığı şerh⁴⁸¹ ve Kādî Beyzâvî’nin “*Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*” isimli tefsirine yazdığı haşiyeler de mevcuttur. Şeyh Baba Nimetullah’ın bu kitabı yanında hiçbir kaynak olmadan yazdığı belirtilir. Tefsirde dilbilim kurallarına çok sıklıkla değinen şeyh, bu tefsirini 900/1495 yılında bitirmiştir.⁴⁸² O, hicri 920 (miladi 1514) yılında Akşehir’de vefat etmiş ve orada defin edilmiştir.⁴⁸³

2.3.6.2. Fethullâh b. Ebî Yezîd b. Abdil‘azîz b. İbrâhîm eş-Şâberânî eş-Şîrvânî (ö. 891/1486)

Fethullâh eş-Şâberânî eş-Şîrvânî hicri 820 (miladi 1417) yılında Azerbaycan’ın Şâberân şehrinde doğmuş ve ilk tahsilini bu şehirdeki alimlerden aldıktan sonra ilim için çeşitli beldelere sefer etmiştir. Onun babasının da zamanının ileri gelen alimlerinden olduğu rivayet edilmektedir. O, ilim talebi için ilk önce Şamahî şehrine, oradan Tus ve Sarahs şehrine gitmiş ve Tûs’ta Nizâmüddîn el-A‘rec en-Nîsâbüri’nin⁴⁸⁴ astronomi hakkında yazdığı

⁴⁷⁸ Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 189.

⁴⁷⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/1563.

⁴⁸⁰ Şeyh Sa’düddîn Mahmûd b. Emînidîn Abdilkerîm b. Yahyâ Şebüsterî Tebrîzî Azerbaycan’lı mutasavvıf ve şairdir. Hicri 720 (miladi 1320) yılında otuz üç yaşında vefat etmiştir. O, İlhanlı döneminde Tebrizde okumuş, kısa ömrüne rağmen Bağdat ve Dimeşk gibi şehirleri, Yemen, Hicaz, Mısır, Endülüs ve Kafkasiya gibi İslâm ülkelerini dolaşmıştır. Kirmanda bir müddet ikamet ederek oradan evlenmiştir. Onun kabri Şebüster de Gülşen ismi ile bilinen bir bahçenin içerisinde. (Adnan Karaismâiloğlu, “Şebüsterî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/400-401).

⁴⁸¹ Ahmed Efendi Taşköprizâde, *eş-Şekâ’îku’n-nu’mâniyye fi ‘ulemâ’i’d-devleti’l-‘Osmâniyye*, (Beyrut: Daru’l-Kitabu’l-Arabi , 1985), 214.

⁴⁸² Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, thk. Süleyman b. Saleh el-Hizzîy, (Medinetü’l-Münevver: Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, 1997), 360.

⁴⁸³ Nefîsî, *Târîḫ-i Naẓm u Neşr der İrân* , 1/282; el-Edirnevî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, 360; Bağdatlı, *Hediyyetü’l-‘ârîfin*, 2/497.

⁴⁸⁴ Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A‘rec en-Nîsâbüri Nîsâbur’da (Nişâbur) doğmuş olan müfessir ve astronomi alimidir. 704/1304 yılında Tebrize gitmiş ve orada İlhanlıların idaresi altında yaşamıştır. “*Ġarâ’ibü’l-Ḳur’ân ve Regâ’ibü’l-Furkân*”, “*el-Beşâ’ir fi Muḥtaşarı Tenkîḫi’l-*

“Şerhu't-Tezkireti'n-Naşîriyye fi'l-hey'e” isimli eserini okumuştur. Bundan sonra Orta Asyaya sefer etmiş orada Semerkant şehrinde meşhur matematikçi ve astronomi alimi olan Mûsâ Kādîzade er-Rûmî'nin⁴⁸⁵ talebeliğini yapmıştır. O burada Arap dili, tefsir ve kelam ilimlerinde kendisini yetiştirdikten sonra tedris ve tasnif yapmağa başlamıştır.⁴⁸⁶ Fethullah Şîrvani matematikçi, astronom, Şâfîî fakihî olmasıyla beraber Arap dilbilimcisi olarak bilinmektedir. Taşköprizâde onun Semerkant'ta Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin⁴⁸⁷ talebesi olduğunu belirtmekteyse de bu doğru değildir. Çünkü Cürçânî miladi 1413 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁸⁸ O, Semerkant'ta Timurlu⁴⁸⁹ hükümdarı Uluğ beyin⁴⁹⁰ kurduğu medresede okumuş

Menâzır”, “*Risâle fi Beyâni fera'izi's-Salât*” isimli eserleri vardır. Hicri 730 (miladi 1329) yılında Tebrizde vefat etmiştir. (Ali Turgut, “Nizâmüddîn Nisâbüri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 33/181-182).

⁴⁸⁵ Selaheddin Mûsâ Kādîzade er-Rûmî meşhur türk matematikçi ve astronomi alimidir. O, Anadolu'da doğmuş ve ilk önce dedesinin yanında sonraysa dönemin meşhur alimlerinden Molla Fenârî'nin yanında ders almıştır. Sonra ise Konyaya giderek burada müneccim Feyzullahtan astronomi dersleri okumuştur. 1400 yılların başında Mâverâünnehir ve Horasan bölgesine giderek ilim tahsilini devam ettirmiş ve 814/1411 yılından itibaren Semerkant'ta meşhur alim Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin talebeleri arasına katılmış ve onun derslerine devam etmiştir. Sonradan her meseleye matematikçi gözüyle bakması hocasıyla anlaşılmağa yol açmış ve onun derslerini takip etmeği bırakmıştır. O, Semerkant'ta Uluğ beyle tanıştıktan sonra Uluğ Bey Medresesi'nin başhocalığına ve Cemşid el-Kâşî'den sonra o dönemde inşa edilen Semerkant Rasathânesi'ni başına getirilmiştir. Onun ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir. Mûsâ Kādîzade er-Rûmî birkaç matematik ve astronomi kitabın müellifidir. (İhsan Fazlıoğlu, “Kādîzade er-Rumi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 24/98-100).

⁴⁸⁶ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, 66.

⁴⁸⁷ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî el-Hanefî, arap dili, kelam ve fıkıh alimidir. O, 740/1340 yılında Cürçân yakınlarındaki Takü'de doğmuş, ilk öğrenimini kendi memleketinde yapmıştır. 1362 yılında Kutbüddin er-Râzî et-Tahtânî'nin yanında okumak için Herata gitti. Ama onun yaşlılığı sebebiyle ders veremeyeceğini anlayınca talebesi Mübarek Şahdan mantık dersleri okumak için Mısra yolculuk yaptı. Yaklaşık on yıl burada kalıb bir çok alimden dersler aldı. Sonra kendi memleketine dönerek Şirazda Dârüşşifâ Medresesi müderrisliğine tayin edildi. On yıl müddette kaldığı bu medresede dersler vermekle beraber telif çalışmaları da yaptı. 789/1387 yılında Timurun Şirazi tutmasıyla birlikte mecburen Samerkante götürüldü ve burada ikamet edip çeşitli ilimlerde dersler vererek telifler yapmağa devam etti. Emir Timurun 807/1405 yılında ölümünden sonra Samerkantta fitne ve kargaşanın çıkması sebebiyle Şiraza taşınmış ve hicretin 816 (miladi 1413) yılında orada vefat etmiştir. (Sadreddin Gümüş, “Cürçânî, Seyyid eş-Şerîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 8/134-136).

⁴⁸⁸ Cemil Akpınar, *Fethullah eş-Şîrvânî*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/463-466.

⁴⁸⁹ Timur tarafından kurulduğu için onun adına nispetle Timurlular şeklinde anılır. Timurlular, Semerkant merkezli geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Hânedanın egemenliğindeki ana coğrafya Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın payına düşen kısmı içine alır. (İsmâil Aka, “Timurlular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 41/177-180).

⁴⁹⁰ Uluğ bey hicretin 796 (miladi 1394) yılında Azerbaycan'ın Sultaniye şehrinde doğmuş, babası Timurun küçük oğlu Şahrüh, annesi Gevher Şaddır. O, 1447-1449 yılları arasında Timurlu devletinin hükümdarlığını yapmakla birlikte, matematikçi ve astronomi alimi olmasıyla beraber *Kur'ânı* yedi kıraat üzere okumağı başaran birisiydi. 1417-1420 yılları arasında biri Buhara'da, diğeri Semerkant'ta iki

ve burada başhocalık yapan Kādîzâde'den usûl-i fıkıh, cedel, kelâm, astronomi ve geometri ile diğerk riyâzî ilimleri okumuştur. O, Semerkant'te olurken burada Allame Cemâleddin Yûsuf b. İbrâhim el-Erdebîli'nin⁴⁹¹ Şâfiî fikhında yazılmış olan “*el-Envâr li-‘ameli'l-ibrâr*” kitabına Farsça iki ciltlik şerh yazmış ve Uluğ beye hediye etmiştir. es-Sehâvî onun bu şerhiyle eseri bozduğunu iddia etmiştir.⁴⁹² Burada dikkat çeken makamlardan biri de, es-Sehâvî Fetullah Şirvanini Şâfiî fakihî olarak gösterse de Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî gibi alimler onu Hanefî fakihlerinin tabakat kitabında vermiştir.⁴⁹³ Fethullah Şirvani bir müddet Semerkant'ta kaldıktan sonra Şirvan'a geri dönmüş ve buradaki medreselerde tedrisatla meşgul olmuştur. Bundan sonra Anadolu'ya taşınan Fethullah Şirvani Kastamonu'da Candarlı İsmâil Bey'in tavsiyesi ile medreselerde dersler vermiştir. O, burada özellikle kendi hocası Kādîzâde'nin eserleri olan “*Şerhu'l-Mûlahhaş ve Şerhu Eşkâli't-Te'sîs'i*” başta olmak üzere “*et-Telvîh ve Şerhu'l-Mevâkıf*” gibi kitapları öğrencilerine okutmuştur. Fetullah Şirvani Kastamonuda Muhyiddin Muhammed b. İbrâhim en-Niksârî ve Kemâleddin Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şirvânî gibi âlimlerin de bulunduğu birçok ilim ehlinin yetişmesine sebep olmuştur.⁴⁹⁴ Kastamonudan sonra Bursaya taşınan Fetullah Şirvani kitab telifiyle meşgul olmuş, burada ilk olarak kaleme aldığı “*Tefsîru Âyeti'l-kürsî*” isimli eserini Sadrazam Candarlı Halil Paşa'ya takdim etmiştir.⁴⁹⁵ O, Bursada olduğu zaman müzik hakkında yazdığı “*Mecelle fi'l-mûsîkî*” kitabını Osmanlı Sultanı Fâtih Sultan Mehmed'e takdim etmiş lakin ondan fazla ilgi görmemiştir. Müellifin bu eserinin elyazması İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda III Ahmet kısmında korunmaktadır.⁴⁹⁶ İstanbul'un fethinden sonra Sadrazam Halil Paşa'nın idam edilmesiyle durum değişmiş ve Fethullah Şirvani yeniden Kastamonu'ya geri dönmüştür. Burada bir müddet tedrisatla meşgul

---

medrese yaptırmış ve bu medreseler onun ismiyle bilinmiştir. Bu medreselerle birlikte o, meşhur alimler Kādîzâde-i Rûmî ile Cemşîd el-Kâşî'nin gözetiminde Semerkant'ta rasathâne kurdu muştur. Bu rasathâne tarihte Marağa rasathanesi gibi bilinen rasathâneneden sonra en büyüğü sayılmıştır. (Yavuz Unat, “Uluğ Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 42/127-129).

⁴⁹¹ Allame İzzuddin Yusif el-Erdebili Şâfiî mezhebinden olan meşhur Azerbaycan'lı fakihidir. O uzun bir müddet Erdebilde yaşadık tan sonra Mısra gitmiş orada hicretin 779 (miladi 1377) yılında vefat etmiştir.

⁴⁹² Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, 66.

⁴⁹³ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 6/167.

⁴⁹⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, 66.

⁴⁹⁵ Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 245.

⁴⁹⁶ Bayram Akdoğan, “Fethullah Şirvânîye Göre Makamların Tesirleri ve İcra Edileceği Vakitler” AÜİFD (2007), 77-82.

olduktan sonra miladi 1465 yılında Hacc için sefere çıkmış ve Hacc farizasından sonra Mekke’de kalarak bir müddet tedrisatla meşgul olmuş, Mekke kâdısının oğlu Ebû’s-Suûd Cemâleddin İbn Zahîre’ye icazetname vermiştir. Fetullah Şirvani Mekke’den sonra Kahireye giderek burada ilim erbabına dersler ve icazetler vermiştir.⁴⁹⁷ Kahireden İstanbula gelen Fethullah Şirvani Fâtih Sultan Mehmed’e yakınlık etmek istesede bu olmamış ve oradan Kastamonuya giderek hicretin 891 (miladi 1486) yılında Mezbure beldesinde vefat etmiştir.⁴⁹⁸ Alimin yukarıda zikr ettiğimiz kitapları ile beraber meşhur dilbilim alimi Sadeddin Taftazani’nin nahiv ilmi hakkında yazdığı “*İrşâdü’l-hâdî*” isimli kitabına yazdığı şerh olarak bilinen “*Şerhu’l-İrşâd fi’n-nahv*” isimli kitabı,⁴⁹⁹ tefsir ilmine dair yazdığı “*Hülasetu’l-Minhac*” kitabı,⁵⁰⁰ Seyyid Şerîf el-Cürcânî’nin kelim ilminde yazdığı “*Şerhu’l-Mevâkıf*” isimli kitabına yazdığı “*Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Mevâkıf*” şerhi ve “*Risaley’i-Akaid*” eseri, Taftazaninin mantık ilmine dair yazdığı esrine şerh olarak kaleme aldığı “*Şerhu Tehzîbi’l-Mantık ve’l-Kelâm*” kitabı, “*Ta’likât Alâ Şerhi’l-Çağmîni li-Çadîzâde ve Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Çağmîni*” ismiyle bilinen astronomiye dair kitabı ve Abdülkâhir el-Cürcânî’nin nahiv ilmine dair yazdığı “*el-‘Avâmilü’l-Mi’e*” adlı eserinin Farsça tercüme ve şerhi olarak yazdığı “*Şerh-i ‘Avâmil*” isimli kitapları vardır.⁵⁰¹

Bu kitaplardan “*Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Mevâkıf*” Râgıb Paşa Kütüphanesi’nde (nr. 760), “*Şerhu Tehzîbi’l-Mantık ve’l-Kelâm*” India Office’te (nr. 553/4), “*Ta’likât Alâ Şerhi’l-Çağmîni li-Çadîzâde ve Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Çağmîni*” Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde (nr. 3294), “*Şerh-i ‘Avâmil*” İzmir Millî Kütüphanesinde, (nr. 512), “*Âyeti’l-kürsî*” ye yazdığı tefsiri Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nde (nr. 628) ve “*Mecelle fi’l-mûsîkî*” Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde (nr. 3449) korunmaktadır.⁵⁰²

⁴⁹⁷ es-Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, 6/167.

⁴⁹⁸ Taşkôprizâde, *eş-Şekâ’iku’n-nu’mâniyye*, 66.

⁴⁹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/64.

⁵⁰⁰ Bağdatlı, *İzâhu’l-meknûn*, 1/223.

⁵⁰¹ el-Leknevî, *el-Fevâ’idü’l-behiyye*, 153; Kehhâle, *Mu’cemi’l-mü’ellifin*, 2/612.

⁵⁰² Akpınar, *Fethullah eş-Şirvânî*, (TDV İA, 1995), 12/463-466.

2.3.6.3. Muhyiddîn Muhammed b. Alî el-Karabâğî er-Rûmî el-Hanefî (ö. 942/1535)

Muhyiddîn Muhammed b. Alî Azerbaycan'ın eski yerleşim bölgelerinden biri olan Karabâğda doğmuş ve ilk ilmi tahsilini de burada yaptıktan sonra Anadolu'ya gelmiş, önce Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm eş-Şargî el-Buhârî'nin⁵⁰³ “*Şir‘atü'l-İslâm ilâ Dâri's-Selâm*” kitabını “*Mefâtîhu'l-Cinân ve Meşâbihu'l-Cenân*” ismiyle şerh yapan Ya'kûb b. Seyyid Ali er-Rûmî el-Bursevî'nin (ö. 931/1524) yanında okumuş, devamlı derslerine katılmıştır. Ondan sonra çeşitli medreselerde ilim tahsil etmiş ve kendisini yetiştirmiştir.⁵⁰⁴ İlim seviyesini artırdıktan sonra İstanbul'da medreselerde ders verdikten sonra Osmanlı'da kurulmuş olan ilk medreselerden İznik'teki Süleyman Paşa medresesi müderrisliğine, daha sonra Orhan Gazi medresesine atanmış ve ömrünün sonuna kadar burada ders vererek eserler telif etmiştir.⁵⁰⁵ Onun talebeleri arasında meşhur âlimlerden Abdurrahman b. Cemâleddin Merzifonî'de bulunmaktadır. O, Hanefî mezhebi fakihlerinden biri olmasıyla beraber Arap dilbilimcisi, tefsir, hadis ve kelim ilimlerinin de bilginiydi. Kaynakların onu allame olarak tanıtmaları bu ilimleri çok yüksek derecede bildiğine işaret etmektedir. Taşköprizâde onun ahlaklı, halim, mütevazı ve salih bir insan olduğunu, gece gündüz ilmi araştırmalarla ilgilendiğini yazmıştır.⁵⁰⁶ Muhammed b. Alî el-Karabâğî'nin tefsir ilminde Zemahşerî'nin “*el-Keşşâf*” eserine yazdığı şerh ve Kādî Beyzâvî'nin “*Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*” tefsirine yazdığı “*Haşiyetu ale'l-cüzi'l-Âhir*” kitapları vardır. Onun “*Haşiyetu ale'l-cüzi'l-Âhir*” eserinin elyazması Süleymaniye Kütüphanesinde Atıf Efendi kitaplığında (nr. 366) mevcuttur. O, bu kitaplarında Arapça dilbilim ilimlerine girmiş ve bu konularda kapsamlı bilgiler vermiştir. Fıkıh ilminde ise o, Burhâneddin el-Mergînânî'nin “*el-Hidâye*” kitabına “*Ta'lika 'ale'l-Hidâye*” ve Tâcüşşerîa'nın “*Vikâyetü'r-rivâye*” adlı eserine “*Hâşiye 'alâ*

⁵⁰³ İmamzâde künyesiyle meşhur olan Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm eş-Şargî el-Buhârî 491/1098 yılında Buhara yakınlarında Sarğ köyünde doğmuş, Buharada okuyub yetişmiştir. Onun hocaları arasında Şemsüleimme Ebû'l-Fazl Bekir b. Muhammed ez-Zerencerî, Mecdüleimme Ebû Bekir Muhammed bin Abdullah es-Sürhaketî gibi alimler olmuştur. İmamzâde Buharada müftülük ve vaizlik yapmış ve talebeleri arasında Ubeydullah b. İbrâhîm el-Mahbûbî ve Ebû'l-Hemd Mesud bin Muhammed b. Ebû Bekr b. Müftü el-Buhari gibi meşhur ilim adamları olmuştur. O, “*Şir‘atü'l-İslâm ilâ Dâri's-Selâm*” ve “*Ukûdü'l-Akâ'id fi Fünûni'l-Fevâ'id*” isimli iki kitab telif etmiştir. O. 573/1177 yılında vefat etmiştir. (el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 161)

⁵⁰⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye*, 272.

⁵⁰⁵ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zehab*, 8/355.

⁵⁰⁶ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye*, 272.

Şerhi'l-Vikāye” isimli şerhler yazmıştır. Bunlarla birlikte usûl-i fıkhıta Sadrüşşerîa es-Sânî'nin “*et-Tavzîh 'ale't-Tenkîh*” isimli kitabına “*Ta'lîka 'ale't-Telvîh*” isimli şerh yazmıştır. Bu kitabın çok sayıda yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesinde 80 ve Yozgat Kütüphanesinde 284 numarasıyla korunmaktadır. Muhammed b. Alî el-Karabâğî'nin akait ilmine dair Celâleddin ed-Devvânî'nin “*Risâle fi işbâti'l-vâcib*” kitabına yazdığı “*Şerhu İşbâti'l-vâcib*” isimli şerhinin yazma nushası Süleymaniye Kütüphanesinde (nr. 290/1) mevcuttur. Bu kitabın üzerine bir çok şerhler yazılmıştır. Müellifin telif ettiği bir diğer eseri “*Muḥâdarât*” ismini verdiği “*Câlibü's-sürûr ve Sâlibü'l-ğurûr*” ismiyle de bilinen ansiklopedik kitabıdır. Bu kitap ilahiyat, dilbilim, fıkıh, siyaset, ahlak, hastalıklar, mizah, dua ve tövbe olarak birçok konuyu içeren yirmi üç bölümden oluşmaktadır. Bu eserin Süleymaniye (nr. 2894) ve Ayasofya (nr. 4282) Kütüphanelerinde çok sayıda elyazmaları vardır. Onun bu kitabı 1991 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında Naci Kazan tarafından doktora tezi olarak çalışmıştır. el-Karabâğî'nin felsefeye dair kaleme aldığı “*Ta'lîka 'alâ Tehâfütü'l-felâsife*” isimli eserinin tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa (nr. 787) kitaplığında korunmaktadır. Bu kitap 1991 senesinde Abdurrahim Güzel tarafında incelenerek “*Karabâğî ve Tehâfüt'ü*” adıyla Ankarada Kültür Bakanlığı tarafından kitap şeklinde basılmıştır.⁵⁰⁷ Bu eserlerle birlikte mantık ilminde yazdığı “*Şerhu Kitâbi'l-İsâgüci*” isimli kitabı da mevcuttur.⁵⁰⁸ Muhammed b. Alî el-Karabâğî'nin hayatı hakkında malumat veren üç eserden Taşköprizâde hariç ikisinde onun nisbet edildiği yer yanlışlıkla Karamani olarak yazılmıştır. Muhammed Karabağî 942/1535 yılında vefat etmiştir.⁵⁰⁹

2.3.7. X/XVI Yüzyılda Yaşamış Azerbaycan'lı Dilbilimciler

2.3.7.1. Cemâleddin Muhammed b. Abdulkani el-Erdebîlî (ö. 1036/1627)

Muhammed b. Abdulkani el-Erdebili Kanizade er-Rumi ismi ile meşhur olmuştur. Onun “Rumi” künyesi ile tanınması Anadolu'da yaşadığına işaret ediyor. Dedeleri Azerbaycan'ın Erdebîl şehrinden Anadolu'ya taşınmış ve Şeyh Cemâleddin el-Erdebîlî

⁵⁰⁷ Ömer Mahir Alper, *Karabâğî*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/369.

⁵⁰⁸ Ebû'l-Mekârim Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmirî el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire bi-menâkıbi a'yâni'l-mi'eti'l-âşire*, thk. Halil el-Mensur, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 2/71

⁵⁰⁹ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/355; el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 2/71.

burada yetişmiştir. O hicretin 980 (miladi 1572) yılında Anadolu’da doğmuş ve hicretin 1036 (miladi 1627) yılında orada vefat etmiştir.⁵¹⁰ Hayrüddîn ez-Ziriklî Muhammed Erdebîlî’nin ölüm tarihini yanlışlıkla 647/1249 olarak vermiştir.⁵¹¹ Ama bu doğru değildir, çünkü Cemâleddin el-Erdebîlî’nin kitabına şerh yazdığı Kādî Beyzâvî 1289 yılında vefat etmiştir. Ömer Rızâ Kehhâle’nin şeyhin hakkında yukarıda verdiği ölüm tarihi daha doğrudur.⁵¹² Şeyh Cemâleddin tefsir ve nahiv âlimi olmakla beraber Hanefî fakihlerindedir. Hanefî fıkhıyla beraber Şâfiî mezhebinin de fıkhı çok yüksek seviyede bildiği belirtilmektedir. Tefsir, fıkıh ve nahiv ilminde çeşitli kitapların müellifidir. Cemâleddin el-Erdebîlî’nin tefsir ilminde “*Haşiyetü ale Envar et-Tenzil lil- Beyzâvî*”, fıkıh ilminde “*el-Envar fi Fıkhı eş-Şafî*”, bin dokuz elli dört beyitten oluşan “*Zafernâme*” isimli şiir kitabı, Türk dilinde yazdığı “*Divan*”ı ve nahiv ilminde “*Risale’i Kalemiyye*” ve “*Şerhu Enmuzec li’l-Zemahşeri*” kitapları mevcuttur.⁵¹³ Müellifin sonuncu kitabı Cârullah Zemahşerî’nin “*el-Ünmûzec fi’n-Nahv*” kitabına yazdığı şerhtir. Bu kitabın yüzlerle yazma nüshaları mevcuttur. Onun dört tane nüshası Paris Milli Kütüphanesinde korunmaktadır.⁵¹⁴

2.3.7.2. Şeyh Mehmed Emin b. Sadreddin Şirvânî (ö. 1036/1627)

Mehmed Emin Şirvânî Hanefî mezhebi fakihlerinden olmasıyla beraber dilbilimci ve müfessir idi. O, Azerbaycan’ın Şirvân bölgesinde doğmuş, ilk tedrisatını babası Molla Sadredinden aldıktan sonra o bölgedeki alimlerin yanında tahsilini devam ettirmiştir. O, ayrıca aşağıda hakkında malumat vereceğimiz diğer Azerbaycan’lı alim Allâme Hüseyin Halhâlî’den akaid, mantık ve dilbilim ilimlerini okumuştur. Şirvan toprakları Safevîler’in eline geçince ilk önce ailesiyle birlikte Halep’e, oradan Diyarbakır’ın Amed bölgesine ve sonra İstanbul’a giderek orada yerleşmiştir.⁵¹⁵ Şeyh Muhammed Emin Şirvani İstanbul’da medreselerde ve özellikle de Sultan Ahmet medrsesinde müderrislik yapmakla birlikte birçok eserler kaleme almıştır.⁵¹⁶ Onun, Kādî Beyzâvî’nin “*Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*”

⁵¹⁰ Kehhâle, *Mu’cemi’l-mü’ellifin*, 3/417; Bağdatlı, *Hediyetü’l-’arifin*, 2/275,

⁵¹¹ ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 6/211.

⁵¹² Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 117

⁵¹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/185, 192; Bağdatlı, *Hediyetü’l-’arifin*, 2/275,

⁵¹⁴ De Slane, *Catalogue des Manuscrits Arabes*, 650, 652; ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 6/211; Kehhâle, *Mu’cemi’l-mü’ellifin*, 3/417; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/270.

⁵¹⁵ Kehhâle, *Mu’cemi’l-mü’ellifin*, 3/142.

⁵¹⁶ Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-lugati’l-’Arabiyye*, 1147.

tefsirine yazdığı “*Hâşiyeye ‘alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*” isimli şerhi vardır. Şeyh bu esrini bitirememiştir. Bu esrin elyazması Süleymaniyye Kütüphanesinde Çorlulu Ali Paşa bölümünde (nr. 51) bulunmaktadır.⁵¹⁷ Mehmed Emin Şirvânî’nin mantık ilminde “*Ta’lîka ‘alâ Hâşiyeti’s-Seyyid ‘ale’ş-Şemsiyye*” eserine yazdığı haşiyesi, akait ilminde İmam Gazzâlî’nin⁵¹⁸ “*Akâ’id*” kitabına yazdığı “*Şerhu Kavâ’idi’l-‘Akâ’id li’l-Ġazzâlî*” isimli şerhi, “*Risâle fi tahkîki’l-mebde’ ve’l-me’âd*” isimli kitabı, dilbilimde ise “*Risâlü’l-Bina*” isimli eserleri vardır. Şeyhin bu eserlerinden yazma nüshaları “*Risâle fi tahkîki’l-mebde’ ve’l-me’âd*” Süleymaniyye Kütüphanesinde (nr. 213/3, 3614/2), “*Şerhu Kavâ’idi’l-‘Akâ’id li’l-Ġazzâlî*” aynı kütüphanede (nr. 1235), “*Ta’lîka ‘alâ Hâşiyeti’s-Seyyid ‘ale’ş-Şemsiyye*” kitabı yine aynı kütüphanede (nr. 1940) korunmaktadır.

Bunlarla birlikte Mehmed Emin Şirvânî Osmanlı Sultanı I. Ahmet (1603-1617) için yazdığı ve elli üç tane ilmi kapsayan “*el-Fevâ’idü’l-Hâkâniyye*” isimli bir kitabı da vardır. Bu kitabın on bölümü ilahiyat ilimleri, on iki bölümü dilbilim ilimleri ve otuz bölümü ise felsefe ve diğer ilimler hakkındadır. Kitabın yazma nüshalarından birisi Avusturya’nın başkenti Viyana Kütüphanesinde diğeri ise Mısırdaki Hıdiviyye Kütüphanesinde⁵¹⁹ Eserin diğeri bir elyazması ise İstanbul’da Süleymaniyye Kütüphanesinde Amcazâde Hüseyin Paşa kitablığında 321 numarasıyla mevcuttur. Bu elyazması Türkiye Yazma Eserler Kurumu

---

⁵¹⁷ ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 6/41.

⁵¹⁸ Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmet el-Gazzâlî (ö. 505/1111) 450/1058 yılında Horasanın Tus şehrinde dünyaya gelmiştir. O, Fars asıllı olup ilköğrenimine Tusta 465’te (1073) Ahmet b. Muhammed er-Râzkânî isimli bir hocanın yanında başlamış sonradan Corcana giderek öğrenimini devam ettirmiştir. Corcanda beş yıl ilim aldıktan sonra yeniden Tus şehrine dönmüş ve 473/1080 Tûslu bir grup gençle birlikte Nişâbur’a giderek buradaki Nizâmiyye Medresesi’ne girmiş ve dönemin en tanınmış âlimi olan İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’nin talebelerinden biri olmuştur. O, burada az bir zamanda diğer arkadaşlarını geride bırakarak hocasına yardım etmeğe başlamış ve 478/1084 yılında Cüveynî’nin vefatından sonra Selçuklu veziri Nizâmülmülk’ün yanına gitmiş ve beş yıl müddetine onun karargahında kalarak buradaki ilim erbabından istifade etmiştir. 484/1091 yılında Nizâmülmülk tarafından Bağdat Nizamiyye medresesi müderrisliğine tayin edilen Gazzâlî bununla birlikte kitap telifine başlıyor. 488/1095 yılında medresedeki tüm görevlerini kardeşi Ahmet el-Gazzâlîye bırakarak Şama gidiyor. Burada iki yıl kaldıktan sonra Kudüs’e, oradan da Mekke ve Medine’ye giderek Hac farızasını yerine getirmiş oluyor. Hacdən sonra kendi memleketine geri dönüyor. 499/1106 yılında Nişâbur’a dönen Gazzâlî orada Nizamiyye medresesinde dersler vermeğe başlıyor ve 503/1109 yılına kadar bu görevi devam ettirdikten sonra Tusa dönüyor. Bu arada telif çalışmalarını da devam ettirerek birçok eser kaleme alıyor. Tusa geri döndükten sonra kendi evinin yanında kurduğu medresede derslerine devam ettiriyor ve o güne kadar fazla ilgilenemediği hadis ilmiyle meşgul oluyor. O, 505/1111 yılında burada vefat etmiş ve ünlü şair Firdevsinin mezarı yanında defin edilmişti. (ez-Zehbî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 19/322.)

⁵¹⁹ Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-luġati’l-‘Arabiyye*, 1147.

Başkanlığı Yayınları tarafından Prf. Dr. Ahmet Kamil Cihan editörlüğünde 2019 yılında basılmıştır. Bunlarla birlikte Şeyh Mehmed Emin Şirvânî'nin kaleme aldığı “*Tefsîrü'l-Âyeti'l-kürsî*” isimli tefsirinin yazma nüshası Paris Milli Kütüphanesinde korunmaktadır.⁵²⁰ Şeyh Mehmed Emin Şirvânî hicretin 1036 (miladi 1627) yılında İstanbul'da vefat etmiş ve kendi vasiyeti üzerine Üsküdar'da defnedilmiştir.⁵²¹

2.3.7.3. Allame Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî el-Halhâlî (ö. 1014/1605)

Hüseyin b. Hasan el-Halhâlî Hazreti Hüseyin'in soyundan olup Azerbaycan'ın Halhal bölgesinde doğmuş, sonradan Osmanlı imperatorluğunda yaşamış dilbilimci, astranom, müfessir, kalamcı ve Hanefi mezhebinden olan fakih idi. Onun hangi tarihte doğduğu bilinmemektedir.⁵²² Hüseyin b. Hasan Osmanlı medreselerinde müderrislik yapmakla beraber Türkçe, Arapça ve Farsça kaleme aldığı bir kaç eserin de müellifidir.⁵²³ Onun tefsir ilminde Kādî Beyzâvî'nin tefsirine yazdığı ve Yasin suresinden Nas suresine kadar bölümü kapsayan “*Haşiyetü ale Haşiyetü'l-İsam ale tefsiri'l- Beyzâvî*”⁵²⁴ kelim ilminde “*Haşiyetü ale isbatü'l-Vacib*”, bir mukaddime, maksat ve sonuçtan oluşan “*Risaletün fi mebdei'l-evvel ve Sıfatihî*”,⁵²⁵ “*Haşiyetü 'ala şerhi'l-'aka'idi'l-'adudiye*” kitapları, mantık ilminde “*Şerhü'l-Devvani li-Tehzbi'l-Mantık*” eseri, dilbilimde “*Şerhü'l-Kaşıyetü libni'l- Hâcib*”⁵²⁶ ve “*el-Mefatih fi helli'l-Mesabih*” kitapları vardır.⁵²⁷ Allame Hüseyin el- Halhâlî hicretin 1014 (miladi 1605) yılında vefat etmiştir.⁵²⁸

2.3.8. Orta çağ Azerbaycan'lı Arap Dilbilimcilerin Genel Bir Değerlendirmesi.

Orta Çağ Azerbaycan'lı Arap Dilbilimcilerinin genel bir değerlendirmesini yaptığımızda bu âlimlerin birçoğunun dilbilimci olmasıyla beraber ilahiyatçı, astranom, matematikçi, tabip, kimyacı, felsefeci veya diğer bir ilimin bilgini olduğunu görmüş

⁵²⁰ De Slane, *Catalogue des Manuscrits Arabes*, 151.

⁵²¹ Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, 3/142.

⁵²² Bağdatlı, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/321.

⁵²³ Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, 1/606.

⁵²⁴ Bağdatlı, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/321; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/192.

⁵²⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/888.

⁵²⁶ Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, 1/606.

⁵²⁷ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/235.

⁵²⁸ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/235; Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, 1/606; Bağdatlı, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/321.

oluyoruz. Bu da Orta Çağ'da Azerbaycan bölgesinin bir ilim ve irfan yuvası olduğunu göstermektedir. Hakkında malumat verdiğimiz dilbilim âlimlerinin birçoğu Azerbaycan'da doğmuş ve ilk ilmi tedrisatlarını burada yapmışlardır. Bu dönemde Azerbaycan'da Arapça'nın konuşma ve ilim dili olması ve ilmi çalışmaların ileri seviyede olduğunu, birçok ilim talebesinin diğer İslâm diyarlarından gelerek burada ilim tahsil etmiş olmalarından anlıyoruz. Azerbaycan'da yetişmiş, sonradan çeşitli memleketlere ilmi seferler yaptıktan sonra geri vatanlarına dönen âlimler buradaki medreselerde bu ilimleri yaymaya devam etmişlerdir.

Haklarında malumat verdiğimiz âlimlerden sadece dilbilim üzere çalışmaları olan birkaç âlimi çıkarsak içersinde tefsire dair yazdığı eseriyle kendisinden sonra gelen birçok müfessire yol gösterecek seviyede telifler yapmış büyük müfessirleri, hadisde sika ravi olarak tanınıp Allah Resûlunun (sas) hadislerini bize aktaran muhaddisleri, fıkhıta icihad derecesine yükselmiş fakihleri, kâdılkudât gibi büyük görevlere getirilmiş âlimleri, muasırları tarafından allame olarak isimlendirilimiş olan insanları ve tıpta, kimyada ve astronomide ileri bir seviyede ilmi çalışmaları olan büyük şahısları görmekteyiz.

Bu topraklar dilbilim üzere yazdıkları eserleri asırlardır İslâm coğrafyasında tedris edilen büyük âlimler İbnü'l Hâcib ed-Düveyni ve Şeyh İzeddin ez-Zencani gibi büyük üstadlarla birlikte, tefsiri üzerine yüzlerle haşiyeye ve talikler yazılmış Kādî Beyzâvî'yi de yetiştirmiştir. Bunlarla birlikte dilbilim üzerine çalışmalarıyla beraber matematikçi, astronom ve muzik bilimcisi olan Fetullah Şabrani'ni, bir siyaset ve devlet adamı olan Hinduşah Nahcıvani'yi, astronomi, tıp, rüya yorumu, kimya, fizik, hendese, felsefe, edebiyat ve başka ilimlerde otuz beşe yakın kitap yazan Hübeyiş et-Tiflisi'yi, kendi döneminde edebiyat bilimcisi olarak ün yapan el-Hatîb et-Tebrîzî'yi ve Şâfî mezhebinin fakihisi olarak bilinen Mahmud b. Muhammed el-Urmevi'yi görmekteyiz.

Bu dilbilim alimleri yeri geldiğinde müslümanların akîdelerini bozulmadan korumak için akaid kitapları telif etmiş, yeri geldiğinde sapkın mezheblere karşı kendi verdikleri şer'î fetvalarla durmuşlardır. Bu alimler bazen devlet saraylarında en üstün vazifelerde oldukları halde ilimle uğraşmaktan geri durmamış ve sonradan gelen nesillere büyük ilmi miras bırakıp gitmişlerdir.

SONUÇ

Bu araştırmada ilk önce Azerbaycan coğrafyası hakkında malumat vererek bu bölgenin tarihen şimdiki dönemde mevcut olan Azerbaycan Cumhuriyetin'den çok büyük bir araziyi kapsadığını gördük. İslâm'ın Azerbaycan'da yayılması, Hilâfet ve ondan sonraki küçük devletler döneminde bu bölgede ortaya çıkmış siyasi, sosyal ve ekonomik olaylar hakkında geniş malumat verdikten sonra esas konumuz olan Orta Çağ'da yaşamış, ilmî eserleriyle İslâmî ilimlerin gelişimine ve sürdürülmesine ve fikir hayatına yeni açılımlar kazandıran, hatta bazen yön veren, tarihi ve bibliyografik kaynaklardan haklarında bilgi sahibi olduğumuz dilbilim alimlerinin hayatları ve eserleri hakkında malumat vermeğe çalıştık.

Araştırmamızda bu asırlarda Azerbaycan'da yaşamış ve ya Azerbaycan asıllı olup çeşitli İslâm ülkelerinde yaşamış otuz bir tane alimi tespit ederek onlar hakkında geniş malumat vermeğe çalıştık. Şübhesiz ki bizim de dikkatimizden kaçmış olan başka Azerbaycan asıllı dilbilim alimleri de vardır ve bizden sonra bu konuyu araştıracak olan bilim adamları onları tespit ederek ilmi miraslarını bize ulaştıracaktır.

Hayatları ve eserleri hakkında malumat verdiğimiz bu alimleri yetiştiğı şehirlere göre tasnif ettiğimizde, ilk sırada bir dönem bölgenin başkenti olması sebebiyle daha çok alimin yetiştiğı Tebriz şehrini görmekteyiz. Nitekim bu şehirden altı tane dilbilim alimi çıkmıştır. Tebriz'den sonra alimlerin yetişme yeri olarak ikinci sırada dört tane dilbilim aliminin çıktığı Marağa şehrini görmekteyiz. Bunun da sebebi Marağanın bir dönem Azerbaycan'ın başkenti ve ilmi merkezi olmasıdır. Bu iki şehirden sonra üç tane dilbilimci yetişmiş olan Hoy şehri gelmektedir. Hoy'dan sonra ikişer tane dilbilimcinin yetiştiğı Nahçıvan ve Şirvan şehirlerini görmekteyiz. Tüm bu şehirlerden sonra her birinden bir alim çıkmış olan Ebher, Merend, Berde, Düveyin, Tiflis, Arrân, Urmiya, Zencan, Hune, Şabran, Karabağ, Erdebil ve Halhal şehirleri gelmektedir.

Haklarında malumat verdiğimiz alimleri yaşadığı dönemlere göre tasnif ettiğimizde ise, ilk rastladığımız dilbilimcinin hicri dördüncü, miladi onuncu asırda yaşadığını görmüş oluyoruz. Tabii ki o döneme kadar da Azerbaycan'da Arapça dilbilim üzerine çalışmalar olmuştur. Ama bu çalışmalara bize ulaşmamıştır veya biz tespit edememişizdir. Çünkü hicretin ilk asrından itibaren Azerbaycan'da ilmi çalışmalar yapılmış ve muhaddisler,

müfessirler, kelimciler ve fakihler yetişmiştir. Böyle bir durumda Arap dilbilimcilerinin yetişmemesi veya yukarıda zikrettiğimiz alimlerden hiç birisinin Arapça dilbilimiyle ilgilenmemesi mümkün değildir. Biz bu çalışmamızla gelecekte bu konu üzerine çalışmalar yapacak olanlara bir yol açmış olduk. Nitekim ilerleyen dönemlerde şübhesiz ki çalıştığımız bu konu diğer araştırmacıların da ilgisini çekecek ve bizim tespit edemediğimiz alimleri ve eserlerini araştırarak milletimize ve ilim dünyasına takdim edeceklerdir.

Yüzyıllara göre yaşamış alimleri tasnif ettiğimizde IV/X. yüzyıla sadece iki Arap dilbilimci tespit etmiş olduk. Ondan sonra V/XI. yüzyılda beş tane, VI/XII. yüzyılda altı, VII/XIII. yüzyılda altı, VIII/XIV. yüzyılda altı, IX/XV. yüzyılda üç ve X/XVI. yüzyılda üç dilbilimci tespit ederek hayatı ve eserleri hakkında malumat verdik. Dönemlerine göre alimlerin hayatına baktığımızda en fazla alimin VI/XII, VII/XIII ve VIII/XIV yüzyıllarda olduğunu görmekteyiz. Bu da İslâm ülkelerinde siyasi istikrarın olduğu ve genel olarak kültür ve ilmin geliştiği bir döneme denk düşmektedir.

Burada son olarak belirtilmek istenen konulardan biriside ileri zamanlarda ilim adamlarımız yukarıda hayatları ve eserleri hakkında malumat verdiğimiz bu alimlerin hayatlarını daha geniş bir şekilde araştırarak ortaya çıkarılmamış ilmi eserlerini ve yazma şeklinde olan kitaplarını tahkik ederek bizim ilmi mirasımıza katabilirler. Şübhesiz ki muvaffakiyat Allah'tandır.

KAYNAKÇA

- Avcı, Casim. “Yâkût el-Hamevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43/288-291, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aka, İsmâil. “Timurlular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/177-180, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Akdoğan, Bayram. Fethullah Şirvânîye Göre Makamların Tesirleri ve İcra Edileceği Vakitler. AÜİFD, c. 28/1, Ankara, 2007.
- Akpınar, Cemil. “Fethullah eş-Şirvânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12/463-466, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Altıkulaç, Tayyar. “Kisâî Alî b. Hamza”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26/69-70, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Alper, Ömer Mahir, “Karabâgî” , *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24/369, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Anonim. *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriğ ile'l-mağrib*. thk. Yusuf el-Hadi, Daru-Sekafe li'n-Neşr, Kahire, 1999.
- Apak, Adem. “Şûbiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/244-246, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aşurbeyli, Sara. *Şirvanşahlar Devleti, VI - XVI asırlar*. Azerneşr, Bakü, 2006.
- Aşurbeyi, Sara. “Şirvanşahlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/211-213, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ateş, Ahmed. *Anadolu Kütüphanelerinde Mühim Yazmalar, Tarih Vesikaları*. İstanbul, 1955.
- Aydın, Mustafa. “Tiflis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/150-153, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aydınlı, Abdullah. “A'rec, Abdurrahmân b. Hürmüz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/350-351, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Aycan, İrfan. “Ziyâd b. Ebîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/480-482, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aycan İrfan. “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14/427-428, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. c.1-2, Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1988.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-muşannifin*. Dârü'l-Ma'ârif, c. 1-2. İstanbul, 1951.
- Babaşlı, Memmedeli. “Arap Filoloji İhtisası Üzere Bakalavr Kadr Hazırlığı: Mevcut Tecrübe ve Yeni Temayüller”, *Yabancılar Arap Dilinin Tedrisi Meselelerine Muasır Bakış*” Uluslararası Konferansı Materyalleri, Bakı, 2009.

- Bakuvi, Abdurreşid. *Kitab telhüs 'l-esar ve ecaib el-Melik el-Kahhar*. Şur neşriyyatı, Bakı, 2001
- Bakıxanov, Abbaskulu. *Gülstan-i irem*. Xatun Plus Neşriyyatı, Bakı, 2010.
- Bartold, Vasiliy. *Soçineniya*. Moskva, 1963.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Fütuhu 'l-Buldan*. Tebba, Beyrut, 1987
- Bezer, Gülay Oğun. “Şeddâdiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/409-411, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bezer, Gülay Öğün. “İldenizliller”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/82-84, Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Buniatov, Ziya. “Azerbaycan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/ 322-324, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Buniatov, Ziya. *Azerbaycan VII-IX asırlarda*. Şerq-Qerb, Bakü, 2007.
- Buniatov, Ziya. *Azerbaycan Atabeyler Devleti*. Şerq-Qerb, Bakü, 2007.
- Buniatov, Ziya. “Vıdniye Deyateli Azerbaydjana v Soçinenii İbnü'l-Fuvatı”. № 2, Az SSSR İA Haberleri, Bakü, 1980.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi 'u'Saḥîḥ*. thk. Ahmet Zehve, Ahmet İnye, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 2016.
- Çağatay, Neşet. *İslâm Dönemindek Arap Tarihi*. Ankara, 1989.
- el-Cürçânî, Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Mucem et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddık el-Miñşavi, Daru'l-Fadile, Kahira, 2004.
- el-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971.
- ed-Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- Dayf, Şevkî, *el-Medârisü'n-naḥviyye*. Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 1968.
- De Slane, Mac Guckin. *Catalogue des Manuscrits Arabes*. Paris, 1883-1895.
- Durmuş, İsmâil. “Nahiv”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/300-306, Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmâil. “Müberred”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31/432-434, Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- el-Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. thk. Süleyman b. Saleh el-Hizziy, Mektebetu'l-Ulum ve'l-Hikem, Medinetü'l-Münevvere, 1997.
- el-Efgânî, Saîd. *Min târihi'n-naḥv*. Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1975.
- Elmalı, Hüseyin. “Ebû Osman el-Mâzinî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/ 209-210, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Dâru'l-Fikr el-Arabi, Kahira, 1998.
- Erkal Mehmet, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/ 42-45, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fayda, Mustafa. "Belâzürî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5/392-393, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Kādîzade er-Rumi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24/98-100, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- el-Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'küb. *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*. (thk. Muhammed Neim Erahsusi), Muessesetu'r-Risale, Dimeşk, 1998.
- Gazzî, Şeyh Necmuddin Muhammed b. Muhammed. *el-Kevakû's-Saire bi-Ayan Mieti'l-Aşire*. thk. Halil el-Mensur, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürcânî Seyyid eş-Şerîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/134-136, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Güner, Ahmet. "Müsafiriler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/68-70, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28/279-284, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Hacıyev, Kasım. *Berde Şehri, Coğrafi, Siyasi ve Kültürel Tarihi*. Uniprint, Bakü, 2008.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali. *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine*. (Editör: Mehmet Ali Hacıgökmen) Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. 2011,
- Halebî, İbn Habîb. *Dürretü'l-Eslâk fi Devleti'l-Etrâk*. (Ayasofya Kütüphanesi, III. Ahmed), 3011/57^a.
- Halifet, Sahban. "Maarrî, Ebû'l-Alâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/287-291, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- el-Hamevî, Şihabeddin Yâkût b. Abdillâh er-Rumi. *Mu'cemü'l-üdebâ' (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*. thk. Dr. İhsan Abbas, Darü'l Arab el- İslâmi, Beyrut, 1993.
- el-Hamevî, Şihabeddin Yâkût b. Abdillâh er-Rumi, *Mu'cemü'l-büldân*, Dâr Sâdır, Beyrut, 1977.
- Hemmud, Hıdır Musa Muhammed. *En-Nahvu ven-nuhat el-medarisu vel-hasais*. Alemül-Kutub, Beyrut, 2003.
- Himyeri, Cemaleddin Abdullah Tayyib b. Abdullah. *Nisbe ile'l mevad'i ve'l-buldan*. Mektebetu Müşketul- İslâmiyye, Beyrut 1990.
- Himerine, Sami Halat. Darü'l-Kutubü'l-Zahiriyye, *Fihris el-Mahtutat (et-Tıpp ves-Saydaliyye)*. Mucemmü'l-Luğatü'l-Arabi, Dimeşk, 1981.

- el-Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Ĥanefiyye*. thk. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na'sânî, Darü's-Seade, Kahira, 1906,
- Hizmetli, Sabri. "Karmatîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24/510-514, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hüseyini, Abdulhey b. Fahrüddin. *Nüzhetü'l havatir ve behcetü'l-mesami' ve'n-nevazir*. Dar İbn-i Hazm, Beyrut, 1999.
- İbin Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. Dr. İhsan Abbas, Beyrut: Dâr Sâdır, 1974.
- İbin Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Dr. Riyad Abdulhemid, Muhammed Hessian Abid. Dar İbni Kesir, 2007.
- İbnü'l-Fuvatî, Ebû'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî el-Hanbelî. *Mecma'u'l-âdâb fî mu'cemi'l-elķâb*. thk. Muhammed el-Kazim. İran Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- İbnü's-Salâh, Takiyüddin Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezuri. *Tabakatü'l-Fukahai's-Şafiiyye*. thk. Muhyiddin Ali Necib, Darü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut, 1992.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*. Dâru'l-Cîl, Beyrut: 1993.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Ref'u'l-iş'an kuğâti Mısr*. thk. Dr. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hanaci, Kahira, 1998.
- İbin Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed. *Şüretü'l-arz*. Beril, Leyden, 1938.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed ed-Dımaşkî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. Mektebetü Meclis Dairatu Mearif Osmanıyye fil-Hind, Heyderabad, 1979.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem*. thk. Seyyid Kesrevi Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. Dâru'l-Ma'ârif, Kahira, 2007.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-târîh*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- İbnü'l-İmâd, el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî aĥbâri men zeheb*. thk. Mahmut el-Arnaut, Dâr'u-İbn'i Kesîr, Dimeşk, 1988.
- İlgürel, Mücteba. "Evliya Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11/529-533, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İpek, Ali. "Sacoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/364-366, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

- el-İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen. *Tabakâtü's-Şâfi'iyye. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1987.
- el-İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beril, Leyden, 1937.
- İzgi, Cevat. "Hubeyş et-Tiflisi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/268-270, Ankara: TDV Yayınları, 1998,
- İşler, Emrullah İşler. "Zeccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/173-174, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmsahlr Devleti Tarihi*. Ankara, 1992.
- Kalankatuklu, Moisey. *Albaniya Tarihi*. Avriasiya Press, Bakı, 1993.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Mâârif Matbaası, İstanbul, 1941.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe. *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmud Arnaut, İrsika Matbaası, İstanbul, 2010.
- Karamanlı, Hüsamettin.M. "Gürcistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14/311-313, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karaarslan, Nasuhi Unal. "İbnü'n-Nedîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/171-173, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Karaismâil oğlu, Adnan. "Şebüsterî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/400-401, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*. Muessesetu'r-Risale, Beyrut, 1993.
- el-Kiftî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf. *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Abul Fadl İbrahim. Daru'l-Fikir Alarabi, Kahire, 1986.
- Kılıç, Hulusi. "Sarf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36/136-137, Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Kılıç, Hulusi. "İbnü'l- Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/55-58, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kılıç, Hulusi. "İbn Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19/435, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kırca, Celal. "İbn Ya'mer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20/447-448, Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Komisyon. *Azerbaycan Tarihi, III-XIII yüzyıllar*. Elm Neşriyyatı, Bakı, 2007
- Koçak, İnci. "Ahfeş el-Evsat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1/526, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Köçerli, Firudin Bey. *Azerbaycan Edebiyatı*. Avrasiya Press Neşriyyatı, Bakı, 2005.

- Kömürcü, Ahmet. “Azerbaycanda Arap Dili Alanında Yapılan Yüksek Lisans Ve Doktora Tezleri (1853-2010)”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2, (2011), 305-331.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Süheylî Abdurrahman b. Abdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/30-32, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- el-Lugavî, Ebû't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Lugavî. *Merâtibü'n-nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Mektebetu Nahdetu Mısr, Kahira, 1955.
- Mahmudov, Malik. *Arapca Yazmış Azerbaycanlı Şair ve Edibler. (VII-XII asırlar)*, Şerq-Qerb, Bakü, 2006.
- Mahfuz, Hüseyin Ali. “Asar Hübeş et-Tiflisi el-Hekim et-Tabib el-Luğavi el-Munsi”. *Mecelletü Mucemmei'l-Luğatü'l-Arabiyye*, 50/2, (Nisan 1975), 392-406.
- el-Müstevfî, Hamdullâh b. Ebî Bekr el-Kazvînî. *Nüzhetü'l-kulûb*. Ermağan Kitapevi, Tahran, 1362.
- Mübarek, Mazin. “Fî Târîhi İlmi's-Sarf ve Mustalahâtih”. *Birleşik Arap Emirlikler (Dubai) İslâmî ve Arapça Araştırmaları Fakültesi Dergisi*, 19, (2000), 295-312.
- Mekrem, Abdulal Salim. *Helekâtü'l-mefkude fi târih Nahvi'l-Arâbi*. Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1993.
- Memmedeliyev, Vasim. *Şerqşünaslıq Fakultesi Dünen, Bu Gün ve Sabah*. Azerbaycan Mektebi Qezeti, 1, Bakı 1990.
- Merçil, Erdoğan. “Büveyhîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/496-500, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Mustafa, Reşad. *Tiflis Emirliyi*. Turhan NPB, Bakı, 2019.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb en-Nedîm. *el-Fihrist*. (thk. Dr. Yusuf Ali Tavi), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Nefsî, Saîd-i, *Târîh-i Nazm u Nesr der İrân*. Tehran, 1344.
- Nesirov, Elnur. *Râşidî Halifeler Döneminde Azerbaycanın Fethi*. Bakı, 2006.
- Nesirov, Elnur. *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*. Nurlar, Bakü, 2011.
- Nesirov, Elnur. *Müslümanların Azerbaycana Düzenledikleri İlk Fetih Hareketleri (634-661)*. Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Nesirov, Elnur. *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2003.
- en-Nuaymî, Ebû'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer. *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Nîsâbüri, Muhammed b. Abdullah. *Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990,
- er-Râfî, Mustafâ Sâdık, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*. Hindâvî Matbaası, Kahira, 2012.

- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. “Sîbeveyhi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/130-134, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. “Ebû Ali el-Fârisî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/88-90, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Piriyev, Vaqif. *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafiyası*. Şerq-Qerb, Bakü, 2006.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *A ‘yânü’l- ‘aşr ve a ‘vânü’n-naşr*. (thk. Dr. Ali Ebû Zeyd), c. 4-5, Darul-Fikir, Beyrut, 1998.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi’l-vefeyât*. (thk. Ahmed el-Arnaut, Turki Mustafa), c. 5, Dâr İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, 2000.
- es-Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Đav’ü’l-lâmi ‘ li-ehli’l-(ebna’i a ‘yâni ‘ulemâ’i) ħarni’t-tâsi*. Dâru’l-Cîl, Beyrut, 1992.
- es-Sem‘ânî, Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Şeyx Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, c. 3. Faruku’l-Hedise Matbaası, Kahira, 1977.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtü’ş-Şâfi ‘iyyeti’l-kübrâ*. (thk. Mahmud Muhammed et-Tenahi, Abdulfettah Muhammed), c. 7-8, Dar İhya Kütübü’l-Arabiyye, Kahire, 1964-1976.
- es-Silefî, Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed b. Silefe. *Mu ‘cemü’s-sefer*. (thk. Abdullah Ömer el-Barudi), Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1993.
- es-Silefî, Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed b. Silefe. *Erba ‘üne’l-büldâniyye*. (thk. Abdullah Rabih), Mektebetü’l-Dâru’l-Beyrutî, Dimeşk, 1992
- Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfi, *Aĥbârü’n-nahviyyîne’l-Başriyyîn (Aĥbârü’n-nühât)*. (thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Muhammed Abdülmün‘im Hafâcî), Mektebetül-Halebi , Kahira, 1955,
- es-Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Buġyetü’l-vu ‘ât fi tabakâti’l-luġaviyyîn ve’n-nühât*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhim, Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 1976.
- es-Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Müzhir fi ‘ulûmi’l-luġa*, Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 1986.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Sümer, Faruk. “Karakoyunlular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24/434-438, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sümer, Faruk. “Akkoyunlular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/270-274, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Şensoy, Sedat. “Rummânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/242-244, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Şerifli, Memmedeli. *IX yüzyılın ikinci yarısı ve XI yüzyılı arasında Azerbaycan Devletleri*. Azerneşr, Bakı, 2013.

- Şirinov, Agil. “Tûsî Nasîrüddîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/437-442, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Şîrâzî, Ebû'l-Kâsım Muînüddîn Cüneyd b. Mahmûd. *Şeddü'l-izâr fi hatti'l-evzâr 'an züvvâri'l-mezâr*, thk. Mirza Muhammed Kazvînî, Abbas İkbâl Aştîyânî, Matbaatü'l-Meclis, Tahran, 1949.
- Şeşen, Ramazan. “İbni Havkal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20/34-35, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâ'ıku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ'i'd-devleti'l-Osmâniyye*. Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1985.
- Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *ed-Delîlü's-şâfi' ale'l-Menheli's-şâfi'*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Mektebetü'l-Hanaçî, Kahira, 1979.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etü'n-nahv ve tarihu eşheri'n-nuhât*. Dar-İbn'i Kesir, Kahire, 2014.
- Taneri, Aydın. “Celaleddin Harezimşah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/248, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. “Ebû'l-Esved ed-Düelî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/311-313, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Tomar, Cengiz. “Revvadiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/36-37, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Turgut, Ali. “Nizâmüddîn en-Nîsâbüri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33/181-182, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Terbiyet, Muhammed Ali, *Dânişmendân-ı Âzerbâyecân*. (Çev. İsmâil Şems ve Kafar Kendli), Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1987.
- Tüccar, Zülfikar. “Ferrâ Yahyâ b. Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12/406-408, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Tüccar, Zülfikar. “Sîrâfi Ebû Saîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/264-265, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Tülücü, Süleyman. “Asmai”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/499-500, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Unat, Yavuz. “Uluğ Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42/127-129, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1969.
- Var, Umut. “Süryani Mikhail Kroniği'nde Eski Türk Dini ve Türklerin İslâmiyet'e Geçiş Sebepleri”. *Orta çağ Araştırmaları Dergisi –Journal of Medieval Researches* Vol.: 2 Issue: 1 Date: Haziran 2019.
- Velihanlı, Naile. *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*. Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1993.

- Yakubi, Ahmed b. Yakub. *Kitabü'l-buldan*. Beril, Leyden, 1860.
- Yavuz, Mehmet. "İbn Cinni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19/397-400, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yavuz, Mehmet. "Muâz b. Müslim el-Herrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30/340, İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yavuz, Mehmet. "Gramer Çalışmalarını Başlatan Amiller ve İlk Çalışmalar". *Nusha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3/10 (2003), 119-129.
- Mehmet Yavuz. "Razi, Fahrüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12/89-95, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Beyzâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/100-103, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yasin, Muhammed Hüseyin. *ed-Diraset el-luğaviyye inde'l-Arab*. Dar Mektebü'tl-Hayat, Beyrut, 1980.
- Yazıcı, Tahsin. "Hâkânî Şirvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15/168-170, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Azerbaycanda Hükm Sürmüş Türk Hanedanı: Sacoğulları". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 30, 1976, 109-118.
- Yıldız, Musa. "ez-Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/175-176, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yurdagür, Metin. "Ahbâriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1/490-491, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- ez-Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *el-İzâh fi 'ileli'n-naḥv*. thk. Dr. Mazin el-Mubarek, Dâru'n-Nefâs, Beyrut, 1979.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-muḥtaş bi'l-muḥaddişîn*. (thk. Dr. Muhammed Habîb el-Heyle), Mektebetu's-Sıddık, Taif, 1988.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Dr. Beşşar Avar Meruf , Dr. Muhyi Hilal Serhan), c. 23, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1985.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-ṭabaḳâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. (thk. Dr. Beşşar Avad Meruf), Darul-Arbi'l-İslâmi, Beyrut, 2003.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*. Hindâvî Matbaası, Kahira, 2012.
- ez-Ziriklî, Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1980.
- ez-Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Mâârif, Kahire, 1984.